
“KAUNIS RASKE OLI NEISSE
SURUDA KÕIK VAJALIKUD
MÕTTED — KANTS, PUNATÄHT,
LENIN, STALIN, BOLŠEVİK,
VENE RAHVAS — ET SEEJUURES
KA VEEL LUULELINE SIDE
SÄILIKS...”

Eesti NSV hümni sünniloost
aastatel 1944–1945

Tõnu Tannberg

Poliitilistest muutustest rikas 20. sajand kujundas jõuliselt ümber ka riikide sümboolika. Isevalitsuse kokku varisedes 1917. aastal Venemaal kaotati “vana korra” riiklikud sümbolid, mida hakati järk-järgult asendama uutega. Loomulikult heideti kõrvale ka keisririigi ametlik muusikaline sümbol “Jumal keisrit kaitse sa”. Uue muusikalise sümboli leidmine Venemaale ei olnud siiski ühetähenduslik ega vastuoludeta protsess. Ajutise Valitsuse tähtsamaid poliitilisi üritusi hakkasid saatma Prantsusmaa riigihümni, “Marseljeesi” helid.¹ Bolševike oktoobripööre

---

¹Teise Vene revolutsiooniga kaasnenud muudatusi riiklikes sümboletes 1917. aastal on põhjalikult käsitlenud Orlando Figes ja Boris Kolonitski. Vt lähemalt Figes, Kolonitskii 1999; Kolonitski 2001.

1917. aastal aga tõstis pjedestaalile tööliste rahvusvahelise hümni — “Internatsionaali”, mis jäigi uue režiimi muusikaliseks visiitkaardiks kuni 1943. aastani. Tähelepanuväärne on siiski tõsiasi, et kuigi “Internatsionaal” oli NSV Liidus riigihümni staatuses, ei olnud seda siiski ühegi seadusaktiga kinnitatud. 1940. aasta “juunipöördega” riigikaotuse läbi elanud Balti riikides sai “Internatsionaalist” 1940. aasta augustis, pärast Eesti, Läti ja Leedu inkorporeerimist NSV Liitu, ka nendes “uutes liiduvabariikides” ametlik riiklik sümbol. Kui aga 1943. aastal loodi uus NSV Liidu hümn, ei laiendanud Kreml seda liiduvabariikidele, vaid päevakorda võeti “oma” hümnide loomine kõikides NSV Liidu liiduvabariikides.

Käesolevas artiklis vaadeldakse, kuidas uue hümni loomiskäik nägi välja Eesti NSVs. Täpsemalt on eesmärgiks senisest terviklikuma ülevaate andmine Eesti NSV hümni sünniloost, ja seda laiemat, üleliidulist ja rahvusvahelist konteksti arvestades. Seega otsitakse vastuseid eelkõige järgmistele küsimustele: mis põhjustel alustati üldse 1944. aasta algul Moskva algatusel kiirkorras liiduvabariikide hümnide loomist, kuidas see protsess kulges, millise tulemuseni jõuti ning kes olid selle aktsiooni peategelased? Nii on esiplaanil kogu ürituse poliitiline tahk ning kõrvale jääb hümni sõnade ja muusika kunstiline külg. Mõistagi ei saa nende teemade käsitlemisel eirata NSV Liidu uue hümni loomise asjaolusid ja muid taustategureid, samuti on kohased hädapärased viited, et markerida mõne teise liiduvabariigi, eelkõige Leedu, Läti, Valgevene ja Ukraina NSV hümnide loomiskäiku. Teisest küljest on selle teema käsitlemisel huviorbiidis “keskuse” ja liiduvabariigi võimuvahetuskord hilisstalinistlikus NSV Liidus. Seega peaks käesolev uurimus vähemalt osalt heitma valgust sellelegi, milline oli tollal “kohaliku” ehk liiduvabariigi tasandi juhtkonna tegevusvabadus.

Küsimus liiduvabariigi juhtkonna tegevusvabadusest ei ole NSV Liidu tollast sise- ja osalt ka välispoliitilist olukorda silmas pidades teisejärguline. Sõja ajal olid “keskuse” kontrollimehhanismid regioonide üle nõrgenenud ning eri rahvaste kaasamiseks võitlusse vaenlasega pehmendati ka ideoloogilist survet ühiskonnas. Kremli võimaladvikus mõisteti suurepäraselt, et ei piisa ainult vene rahva mobiliseerimisest, vaid tuleb teha ka ajutisi ja sõjaoludest tingitud “järeleandmisi” teistele NSV Liidus

elavate rahvastele, et kaasata neid Saksamaa-vastasesse võitlusse. See tähendas rahvusväeosade taaslubamist (need olid likvideeritud 1938. aastal), ideoloogiliste survevahendite pehmendamist, mis omakorda võimaldas teiste rahvaste rahvusliku eneseteadvuse tõusu.

Alexander Werth on sõjaaegset ideoloogiliste olude pehmenemist tabavalt nimetanud “rahvuslikuks NEPiks” (Werth 1965: 247), mille ajal sai võimalikuks ka näiteks Jüriöö aastapäeva suurejooneline tähistamine 1943. aastal ning muud sõjaaegsed “rahvuslikud” üritused. Sellest innustatuna tuli Eesti NSV juhtkond järgmisel aastal välja Lembitu ordeni asutamise ideega,² püüdis Hans Kruusist teha NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitjat³ ning üritas asutada 1944. aasta veebruaris väljakuulutatud nn konstitutsiooniliste muudatuste — liiduvabariikide välis- ja kaitse rahvakomissariatide loomise raames “oma” sõjaväge — Eesti NSV Punaarmee.⁴ Neid n-ö rahvuslikke algatusi oli tollal teisigi, mis kõik jäid ellu viimata.

Selleks ajaks — 1944. aasta alguseks — oli Kremli võimaladvik hakanud riigis ideoloogilisi olusid juba järk-järgult karmistama, mille üheks avalduseks oli kõikvõimalike “natsionalismiilmingute” tasalülitamine. Kuna olukord rindel oli selgelt kujunenud Punaarmee kasuks, ei pidanud Kreml enam tegema järeleandmisi rahvusküsimuses — “rahvuslikule NEPile” tehti siseriiklikult kiire lõpp. Juba 1944. aasta jaanuaris-veebruaris

²Riigiarhiiv (= ERA) R-1-4-5-83, l 75–83 (N. Karotamm, J. Vares ja O. Sepre J. Stalinile, 20.06.1944). Vt lähemalt Tannberg 2004.

³Российский государственный архив социально-политической истории 82-2-388, l 34–37 (N. Karotamme kiri V. Molotovile, 12.10.1943).

⁴Liiduvabariigi armee loomise küsimus tõusis päevakorda liiduvabariikliku kaitse rahvakomissariaadi loomisega. Nikolai Karotamm leidis oma kirjas Stalinile, et “tulevikus oleks soovitav omada Eesti Punaarmeed”, mille puhul ta arvestas kolme laskurdiviisiga, ühe tankibrigaadi või diviisiga, lennuväepolgu või -brigaadiga ning suurtükiväepolgu või -brigaadiga. Vt lähemalt N. Karotamme kiri J. Stalinile, 23.08.1944. ERAF 1-1-864, l 158–159. Rahvusväeosade ja liiduvabariiklike kaitse rahvakomissariatide loomise kohta on ilmunud ka uuemaid uurimusi, vt Bezugolnõi 2007.

põrmustati Stalini eestvedamisel Ukraina kinorežissööri Oleksandr Dovženko “natsionalistlik” film *Ukraina tules* (Yekelchyk 2004: 54–56). Võitlus “natsionalismi” vastu muutus “ideoloogiaringide” üheks esmatähtsaks ülesandeks.⁵ Seda jätkati mais-juulis ÜK(b)P Keskkomitees toimunud ajaloolaste nõupidamisel (Stenogramma... 1996).⁶ Vastu võeti mitu parteiotsust, mis fikseerisid möödalaskmisi eri rahvaste varasema ajaloo käsitlemisel.⁷ 1944. aasta sügisel võeti Moskvast vastu mitu otsust, mille põhieesmärgiks oli aktiveerida võitlust “kodanliku natsionalismi” vastu NSV Liidu poolt aastatel 1939–1940 okupeeritud territooriumidel. Kolme Balti liiduvabariigi kohta võeti need otsused vastu 1944. aasta oktoobri lõpul ja novembri algul ning neid otsuseid võib pidada sõjajärgse sovetiseerimisprotsessi alusdokumentideks (Zubkova 2008; Tannberg 2010).

Ülal riivamisi kirjeldatud mitmetähenduslikku sisepoliitilist olukorda NSV Liidus Teise maailmasõja lõpuaastatel tuleb silmas pidada ka tollal Kremli algatusel ettevõetud liiduvabariikide hümnide loomiskäiku analüüsides.

HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD

Venemaa riikliku sümboolika ajalooga eri ajalooperioodidel on kõige tulemuslikumalt tegelnud Nadežda Soboleva, kelle sulest pärineb ka kõige põhjalikum ülevaade NSV Liidu hümnide loomisest (Soboleva 2005a, 2005b). Tema artiklid Venemaa riikliku sümboolika teemal on välja antud eraldi raamatuna (Soboleva 2006). Ühtlasi on ta olnud autoriks või kaasautoriks mitmele üle-

⁵Sellekohaseid dokumente leidub hiljuti ilmunud sisukas dokumendikogumikus: *TsK VKP(b)*. ... 2010.

⁶Vt ka Brandenberger 2002: 128–132.

⁷Nii oli näiteks 1944. aasta suvel päevakorral Tatari ajaloo “õigetele” rööbastele suunamine. 9. augustil 1944. aastal vastuvõetud ÜK(b)P KK otsus “Poliitmassilise ja ideoloogilise töö olukorrast ja parandamise abinõudest Tatari parteiorganisatsioonis” oli tegelikult juhiseks ka liiduvabariikidele, et mitte “idealiseerida” oma piirkonna ajalugu (Bordjugov, Buhharev 1999: 39–40).

vaateteosele, mis käsitlevad Venemaa riiklikke sümboleid.⁸ Samasuguseid ülevaateteoseid on kirjutanud teisedki uurijad (Potšelov 2002) ja üksikuid põnevaid fakte leidub paljudes uurimustes.⁹ Nikolai Sidorov on avaldanud teemakohased dokumendid Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist (Sidorov s.a.). Kindlasti väärib märkimist Anton Kuropatkini lühiaurimus NSV Liidu hümnide uuendamise katsetest pärast Stalini surma 1950. aastatel (2010b)¹⁰ ning päevakohasust ei ole kaotanud ka Jevgeni Gromovi uurimus, kes ühena esimestest asjatundlikult ja uudsele arhiiviainesele tuginedes NSV Liidu hümnide telgitaguseid avas (1998: 335–347). Tollaste sündmuste tausta mõistmisel NSV Liidu sõjajärgsete aastate muusikamaailmas tuleb kindlasti nimetada Jekaterina Vlasova (2010) ja Kiril Tomoffi (2006) uurimusi.

Põhjalikumalt on NSV Liidu hümnide kõrval käsitletud Ukraina NSV hümnide loomist Sergi Jekeltšiki arhiiviallikatele tuginevas esmaklassilises uurimuses. Tema on ka üks vähesi, kes on NSV Liidu hümnide loomise õigustatult seostanud NSV Liidu sisepoliitilise suuna muutustega ja nn konstitutsiooniliste muudatustega, mis 1944. aasta algul tehti (Yekelchyk 2003). Allpool näeme, et need nn konstitutsioonilised muudatused on üheks võtmeteguriks ka liiduvabariikide hümnide loomisel. Ukrainas puhul on oluliseks uurimuseks veel Vladõslav ja Ljudmõla Grõnevõtši teemakohane lühiauritus (Grinevitš, Grinevitš 2003). Põnevaid üksikasju on avalikkuse ette toodud ka Leedu NSV (Žukov 2010a, 2010b) ja Valgevene NSV (Krapivin, Skalaban 2005) hümnide saamisloost.

Eesti NSV hümnide saamisloost asjaolusid ei ole seni kuigi palju uuritud; üht-teist on kirjas kaasaegsete mälestustes. Eesti NSV hümnide loomise üksikasju võib leida kõige detailsemalt Gustav Ernesaksa (1977), riivamisi Debora Vaarandi (2006) ning Paul Rummo (1969) mälestustest. Mitmed mälestusteraamatud näitavad rahva reageeringut Eesti NSV hümnile pärast selle

⁸Vt näiteks Soboleva, Artamonov 1993; Baljazin *et al.* 2009; Soboleva 2002.

⁹Vt näiteks Gurkovitš 2005.

¹⁰Tasub meeles pidada ka sama autori teisi uurimusi, nt Kuropatkin 2010a.

kehtestamist 1945. aastal (nt Parek 2010). Nõukogude Eesti hümnile annab hävitava hinnangu Jaan Roos oma nende aastate päevikus (vt Roos 1997). Hümnid temaatikat kajastatakse ka 2008. aastal valminud ja Gustav Ernesaksa eluloole pühendatud Ülle Õuna dokumentaalfilmis *Laulutaadi hümnid* (käsikiri Andres Laasik, Vello Mäeots ja Ruth Alaküla).¹¹ Selles filmis eksponeeritakse üksikuid arhiividokumente.

Uurimustest on seni kõige olulisemaks käsitluseks Virge Viardi Tartu ülikoolis 2002. aastal Eesti ajaloo õppetoolis kirjutatud proseminaritöö “ENSV hümnid saamisloog” (juhendaja Anu Raudsepp), kus esimest korda tuuakse välja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis talle olev teemakohane materjal Nigol Andreseni ja Johannes Vares-Barbaruse isikufondidest (Viardi 2002). Eesti NSV hümnid sõnade muutmistest pärast Stalini surma 1950. aastate keskel on kokkuvõtlikult ja EKP KK büroo materjalidele tuginedes kirjutanud Kaljo-Olev Veskimägi (2005: 256).

Ka käesolevas artiklis on kasutatud eelkõige Eesti Kultuuriloolise Arhiivi dokumente, kusjuures lisaks Nigol Andreseni ja Johannes Vares-Barbaruse isikufondidele on kasutatud ka Johannes Semperi korrastamisel oleva isikufondi materjale. Nende hulgas väärib eriti esiletõstmist Johannes Semperi abikaasa Aurora Semperi telefonivestluse üleskirjutus Harri Kõrvitsaga 1974. aasta jaanuaris, milles viimane annab üksikasjalikke seletusi Eesti NSV hümnid saamisloog kohta, eelkõige heliloojate vaatepunktist. Vajalikku lisateavet pakuvad Riigiarhiivi arhiivaalid, mida selle teema seisukohast ei ole seni kasutatud ning mis võimaldavad täpsustada mitut olulist sõlmhetke Eesti NSV hümnid loomisel.

¹¹Filmi pealkirjas on mõeldud 1944. aastal Leningradis valminud Eesti NSV hümnid ja sama aasta 3. märtsil Moskvas Lydia Koidula luuletuse “Mu isamaa on minu arm” valminud viisistust. Filmis märgivad need Gustav Ernesaksa isiksuse sisekonflikti eri pooli: üks neist on unustatud (hümn), teine püsib, kuni püsib eesti rahvas. Vt ka filmi arvustust: Randalo 2009.

EELLUGU: NSV LIIDU HÜMNI LOOMINE JA SELLE TEKSTI EESTINDAMINE

“Internatsionaal” kajastas leninlikku maailmarevolutsiooni teostamise ideoloogiat ja oli tegelikult juba 1930. aastatel muutunud “suure tüürimehe” Jossif Stalini jaoks sobimatuks NSV Liitu iseloomustavaks ametlikuks muusikasümboliks. Seetõttu võeti 1939. aastal kommunistliku partei ürituste dekoreerimiseks kasutusele Aleksandr Aleksandrovi “Bolševike partei hümn” (sõnad Vassili Lebedev-Kumatš) ja pärast Nõukogude-Saksa sõja vallandumist loobus Kreml lõplikult leninliku maailmarevolutsiooni iseloomustanud välistest tunnustustest — nii “Internatsionaalist” kui ka rahvuslikke kommunistlikke parteisid ühendavast organisatsioonist Kominternist.¹² NSV Liit vajas sõja ajal liitlaste tuge ja Kominterni laialisaatmine 1943. aasta kevadel oli kindlasti vastutulek lääneliitlastele, kes tõlgendasid seda kui Moskva tagasitõmbumist maailmarevolutsiooni teostamise kavast.¹³ Sama-

¹²See ideoloogiline pööre NSV Liidu sisepoliitikas algas juba 1930. aastatel, mil tasaliitlasi põlisrahvaste taaseelistamise poliitika liiduvabariikides ja esiplaanile tõsteti suurvenelik patriotism ning Vene impeeriumi ajalugu ja selle kangelased. Nõukogude-Saksa sõja puhkemise järel tõi see pööre kaasa keisririigi armee eeskujul pagunite sisseviimise, ohvitseri nimetuse kasutuselevõtmise, keisririigiaegsete väejuhtide nimeliste autasude kehtestamise jms. 1941. aasta lõpul kadus kasutuselt ka seni ajalehtedes kultiveeritud loosung “Kõigi maade proletaarlased, ühinege!”, ning selle asemele võeti uus — “Surm Saksa okupantidele!”.

¹³Vt selle kohta lähemalt Bayerlein 2011: 560–562. Tuleb siiski meele pidada, et Stalin moodustas samal ajal Kominterni laialisaatmisega ÜK(b)P KK koosseisus uue struktuuriüksuse — rahvusvahelise informatsiooni osakonna, mis sisuliselt võttis üle Kominterni funktsiooni. Ka enamik Kominterni ametnikke leidis selles uues struktuuriüksuses endale töö, Kominterni juhust Georgi Dimitrovist sai osakonna juhataja. Seega oli Kominterni kaotamine 1943. aastal eelkõige läänemaailmale suunatud välispoliitiline samm, mis oli Moskva kasulik oma välispoliitiliste positsioonide tugevdamisel.

moodi tõlgendati “Internatsionaali” asendamist uue riigihümnniga, mis toimus ööl vastu 1. jaanuari 1944. aastal.¹⁴

Uue hümnü loomisele hakati Kremli mõtlema juba 1942. aastal, kuid vastav komisjon alustas ametlikult tööd alles 1943. aasta juunis. Seda komisjoni juhtinud marssal Kliment Vorosilov edastas luuletajatele ja heliloojatele Kremli ametliku seisukoha “Internatsionaali” kohta, mis olevat “läbitud etapp, las seda lau-lab see, kes pole veel vana maailma purustanud” (Sidorov s.a.). Sõjasündmustest hoolimata töötas hümnükomisjon tõhusalt ja 1943. aasta septembris tehti lõplik valik Sergei Mihhalkovi ja Gabriel El-Registani¹⁵ sõnade kasuks, seejärel pandi paika muusika, milleks lõpuks sai Aleksandr Aleksandrovi “Bolševike partei hümnü” meloodia. 1943. aasta lõpukuud kulusid hümnile lõpliku lihvi andmisele, mis toimus nüüd juba Jossif Stalini hoolsa järelevalve ja juhatuse all.

13. detsembril 1943. aastal kuulati Moskvast Suures Teatris kogu tollase Kremli võimuladviku juuresolekul hümnü orkestreeringut koos teiste riikide hümnüdega. Stalin jäi teosega rahule, see olevat kõlanud vähemalt sama võimsalt kui keisririigiaegne hümnü, ning järgmisel päeval — 14. detsembril — võetigi juba vastu NSV Liidu uut hümnü käsitlev ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus, millega kinnitati NSV Liidu hümnü lõplik tekst ja muusika ning sätestati, et seda hakatakse igapäevaselt kasutama alates 15. märtsist 1944. aastast. Selleks ajaks tuli ka hümnü orkestreering lõplikult paika panna.¹⁶ Kõnealusel Poliitbüroo otsuses ei olnud sõnagi juttu liiduvabariikide hümnüde loomisest. See küsimus kerkis aga kohe päevakorra-le, ja eelkõige välispoliitilistel põhjustel.

¹⁴Juba 1944. aasta jaanuari esimestel päevadel informeeris ajaleht *New York Times* USAs oma lugejaid sellest, et NSV Liidus on kasutusele võetud uus hümnü, mis olevat järjekordseks tõestuseks, et Moskva on loobunud maailmarevolutsiooni idee teostamisest (Grinevitš, Grinevitš 2003).

¹⁵S. Mihhalkov ja G. El-Registan (kodanikunimega Urekļjan) töötasid tollal ajalehtede sõjakirjasaatjatena. El-Registan suri 1945. aasta juulis.

¹⁶ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus, 14.12.1943. Vt Sidorov s.a.

Pärast uue NSV Liidu hümnü sõnade kinnitamist tuli need kiirkorras vastavalt ÜK(b)P KK Poliitbüroo 14. detsembri otsusele tõlkida kõigi liiduvabariikide keeltesse.¹⁷ Avalikkust teavitati uue hümnü loomisest 22. detsembri ajalehe *Pravda* vahendusel, kus avaldati nii hümnü sõnad (V Sovnarkome. . . 1943) kui ka riiklik-patriootilise tonaalsusega juhtartikkel (Gosudarstvennõi gimn. . . 1943). Ühtlasi anti välja ka propagandatrükiseid, mille eesmärgiks oli elanikkonnale selgitada ja põhjendada uue hümnü loomist. Üheks olulisemaks väljaandeks oli ÜK(b)P KK Marxi, Engelsi ja Lenini Instituudi tollase direktori Vladimir Kružkovi brošüür uue hümnü kohta, mis 1945. aasta varakevadel ilmus ka eesti keeles (Kružkov 1945).¹⁸ Küllap oli siinkohal kiirustamise põhjuseks asjaolu, et selleks ajaks, kui NSV Liidu uut hümnü pidi hakatama iga päev esitama raadiost, pidid tõlked kõigi liiduvabariikide keeltesse olemas olema.

1943. aasta detsembris tegid NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär Aleksandr Gorkin ja NSV Liidu Rahvakomis-saride Nõukogu juures asuva Kunstide Komitee juhataja Mihhail Hrapšenko korralduse NSV Liidu hümnü tõlkimiseks ka Eesti NSV juhtkonnale (õigupoolest oli adressaadiks EK(b)P KK sekretär aastail 1940–1941 Karl Säre). Allakirjutante arvates tuli hümnü teksti tõlkimine anda “liiduvabariigi parimatele poeetidele”, kusjuures tõlke puhul tuli arvestada, et säiliks muusika rütm. Tähtjaks määrati 5. jaanuar 1944. aastal, mil hümnü teksti tõlge pidi olema saadetud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumisse koos autori nimega ja viitega instantsile, kes tõlke heaks kiitis.¹⁹

Kuna Karl Säret enam 1944. aastal EK(b)Pd ohjamas ei olnud, siis juhtis edasist tema asemik Nikolai Karotamm, kes edastas kirja EK(b)P KK ideoloogiasekretärile Eduard Pällile koos oma resolutsiooniga: “Andke tõlge teha kirjanikele Barbarusele, Semperele,

¹⁷Samas.

¹⁸See on üsnagi huvipakkuv trükis, kus peatatakse põgusalt ka hümnüde ajalool ning arvestades tolle aja sise- ja välispoliitilisi olusid, “mõtestatakse” lahti uue hümnü iga rida. Nii “Internatsionaal” kui ka uus NSV Liidu hümnü on avaldatud koos trükises *Ernesaks*, Variste 1944.

¹⁹ERAF, 1-1-470, l 31 (A. Gorkin ja M. Hrapšenko K. Särelle, 18.12.1943).

Rauale, Kärnerile.” Möistagi oli tõlkimisega kiire. Karotamm pani kirjale oma viisa 18. detsembril ja hümnide tõlge pidi valmis olema hiljemalt 28. detsembril 1943. aastal.²⁰

Nõutud tähtaegadeks siiski ülesandega päris valmis ei saadud. Tõsi, juba 4. jaanuaril 1944. aastal kinnitas EK(b)P KK Büroo hümnide eestikeelse tõlke teksti (Tannberg 2006: 56)²¹, kuid töö sellega jätkus, sest 1944. aasta veebruari algul saatis EK(b)P KK sekretär Nikolai Puusepp ÜK(b)P KK Agitatsiooni- ja Propagandavalitsuse kultuurhariduslike asutuse osakonna juhataja asetäitjale Polikarp Lebedevile hümnide teksti tõlkest kaks versiooni, mille olid teinud Jaan Kärner ja Mart Raud. Eesti NSV juhtkond eelistas ilmselt Raua tõlget, sest just selle tõlke teksti vastavust originaalile kinnitasid Puusepp ise, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohusetäitja Oskar Sepre.²² Lõplikult kinnitati NSV Liidu hümnide tõlge eesti keelde 9. juunil 1944. aastal Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu bürool, mis tollal kogunes Leningradis Severnaja võõrastemajas, ja järgmises sõnastuses: “Kinnitada NSVL hümnide eestikeelse tõlke tekst. Kehtestada ENSV RKN määrus nr. 78”, s.t büroo otsus vormistati eraldi määruseks. Ühtlasi määrati ka mõlemale tõlkijale honorar.²³

²⁰ERAF, 1-1-470, l 31 (A. Gorkin ja M. Hraptšenko K. Särelle, 18.12.1943).

²¹Tõlke tegid Jaan Kärner ja Mart Raud, keda aitasid Johannes Semper, Erni Hiir, Johannes Barbarus, Hugo Angervaks ning helilooja Hugo Lepnurm (ERAF, 1-4-109, l 1).

²²ERAF, 1-1-514, l 51–53 (EK(b)P KK sekretär N. Puusepp ÜK(b)P KK Propagandavalitsusse P. Lebedevile, 6.02.1944). NSV Liidu uue hümnide tõlkimine liiduvabariikide keeltesse oli Moskvas väga tõsise kontrolli all. Seda väidet kinnitab ka Leedu näide, kus esimene Moskvasse saadetud tõlge jäi kinnitamata ning alles 1944. aasta märtsi algul Moskvasse Leedu NSV juhtkonna Antanas Sniečkuse, Justas Paleckise ja Mečislovas Gedvilase allkirjadega lähetatud hümnide “täpne tõlge” sobis. Vt lähemalt Žukov 2010b.

²³ERA, R-1-2-205, l 351 (Eesti NSV RKN Büroo koosoleku nr 22 otsuste protokollid, 9.06.1944).

KREMLI OTSUS LIIDUVABARIIKIDE HÜMNIDE LOOMISEKS JA SELLE TAGAMAAD

Liiduvabariikide hümnide loomise küsimus oli ÜK(b)P KK Poliitbüroos päevakorral 2. veebruaril 1944. aastal (Poliitbüroo... 2000: 334) ja juba järgmisel päeval — 3. veebruaril — võttis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium vastu otsuse “Liiduvabariikide riiklikest hümnidest”, mis pidas “otstarbekaks” igas liiduvabariigis rahvuskeelse riigihümnide loomist.²⁴ Samas kinnitati selle ülesande täitmise esialgne tähtaeg: Moskvas leiti, et liiduvabariikide ülemnõukogude presiidiumid peaksid hiljemalt 1944. aasta juuniks lõpetama esitatud hümnide tekstide ja muusika variantide läbivaatamise ning esitama heakskiidu saanud teosed enne kinnitamist kooskõlastamiseks NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile.²⁵ Mõni aeg hiljem, täpsemalt 1944. aasta aprillis, soovis Moskva juba täpset teavet liiduvabariikidest järgmiste küsimuste kohta: kes on kaasatud sõnade ja muusika väljatöötamisse, kuidas üldse see protsess kulgeb ja mis ajaks kavatsetakse esitada teosed kooskõlastamiseks NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile?²⁶

Liiduvabariikide hümnide loomise algatamine 1944. aasta veebruari alul ei olnud eraldi aktsioon, vaid üks osa Kremli kavast suurendada liiduvabariikide “iseseisvust”. Selle taga olid omakorda Moskva välispoliitilised ambitsioonid ja suhted lääneliitlastega.

1944. aasta alul jõudiski Moskvasse läände peaaegu pommuudisena mõjunud teade, et NSV Liidus asutatakse liiduvabariiklikud välisasjade- ja kaitse rahvakomissariaadid (Tannberg 2009b). Kui 1936. aasta NSV Liidu konstitutsioon oli liiduvabariikide rahvusvahelised suhted ja kaitsepoliitika täielikult andnud keskvalitsuse pädevusse, siis nüüd — 1944. aasta alul — võeti vastu muudatused põhiseaduses, millega delegeeriti liiduvabariikide pädevusse osa kaitseküsimusi ja välissuhtlus. Sellekohane otsus kinnitati

²⁴ERA, R-3-2-4s, l 2 (NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi otsus, 3.02.1944).

²⁵Samas.

²⁶ERA, R-3-2-4s, l 1 (NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär A. Gorkin ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele J. Varessele, 20.04.1944).

ÜK(b)P KK pleenumil 27. jaanuaril²⁷ ning mõni päev hiljem — 1. veebruaril 1944. aastal — välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi ettepanekul vormistas NSV Liidu Ülemnõukogu selle seaduseks. Molotov pidas ka ülemnõukogu istungjärgul teemakohase kõne, mis oli üldsõnaline ega avanud vastuvõetud otsuste telgitaguseid (Molotov 1944).²⁸ Üsna nõutud olid teisedki sõnavõtjad, nende hulgas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares, kes samuti kiitis väljakuulutatud muudatusi oma kõnes, kuid ilmselt teadmata Kremli tegelikke kavasid liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomisel (Vares 1945a).²⁹

Selline liiduvabariikide “iseseisvuse” suurendamine oli ootamatu ning selle taga oli eelkõige Moskva soov suruda kõik liiduvabariigid loodavasse Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜROsse), et sel moel uues rahvusvahelises organisatsioonis juhtohjad enda kätte haarata. Vähemal määral võib siin arvestada ka Moskva soovi kallutada enda kasuks rahvusvaheliselt päevakorral olevad Poola ja Balti riikide küsimused.³⁰ Esmatähtis oli siiski ÜRO küsimus.

Rahvakomissariaatide ümberkujundamine liiduvabariiklikeks tõi loomulikult päevakorda ka küsimuse, kust leida sobivaid inimesi loodava Eesti NSV välisasjade rahvakomissariaadi ja liiduvabariikide teiste rahvakomissariaatide töötajateks. Õigupoolest oli sel küsimusel kaks tahku: esiteks vajati sobivat inimest rahvakomissariks ning teiseks oli vaja neid inimesi, kes hakkaksid loodavates rahvakomissariaatides ametnikena tööle. Nende ini-

²⁷Pleenumi protokoll on avaldatud: *Исторический архив*, 1992, nr 1, lk 61–65.

²⁸Märksa avameelsem oli Vjatšeslav Molotovi kõne ÜK(b)P KK pleenumil, kus ta ei varjanud tõsiasja, et liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomise eesmärgiks on NSV Liidu mõju suurendamine rahvusvahelistes organisatsioonides ja üldisemalt rahvusvahelisel areenil. Vt lähemalt: V. Molotovi kõne ÜK(b)P KK pleenumil, 27.01.1944. — *TsK VKP(b)*. . . 2010: 791–799.

²⁹1944. aasta septembris pidas Johannes Vares samateemalise kõne ka Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi istungjärgul. Vt Vares 1945b.

³⁰Vt lähemalt Piirimäe 2009. Balti küsimuse kohta liitlastevahelistes suhetes Teise maailmasõja ajal vt lähemalt Piirimäe 2007; Medijainen 2010.

meste leidmine oli liiduvabariikide juhtkondade ülesanne, kuid väljavalitute diplomaatiline ettevalmistamine pidi toimuma Moskvas NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juures asuvas Kõrgemas Diplomaatilises Koolis.

Mis puutub tulevastesse liiduvabariikide välisasjade rahvakomissaridesse, siis nemad kutsuti Moskvasse juba 1944. aasta märtsis. Nendega vesteldi üksikult ÜK(b)P Keskkomitees ja välisasjade rahvakomissariaadis, kus nendega kohtusid välisasjade rahvakomissari asetäitjad Andrei Võšinski, Maksim Litvinov ja teised rahvakomissariaadi tippametnikud. Seejärel võttis nad vastu NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov, kes selgitas liiduvabariikide loodavate välisasjade rahvakomissariaatide ülesandeid sõjajärgses maailmas. Mõni aeg hiljem määrati kõik väljavalitud tulevased rahvakomissarid Molotovi käskkirjaga ametlikult välisasjade rahvakomissariaadi juurde, et nad stažeeriks vanemreferentidena eri osakondades, kus neid hakati tutvustama diplomaatilise töö argipäevaga. Iga päev tuli kaks tundi võõrkeeli õppida.³¹

Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks pidi juba 1944. aasta kevadel saama Hans Kruus, kes oli selleks ajaks alustanud stažeerimist Moskvas NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis. Kruusile sai komistuskiviks aga Inglise ajalehes *Manchester Guardian* ilmunud Balti pagulaste, Londonis tegutsevate Eesti, Läti ja Leedu seltside esimeeste Magnus Kolgi, Julijs Ventersi ja Peter Bulaitise kiri peatoimetajale. Kirjas viitasid pagulasorganisatsioonide esindajad tõsiasjale, et sõjaeelses Eesti Vabariigis ilmunud kirjutistes oli Kruus olnud nõukogudevastaselt meelestatud, eriti Vabadussõja kontekstis (Kolk, Venters, Bulaitis 1944).³² Sellest piisas, et NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis otsustati lõpetada Kruusi stažeerimine. Ühtlasi tähendas see, et esialgu teda Eesti NSV välisasjade rahvakomissarina ei aktsepteeritud. Kruus on ise seda tema jaoks keerulist olukorda kirjeldanud Nikolai Karotammele järgmiselt: “Eile kutsus mind

³¹Vt lähemalt: www.gencon.kyrgyz.ru/?page=37 (История МИД Кыргызской Республики) (31.10.2010).

³²Vt ka ERA 4962-1-15.

sms Strunnikov³³ enda juurde ja teatas, et oleks siiski parem, kui ma stažeerimise Välisasjade Rk. “katkestaks”. Ja just seoses minu poolt omal ajal avaldatud seisukohtadega, mida nüüd “Manc. Guard.” tsiteeritud. Ta ütles, et ta on selles asjas kõnelenud Vjatš. Mihhailovitšiga³⁴, kes on samal arvamusel. Ta ütles küll, et see “katkestamine” ei tähenda veel lõplikku otsust minu kandidatuuri suhtes. Viimane järgnevat hiljem. Mulle jäi mulje, et otsus on siiski enam kindel, kui sms Strunnikov seda mulle olukorda leevendavalt püüdis teatada.³⁵ Hans Kruusi küsimuse päevakorrale kerkimine sel moel näitab üsna selgelt, et Kremli oli Balti küsimus tundlik teema ja ei soovitud rahvusvahelist tähelepanu sellele tõmmata. 1944. aasta sügiseks oli olukord muutunud ja siis ei olnud probleemi ka Kruusi Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks nimetamisega.

Diplomaatiliste töötajate ettevalmistamiseks loodi NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juures tegutsenud Kõrgemas Diplomaatilises Koolis kuuekuulised diplomaatiliste töötajate kursused. Kõik liiduvabariigid pidid saatma sinna oma esindajad. 1944. aasta aprilli algul kinnitaski EK(b)P KK Büroo kaadri sekretäri Nikolai Puusepa ettepanekul oma kandidaadid nendele kursustele: Harald Habermani, Eduard Konsa, Aleksander Renningu, August Sipsaka ja Aleksander Abeni.³⁶ Kursused alga-

³³ Pjotr Strunnikov (1905–1968) oli 1943–1948 ÜK(b)P KK Kaadritevalitsuse osakonnajuhataja, seejärel 1948–1952 NSV Liidu Välisministeeriumi kaadrite osakonna juhataja ja ministeeriumi kolleegiumi liige.

³⁴ NSV Liidu välisasjade rahvakomissar V. Molotov.

³⁵ ERAF 9607-1-133, l 4 (H. Kruus N. Karotammele, 7.05.1944).

³⁶ ERAF 1-4-109, l 59 (EK(b)P KK Büroo protokoll nr 57, 7.04.1944). Kõigist nimetatutest siiski “diplomaate” ei saanud. Harald Haberman tõenäoliselt ei läbinud ka diplomaatilisi kursusi, sest sellekohaseid andmeid tema ankeetides pole. Ta oli tollal Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitseja, kes 1944. aasta sügisel suunati Tartu Riikliku Ülikooli õppeprorektoriks. August Sipsakas oli pärast 1940. aasta juunipööret mitmel olulisel ametikohal, kuid oma keerulise iseloomu ja pealekaebamiste tõttu tõrjuti ta Nõukogude tagalas Eesti NSV võimuladvikust kõrvale. Aastatel 1942–1943 oli ta 7. Eesti Laskurdiviisi komissar Sverdlovski oblasti Porošino külas, 1943–1944 täiendas end Nõukogude Liidu marssali B. M. Šapošnikovi

sid 1944. aasta mais ning kestsid Moskvast kuni novembrini.³⁷ Õppetöö toimus kindla programmi alusel, kus esmatähtis oli võõrkeelte õppimine, ning lisaks rahvusvaheliste suhete ja õiguse, NSV Liidu ajaloo ning maailma majandus- ja poliitilise geograafia jm distsipliinide tundmaõppimine.³⁸

Seega oli Moskvast esialgu liiduvabariikide välisasjade rahvakomissariaatide loomisega ja ühtlasi ka liiduvabariikidele vähemalt osalise välissuhtluse pädevuse andmisega tõsi taga. Tundub, et sellega arvestati Kremli tõsiselt, mistõttu tuli mõelda ka väliskülaliste vastuvõtu tseremooniadele ja delegatsioonide saatmisele teistesse riikidesse, millega kaasnes riikliku hümnid kasutamine. Kuna “iseseisvad” liiduvabariigid ei saanud välissuhtluses kasutada NSV Liidu hümnid, oligi Moskvast vaja kiirkorras kõik liiduvabariigid rahvuskeelsete hümnidega “varustada”. Sel eesmärgil käivitati kohe — ainult päev pärast NSV Liidu Ülemnõukogu otsuse vastuvõtmist liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomise kohta — liiduvabariikide hümnid loomise aktsioon, mis kõikides liiduvabariikides ei kulgenud siiski ühesuguse kava järgi. Balti liiduvabariikide (ja osaliselt teistegi) puhul oli oluliseks teguriks tõsiasi, et nõukogulik võimuaparaat

nimelistel Punaarmee jalaväe ohvitserikoosseisu täiendamise punalipulistel kõrgematel laskur-taktikalistel kursustel Võstrel ja seejärel suunati ta diplomaatilistele kursustele, kuid Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi loomisel teda n-ö erialaliselt ei rakendatud. Ta suunati 1945. aastal hoopis Tallinna Polütehnilise Instituudi marksimi-leninismi aluste kateedri juhatajaks. Sipsakas jäi endale truuks, jätkas intrigeerimist ja temast sai ka üks võtmekujusid 1950. aasta EK(b)P KK märtsipleenumi ettevalmistamisel. Teised kursustele suunatud isikud — Eduard Konsa, Aleksander Renning ja Aleksander Aben — said aga 1944. aasta sügisel asutatud Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi erinevatele ametikohtadele rahvakomissariks nimetatud Hans Kruusi “meeskonnas”. Konsa ja Aben komandeeriti lühemaks ajaks ka Rootsi NSV Liidu saatkonda tööle, kus nad “tegelesid” pagulaste küsimustega. Nende diplomaatiline karjäär ei kujunenud siiski pikaks, sest kõiks nad vallandati erinevate süüdistuste alusel. Kõige kauem pidas vastu Aben, kes lasti lahti pärast välisminister Hans Kruusi mahavõtmist 1950. aastal.

³⁷ Diplomaatiliste töötajate kuuekuuliste kursuste toimumisaeg selgub nende isikuankeetide andmetest.

³⁸ ERAF 9607-1-129, l 10 (A. Aben N. Karotammele, 4.06.1944).

asus Nõukogude tagalas, sest Eesti, Läti ja Leedu territoorium oli okupeeritud Saksamaa poolt.

EESTI NSV HÜMNIKOMISJONI MOODUSTAMINE JA TÖÖLERAKENDAMINE

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 3. veebruari 1944. aasta otsus oli direktiivne korraldus, mille järel kõikide liiduvabariikide võimuorganid alustasid kibekiiret organiseerimistööd. Juba kümnekond päeva pärast üleliidulise otsuse vastuvõtmist, täpsemalt 14. veebruaril 1944. aastal, kinnitas EK(b)P KK Büroo Nikolai Karotamme ettepanekul "Eesti NSV hümnide teksti ja muusika loomiseks" eraldi komisjoni (nn hümnikomisjoni), kuhu kuulusid Johannes Vares, EK(b)P KK sekretär ja kirjanik Eduard Päll, kirjanik Johannes Semper, Tartu Riikliku Ülikooli rektor Hans Kruus, Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Nigol Andresen, kirjanik Jaan Kärner ja helilooja Eugen Kapp.³⁹

Hümnikomisjonis olid seega esindatud nii ametlikud võimu-institutsioonid kui ka loomeinimesed, kes mitmel juhul esindasid tegelikult mõlemat poolt — Johannes Semper oli Eesti NSV Kunstide Valitsuse esimees ja Johannes Vares Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees. Komisjoni esimeheks nimetati Vares, seega hakati nõukogulikkude hümnide välja töötama just Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi egiidi all. Hümnikomisjoni kuulus vaid üks EK(b)P KK aparadi töötaja, mis siiski ei tähendanud, et parteijuhtkond oleks sellest kõrvale jäänud. Vastupidi, nagu hiljem näeme, langetas lõplikud otsused just tollane parteijuht Nikolai Karotamm.

Loodud komisjoni esmaülesandeks oli paika panna täpne ajakava, tegutsemispõhimõtted ning loomulikult ka üldised juhtnõuad ja nõuded hümnile. Seda tehti esimesel koosolekul 19. veebruaril 1944. aastal. Hümnikomisjoni säilinud dokumentidest selgub, et esialgu ei olnud päevakorral üksnes täiesti uue teose loomine, vaid Hans Kruusi koostatud üldistes põhimõtetes oli esimesena kirjas: "Koguda ja kaaluda sel puhul kõiki arvesse tulevaid seniloodud hümnitaolisi eesti laule ja helindeid. Kaalumisele tulevad

laulud ja helindid esitatakse komisjoni liikmete poolt komisjoni esimehele hiljemalt 1. märtsiks s.a."⁴⁰

Mõte kasutada "seni loodud hümnitaolisi eesti laule ja helindeid" ei leidnud aga poolehoidu. Hans Kruus pakkus välja, et võiks kasutada Lydia Koidula sõnadele viisistatud laulu "Sind surmani". Enamik hümnikomisjoni liikmeid oli aga selle vastu. Nigol Andresen leidis, et keeruline on ajaloolisi laule uuesti mõtestada, ning ka Johannes Semper polnud nõus helindite segunemisega. Eduard Päll oli kindel, et varasemate laulude sõnad ei kannataks tänapäeva vaatepunktist kriitikat välja, mistõttu jäigi esimesel hümnikomisjoni koosolekul kõlama seisukoht "Teha uus laul, ja muusika".⁴¹ Küllap oli kaalumisel teisigi laule ja kindlasti mõeldi ka Eesti Vabariigi hümnile (sellest tuleb allpool juttu), kuid selle sobitamist nõukogude tegelikkusega ei peetud võimalikuks.

Kõige lihtsam oli ikkagi täiesti uue hümnide loomine ning seetõttu pandi paika n-ö sihtrühmad, kelle poole pöörduda uute sõnade saamiseks. Komisjon pidi pöörduma "kõigi Nõukogude Eesti luuletajate" poole vastava ettepanekuga. Esmalt peeti silmas muidugi Nõukogude tagalas viibivaid luuletajaid, kuid esialgse kava kohalt "samasuguse ettepanekuga pöördutakse raadio teel ka sakslaste poolt okupeeritud Eestis viibivate luuletajate poole".⁴² Sõnade esitamise tähtajaks määrati 31. märts 1944. aastal.⁴³

⁴⁰Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (= KM EKLA) F 311, M 69:2, l 1.

⁴¹Vt nende arutelude kohta lähemalt EKM EKLA, F 311, M 69:2, l 3–4.

⁴²KM EKLA, F 311, M 69:2, l 1. Siinkirjutajal pole andmeid, et selline pöördumine oleks tehtud. Küll korraldati sakslaste poolt okupeeritud Eestis sõdurilaulude võistlus "sõdureile sobiva lauluvara hankimiseks". Seda tegi Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsus koos Eesti Lauljate Liiduga. 1944. aasta jaanuari lõpul tehtud kokkuvõtte järgi laekus võistlusele 523 laulu, mille seast valis žürii (August Gailit, Albert Kivikas, Eduard Visnapuu) välja parimad. Esikümne tipus olid Henrik Visnapuu "Kodumaa eest" ja Kersti Merilaasi "Kodukaitsjate laul". Vt lähemalt: Sõdurilaulude... 1944. Parimad luuletused avaldati 1944. aasta jaanuaris ja veebruaris ka *Postimehes*.

⁴³Esialgu oli tähtajaks ilmselt 23. märts, millest nähtavasti loobuti, et anda pisutki rohkem aega teksti loomiseks.

³⁹ERAF 1-4-109, l 53 (EK(b)P KK Büroo protokoll nr 55, 14.2.1944).

Komisjon ei saanud mööda minna hümnile esitatavatest sisu- nõuetest, mis olid küll soovitusliku iseloomuga, kuid üsna kõnekad. Täpsemaist soovitustest saab kõige parema ülevaate Johannes Vares kirjast Jaan Kärnerile ettepanekuga hümnikonkursil osaleda:

“Selle komisjoni nimel ja tema esimehena teen Teile ettepaneku asuda võimalikult kohe teksti loomisele ja esitada see hiljemalt 31 märtsiks s.a. minule: Leningrad, Oktoobri hotell, tuba 333, otsese allkirjaga (ilma märgusõnadeta). On pöördutud veel kümne meie luuletaja poole. Hümni teksti laad peaks olema pühalikult pidulik, ülev, sügavalt rahvuslik, kergesti lauldav ja peaks kajastama meie rahvuslikku tundeilma eri- ja omapära, ühtlasi peaks ta olema lihtne, mitte hooplev, vaid tagasihoidlik ja kaine nagu eesti meelelaadile omane. Vormilt peaks igale autorile jääma suur valikuvabadus, arvestades vaid sellega, et hümn ei tohiks olla liig pikk. Umbkaudu võiks tekst olla, kas 2–3 stroofiline, stroof oma korda kas 4 — 6 — kõige enam 8 realine, kas refrääniga, või ilma, kus juures iga stroof peaks lauldav olema ühel ja samal viisil. Arvan, et see selgub igal autoril tööprotsessis, kuidas sisu vormi paigutada. Sisuliselt ja ideeliste motiividena peaks väljenduma tekstis meie mineviku visa töö ja võitlus põlise vaenlase vastu (võib olla allegooriliselt, mitte nimeliselt saksa vallutajaid mainides), mille tulemusena on jäänud püsima meie sünnimaa (kui rahva maa) ja tema vapper rahvas. Teise motiivina peaks esinema Nõukogude Liidu kuuluvus ja tema rahvaste sõpruse tähtsus, mis on Eesti tugevaks ja iseseisvaks teinud, mis tagab meie olemasolu, tuleviku õnne, kultuuri ja progressi. Võib olla leidub siin mõni üsna värske põhimõte, mis võimaldaks üle minna perspektiivstroofile, või tuleviku vihjavatele ridadele. Need oleksid lühidalt vihjed ja juhendid, kuna kõik muu kuulub autori teemavaliku valdkonda. Hümn peab saama Nõukogude Eesti hümn, meie ajaloolisel taustal, seega tuleks vältida Üleliidulise hümni elementide kordamist. Kui palju siin saab rahvalaulu, rahvaluule ja meie isamaalaulude sugemeid kasutada, see jäägu iga autori otsustada, samuti oleks lugu meie looduse ja geograafiliste mõistete tarvitamisega”.⁴⁴

Kirjast selgub lisaks hümni sõnadele esitatud soovituslikele nõuetele veel mitu olulist organisatsioonilist tõsiasja. Esmalt on

oluline kirja kuupäev — 20. veebruar 1944. aastal —, mida saame tinglikult pidada konkursi väljakuulutamise päevaks, sest suure tõenäosusega said samasuguse kirja teisedki luuletajad, kokku kõige rohkem 10 inimest. Teiseks väärib ülerõhutamist asjaolu, et konkurss oli suunatud kindlatele inimestele ja avalik, s.t polnud vaja märgusõna kasutada vms. Siin oli kindlasti kõige olulisem ajategur. Kuna esialgse kava järgi pidi juba 1944. aasta juuniks tulemuseni jõutama, siis polnud aega tavapärase konkursi korraldamiseks. Küllap loodeti, et 1944. aasta suveks suudab Punaarmee Eesti territooriumi “vabastada” ja Eesti NSV neljandat aastapäeva on võimalik juba pidulikult Tallinnas tähistada.

Hümnikomisjoni sisuline töö algas 1944. aasta aprillis pärast seda, kui olid laekunud konkursil osalenud autorite kavandid. Johannes Vares komisjoni juhina pidi loomulikult sobitama hümniga seotud tegevuse oma teiste ametikohustustega. 1944. aasta märtsi lõpul oli ta Moskvas, kus ta kohtus NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi sekretäri Aleksandr Gorkiniga ja esimehe Mihhail Kalinniga, kuid “kardinaalküsimustest”, s.t nendest, mille pärast Vares oli Moskvasse sõitnud, tulnuks kõneleda NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatšeslav Molotoviga. Kohtumise ootamine siiski sihile ei viinud (tollal oli Molotovi põhitegevus seotud NSV Liidu ja Soome alanud läbirääkimistega) ja Vares kirjutas Karotammele, paludes teda, et hümnikomisjoni töös seisakut ei tekiks, “sm. Pälli lasta 10-ks (hiljemalt 12-ks) aprilliks Leningradi kutsuda hümni komisjoni liikmed: Kärner, Kapp, Kruus, et siis tekstid läbi arutada ja parimad otsustamisele lasta (Teile või büroole) ning viisistamiseks heliloojatele edasi anda”.⁴⁵ Ei ole kahtlust, et Vares tagasi tulles ka hümnikomisjon kokku sai, kuid selle tegevust on napilt jäädvustatud. Tõenäoliselt suheldi mitteametlikult, väiksemas ringis või kirja teel.

Nikolai Karotamm hoidis hümnikomisjoni tööga end kursis ja oli tegelikult ka sisuliselt selle käiku aktiivselt kaasatud. Vajaduse korral lasi ta endale saata lisainformatsiooni. Nii näiteks saatis 1944. aasta mai lõpul Vares talle materjale ja informeeris asjade seisust, kirjutades, et vastavalt “Teie soovile saadan kolme autori tekstid, mis lisaks endistele — sm. sm. Rummo ja Raua omadele

⁴⁴KM EKLA, F 8, M 1:5, l 1–1p (J. Vares J. Kärnerile, 20.02.1944).

⁴⁵ERAF 9608-1-131, l 167 (J. Vares N. Karotammele, 2.04.1944).

on veel viisistamiseks heliloojate kätte antud”.⁴⁶ Samast kirjast selgub, et heliloojatele antud sõnadele on “juba muusikatekstid osaliselt tehtud, mõned neist üsna õnnestunud”.⁴⁷ Karotamm polnud tehtuga rahul, saatis Varesele oma märkused ja tõdes: “Tuleb veel väga palju tööd teha, et saada sobivat teksti.”⁴⁸

Selleks ajaks ei olnud komisjoni kätte lõplikult viimistletud kujul tagasi antud Debora Vaarandi teksti. Ilmselt just sellest ajast pärineb Vaarandi dateerimata kiri: “Sms. Barbarus! Ma ei jõudnud teha üsna mitte midagi. Kui kuidagi saaks, annaksin teksti ära alles täna õhtul.”⁴⁹ Konkursil osalenud Hilda Kivi⁵⁰ kohta kirjutas Vares aga Karotammele järgmist: “Sm. Kivi teksti katsun sm. Semperi kaudu hankida, kuna see laekus sinna võistluse tulemusena rahvalaulu alal, väljaspool hümnid komisjoni üritust”.⁵¹

⁴⁶ERAF 9608-1-131, l 169 (J. Vares N. Karotammele, 20.05.1944).

⁴⁷Samas.

⁴⁸KM EKLA, F 311, M 69:2, l 7 (N. Karotamm J. Varesele, 20.05.1944).

⁴⁹KM EKLA, F 311, M 69:2, l 13 (D. Vaarandi J. Varesele, 1944, täpselt dateerimata).

⁵⁰Hilda Kivi oli sündinud 1911. aastal Petserimaal. Kuni 1939. aastani oli ta koduperenaine Lasarevos, kes 1936. aastal käis muide ka õppereisil Stockholmis; 1939. aasta detsembrist järgmise aasta märtsini Petseris töötas ja seejärel kuni juulini taluteenijana Harjumaal, juulist novembrini aga sanitar Tartus. 1940. aasta novembris asus ta tööle ajalehe *Tartu Kommunist* korrespondendina. Sõja puhkedes evakueerus Kivi Nõukogude tagalasse, oli 1941–1943 kütja Tšistopoli linnas ühes tehases Tatari ANSVs. 1943. aastal suunati ta Jegorjevskisse partei- ja nõukogude aktiivi kursustele. 1944. aasta juunist kuni augustini töötas Kivi Leningradis ajalehe *Rahva Hääl* toimetuses ning augustist 1944 kuni jaanuarini 1945 oli ta ajalehe *Postimees* kirjasatjate osakonna juhataja. 1945. aasta jaanuaris sai temast Ropka valla partorg, kuid juba sama aasta maist on Kivi olnud “põllutööline oma kodus” Ropka vallas. 1945. aastast oli ta ka kommunistliku partei liige (ERAF, f 12, n 12, s 627). Seega oli tema osalemine hümnikonkursil üsnagi juhuslik.

⁵¹ERAF 9608-1-131, l 169 (J. Vares N. Karotammele, 20.05.1944). Tõepoolest leidub Hilda Kivi tekst Johannes Semperi isiklikus arhiivis ja puudub Nigol Andreseni isikufondis.

HÜMNIKONKURSI ESIMENE VOOR: LUULETAJATE ETTEASTE

Hümnikonkursi väljakuulutamine 1944. aasta veebruari teisel poolel langes kokku ühe teise lauluaktsiooniga. Nimelt 1944. aasta algul, kui üha selgemalt oli päevakorral Eesti “vabastamine”, kuulutas Eesti NSV RKN juures tegutsev Kunstide Valitsus välja laulukonkurside võistluse vajaliku lauluvara loomiseks “taasvabastatud” Nõukogude Eesti tarvis.

Konkursist osavõtt oli vähene, esitatud kuueteistkümnest laulust määras žürii preemiad Gustav Ernesaksa lauludele “Põlvele põlvelt” (sõnad M. Raud) ja “Mu sünnimaa” (H. Kivi), Eugen Kapi laulule “Töö ja võitlus” (P. Rummo) ning Harri Kõrvitsa laulule “Kangelaspöeg” (M. Raud). Peale nende pidas žürii soovitatavaks veel mitme laulu repertuaari võtmist (Lentsman 1977: 635–636). Paul Rummo luuletus “Töö ja võitlus” tuligi selle konkursi võitjaks. Taas sobib siin kasutada Rummo enda sõnu: “Minu pisike tekst “Töö ja võitlus” sai esikoha. Leningradis viibivad eesti heliloojad (kes seni olid töötanud Jarosslavlis kunstiansambli juures) ruttasid kõik seda viisistama. Žürii hindas Eugen Kapi viisi kõige õnnestunumaks” (1969: 190). Ühtlasi on ta samas õigusega märkinud: “See laulude aktsioon kasvas üle Eesti NSV hümnid loomiseks.”

Hümnikonkursil osales kokku 10 luuletajat vähemalt 20 luuletusega. Ühe luuletusega olid esindatud Johannes Vares-Barbarus, Johannes Semper, August Alle ja Hilda Kivi, kahega Minni Nurme ning ülejäänud — Jaan Kärner, Debora Vaarandi, Erni Hiir, Paul Rummo, Mart Raud — esitasid kolm luuletust (vt tabel 1).

Hümnikonkursil osalemiseks kutse saanud luuletajad suhtusid saadud ülesandesse erinevalt ja mitte kõik poeedid ei võtnud seda väga tõsiselt. Näiteks Debora Vaarandi on hiljem meenutanud: “Osavõtt oli tõepoolest peaaegu kohustuslik, Barbarus kutsus enda juurde ja tegi soovi isiklikult teatavaks. Kirjutasingi paar väikest laulu, “Kodumaa kevad” ja “Kohav rand” (neid on hiljem üsna mitmed heliloojad viisistanud). Kirjutasin ilma vähimagi taotluseta — niisuguse asja puhul nagu hümnid on liiga palju obligatoorseid sõnu ja seiku” (2006: 233). Mitme teisegi luuletaja osalemine hümnikonkursil piirdus vaid kohustuse täitmisega, sest riiklikult

Tabel 1

EESTI NSV HÜMNI KONKURSIST OSAVÕTNUD
LUULETAJAJD JA NENDE ESIALGSEID TEOSEID

Luuletaja	Konkursil osalenud luuletused
Johannes Semper*	“Jää püsti, Kalevite kange rahvas”
Johannes Vares-Barbarus*	“Me esivanemate püha kodumuld”
Jaan Kärner*	“Laul Nõukogude Eestile!, “Oled seisnud tormikaartel”, “Sind, Eesti, iialgi ei murra keegi”
Paul Rummo*	“Sa hoidnud võitlustuld”, “Töö ja võitlus”
Mart Raud*	“On olnud, Eesti, tormised su teed”, “Põlvele põlvelt”, “Me rahva võitlused, me hool ja töö”
Debora Vaarandi*	“Eestlaste maa, läbi valu ja vaeva”, “Muistest aegadest tormine meri end pillub”, “Need Läänemere rannad meile pühad”
August Alle	“Sünnimaale”
Erni Hiir	“Läbi aegade”, “Eesti kodu”, “Eesti laul”
Minni Nurme	“Eestimaa põline pind”, “Eestimaa, su muld ja su meri”
Hilda Kivi	“Me sünnimaa”

Märkus: Tärniga märgitud autorite luuletused on nende poolt pealkirjastamata ja seetõttu on pealkirjaks pandud luuletuse esimene rida. Hiljem need osaliselt muutusid. Tabeli alus: KM EKLA, F 311, M 69:2. Nende luuletuste tekstid on toodud käesoleva artikli lisas.

ja osaliselt tähtsat üritust ei saanud eirata. Nii esitas näiteks August Alle vaid ühe mittemidagiütleva luuletuse “Sünnimaale”.

Tõsiselt suhtusid konkurssi aga Johannes Semper, Mart Raud, Paul Rummo, Jaan Kärner ja kindlasti ka Johannes Vares-Barbarus ise. Eriti pühendunud oli Kärner, kes 1944. aasta märtsi lõpul teatas Varesele: “Olen Teie poolt mainitud kahel sisulis-ideelisel peamotiivil katsunud hümnü teksti kirjutada. Mul on valminud üle 20 variandi, millest Teile saadan neli viimast ja ilmselt kõige tihedamat. Kirjutatud pahema käega, on kiri pisut vaevuline, kuid loodan, et siiski loetav.”⁵² Need olid kahe luuletuse eri variandid.

⁵²KM EKLA, F 311, M 69:2, l 9 (J. Kärner J. Varesele, 25.03.1944).

Mainida tuleb ka üht üsna tavapäratut ettepanekut. Nimelt mõtles hümnü sõnadele ka Nigol Andresen ise, kellele ilmselt ükski esitatud tekstidest päris meeltemööda ei olnud. Küll oli aga tema hinnangul eri tekstides häid mõtteid ning nii tekkis tal idee need “kokku sulatada”.⁵³ Ta võttis esimese salmi Raualt, teise Semperilt ja kolmanda Rummolt. Tulemus oli järgmine:

Me võitlused, me armastus ja töö
on sulle pühendatud, Eestimaa!
On mööda vägivald raske öö,
kõik mured murdmata kandsid sa.
Sa tõusnud töötajate vabaks maaks,
et rõhuda sind iialgi ei keegi saaks.

Nüüd huuga tehas, vili, kanna päid!
Sirp lõika, alasile haamer löö!
Nõukogu Liidu vennasperes käid,
ja rõõmu annab vaba rahva töö.
Töös, võitluses nii vennasmaade seas
käi tulevikku kindlalt esireas!

Sul Liidu rahvastega käsikäes
on võidus karastatud mehemeel.
Su jõud on töölis-talurahva väes,
suur Stalin juhtimas sind õnneteel.
Kui vaenlane meid ähvardamas ka,
sind kaitseme, jääd ohuta, me maa!

See ettepanek jäi ametlikult siiski komisjonile esitamata, kuid Andreseni hiljem tehtud märkuse järgi olevat Semper üht-teist sellest ettepanekust siiski arvestanud.⁵⁴

⁵³KM EKLA, F 311, M 69:2, l 103 (N. Andreseni “Ettepanek J. Semperi, M. Raua ja P. Rummo tekstide kokkusulatamiseks; näide”, dateerimata).

⁵⁴KM EKLA, F 311, M 69:2, l 103 (N. Andreseni 11.03.1948 tehtud märkus).

Laekunud kaastõid analüüsis sisuliselt kõige rohkem kindlasti Johannes Vares, kelle käekirjaga on tekstidele tehtud mitmeid märkusi. Tema enda teksti on aga põhjalikumalt hinnanud Nikolai Karotamm.

HÜMNİKONKURSI TEINE VOOR: HELILOOJATE ETTEASTE

Luuletajate loomingut hakkasid 1944. aasta aprillis-mais viisistama heliloojad Gustav Ernesaks, Eugen Kapp, Edgar Arro, Hugo Lepnurm ja Harri Kõrvits, kes kõik olid ka selleks ajaks Leningradis ja paigutati elama hotelli Oktjabr. Põhiline töö tehti ära 1944. aasta mais klaveriga hotellitubades, kus ühes elasid Ernesaks ja Kõrvits (nr 316) ning teises Lepnurm ja Arro (nr 313). Kui Lepnurme ja Arro toas oli klaver juba hotelli poolt olemas, siis teise tuppa osteti see Eesti NSV Kunstide Valitsuse raha eest komisjonikauplusest. Harri Kõrvitsa sõnul: “Töö käis hoogsalt. Kontakt poeetidega oli erakordselt tihe ja hea.”⁵⁵ Selleks ajaks oli kaalukausile jäänud 11 luuletust Barbaruse (1 luuletus), Semperi (1), Raua (2), Rummo (2) ja Kärneri (5) sulest. Hümnikonkursi lõppvooru andmestik on toodud tabelis 2.

Lõppvooru pääsenud laule hindas komisjon, kuhu kuulusid Nikolai Karotamm, Johannes Vares, Eduard Päll, Nigol Andersen, Johannes Semper, Paul Rummo, Erich Carl Hugo Adamson (Adamson-Eric), Richard Sagrits, Mart Raud, Anna Klas, Bruno Lukk ja ilmselt teisedki tollal Leningradis viibinud kultuuritegelased. Seega langetati lõplik valik ametliku komisjoni liikmetele lisaks veel nn ühiskondliku komisjoni ees. Laule kuulati hotelli toas nr 316. Kõigile komisjoniliikmetele olid sõnad välja jagatud ning iga helilooja mängis või laulis ise oma laule ette.

Kõige rohkem — kolmel korral — viisistati Paul Rummo luuletust “Töö ja võitlus”, mis, nagu eespool nägime, võitis tagalas korraldatud rahvalike laulude võistluse ning osales ka hümnikonkursil. See on kindlasti põhjuseks, miks just seda laulu

⁵⁵KM EKLA, J. Semperi korrastamata materjalid (H. Kõrvitsa telefonitsi antud seletus Eesti NSV hümnü loomisest A. Semperile jaanuaris 1974, A. Semperi üleskirjutus).

Tabel 2

EESTI NSV HÜMNI KONKURSI LÕPPVOORU PÄÄSENUD LUULETUSED, SÕNADE JA VIISI AUTORID

Luuletus	Sõnade autor	Helilooja(d)
“Jää kestma, Kalevite kange rahvas”	J. Semper	G. Ernesaks
“Laul nõukogude Eestile”	J. Kärner	H. Lepnurm
“On olnud, Eesti, tormised su teed”	M. Raud	E. Kapp
“Oled seisnud tormikaartel”	J. Kärner	E. Kapp
“Sa väike armas Eestimaa”	J. Kärner	H. Lepnurm
“Sa hoidsid võitlustuld”	P. Rummo	G. Ernesaks
“Töotus”	M. Raud	H. Kõrvits
“Vabastatud Eestile”	J. Kärner	H. Kõrvits
“Töö ja võitlus”	P. Rummo	H. Lepnurm, E. Kapp, E. Arro
“Oled seisnud tormikaartel”	J. Kärner	E. Arro
“Mu püha eesti kodumuld”	J. Barbarus	G. Ernesaks

Märkus: Tabel koostatud: KM EKLA, J. Semperi korrastamata materjalid (H. Kõrvitsa telefonitsi antud seletus Eesti NSV hümnü loomisest A. Semperile jaanuaris 1974, A. Semperi üleskirjutus).

mitu heliloojat viisistas. Kuid Rummo tekst siiski hümnü peasoosikuks ei saanud, millega autor on ise nõus olnud, tõdedes, et tema töö jäi õigustatult kõrvale, sest hoopis “hümnilisemalt kõlas Semperi ja Ernesaksa ühine töö “Jää kestma, Kalevite kange rahvas”” (Rummo 1969: 190).

Tõepoolest, lõpuks langes vaekauss just nimetatud laulu ka suks. Gustav Ernesaks kirjeldab tollast olukorda oma mälestustes üsna üksikasjalikult: “J. Semperi tekstiga “Jää kestma. . .” oli lugu nii: algvariant erines praegusest tekstist tublisti, see lõppes lausega “Jää püsti, Kalevite kange rahvas”. Palusin autoril alustada luuletust just selle viimase reaga. Nii ka sündis. Sõna “püsti” asendati hiljem sõnaga “kestma” — J. Kärner oli avaldanud arva-

must, et miks eesti rahvas kogu aeg püsti peaks seisma” (1983: 37).

Harri Kõrvits oli veendunud, et teisele kohale tuli tema enda viisistatud Mart Raua luuletus “Töötus” ning kolmandaks jäi Ernesaksa ja Vares-Barbaruse “Mu püha eesti kodumuld”. Viimase kohta märgib Kõrvits, et see laul paelus oma dramatismiga, kuid puuduseks oli vähene pidulikkus. Gustav Ernesaks pidas parimateks Semperi ja Vares-Barbaruse luuletusi, tõdedes: “Minu isiklik otsus mõlema laulu hindamisel oli alguses võrdlemisi kõikuv. Poetilisematel hetkedel kaldusin J. Barbaruse “Mu püha eesti kodumuld” eelistamisele. See laul tundus mulle sügavamana, kuid oli ettekandmiseks raskepärasem. Ka tema esitamine nõudis suuremat professionaalsust kui J. Semperi oma. Viimane oli lihtsama koega, ent samuti mitte just raskusteta. Laul tundus mulle hümnilikum” (1983: 37). Nigol Andresen on 1944. aasta lõpul Barbaruse ja Semperi tekste võrdlevalt hinnates rõhutanud, et esimeses on rohkem hümnilikku paatost, kuid teine on kokkuvõttes siiski hümnilikum, sest “Eesti mõistega on põimitud nõukogulikud mõisted, eesti rahva ja Nõukogude Liidu teiste rahvaste koostöö” (Andresen 1944).

Eesti NSV juhtkond täitis põhiosas Moskva esialgse nõude, et hümn peab valmis olema 1944. aasta juuniks. Õigupoolest oli selleks ajaks langetatud otsus, et Eesti NSV hümniks saab “Jää kestma, Kalevite kange rahvas”, kuid ametlikku kinnitust ja hümni seadustamist ei toimunud. Küllap oli siin põhjuseks üldine olukord rindel, kus käisid alles lahingud Eesti pärast ning ei Moskval ega ka Eesti NSV juhtkonnal olnud selles olukorras mahti tegelda hümni kehtestamisega. Küll aga kanti Leningradis Eesti NSV 4. aastapäevale pühendatud aktusel 21. juulil 1944. aastal esimest korda avalikult ette “Jää kestma, Kalevite kange rahvas”, esitajaks Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite koor, mida juhatas Jüri Variste.

Ühtlasi tuli Johannes Semperil sõnadega edasi tööd teha. Nikolai Karotamme arvamus Semperi teksti kohta oli 1944. aasta juuni lõpul järgmine: “Neist kahest tekstist on s. Semperi oma üldiselt tüsedam. Viimane salm peaks olema sõjakam”⁵⁶. Ma juba

kord mainisin seda. Tekkides Suure Isamaasõja hiigelheitlustes tundub hümni tekst siiski pisut liiga rahuaegne (ehkki sõda on ajutine nähe, rahuaeg aga kestmam). Teise salmi lõpus ei ole sobiv sõna “rõõmsas”. Praegu on liiga raske aeg selleks, et ta oleks rõõmus. Ja ma arvan, et keegi ei saa anda meile garantiid, et selliseid momente meie rahva ajaloos ka tulevikus saab esinema. Tahaksime loota, et seda ei tuleks. Kuid — hümn peab olema igati sobiv nii rahu kui sõjaolukorras. Viimases salmis on sõna “kannatustes” kindlasti vaja asendada niisuguse sõnaga nagu “katsumustes” või midagi analoogilist. Sest võib muidu lugeda välja, et nõuk. võimu aeg on kannatuste aeg jne. Kahju, et kusagil ei esine sõna “meri”!”⁵⁷

Hümnikonkursil osalenud viisidele, mis olid kuulatavad ja sobivad, kirjutasiid luuletajad aga hiljem uued sõnad. Näiteks “Tööle ja võitlusele” kirjutatud Edgar Arro viisile kirjutasi uued sõnad Juhan Smuul (“Meri”) ning Hugo Lepnurme muusikale kirjutasi Paul Rummo ise uued sõnad (“Noorusjõud”). Arro teinegi viis, Jaan Kärneri luuletusele, sai uued sõnad Smuulilt (“Noortelaul”).⁵⁸ Et võistlus andis ka mitu teist head laulu, siis otsustati ka need välja anda kõige populaarsema kooriliigi — segakoori seades. Kuna paljud laulud olid loodud ühtedele ja samadele tekstidele, siis kirjutasiid luuletajad neile kiiresti uued sõnad. Nii oli võimalik trükitavasse kogumikku võtta peaaegu kõik hümnikonkursist osa võtnud laulud. Sellega loodi teatav koori- ja massilaulude repertuaarivaru. Kõik need laulud ja mõned teisedki tagalas komponeeritud viisid andis 1944. aasta novembris üsna suures tiraažis (10 150 eksemplari) välja kirjastus Ilukirjandus ja Kunst eraldi raamatuna *Rahvalikke laule segakooridele*, mille noodid ja tekstid kirjutasi litografeerimiseks kunstnik Jaan Jensen veel Leningradis viibides (Lentsman 1977: 635–636).

Pärast Eesti territooriumi “vabastamist” ja nõukogude võimu taaskehtestamist hümniküsimus kohe uuesti päevakorda ei tõusnud

⁵⁷KM EKLA, F 311, M 69:2, l 11 (N. Karotamm J. Varesele, 26.06.1944).

⁵⁸KM EKLA, J. Semperi korrastamata materjalid (H. Kõrvitsa telefonitsi antud seletus Eesti NSV hümni loomisest A. Semperile jaanuaris 1974, A. Semperi üleskirjutus).

⁵⁶Siin ja edaspidi Nikolai Karotamme allakriipsutused.

Tabel 3

ning nõukoguliku hümnü kehtestamisega ei kiirustatud. Küll jätkus sel ajal Johannes Semperi töö sõnade lihvimisel, millest annab tunnistust ka tabel 3.

Seega vaatamata tõsiasjale, et 1944. aasta kevadeks oli uus Eesti NSV hümn heaks kiidetud, seda lõplikult veel ei seadustatud.

Samal ajal aga ei olnud lõplikult põlu alla pandud Eesti Vabariigi hümnü “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”, mida esitati mitmel avalikul üritusel, ja teated selle kohta jõudsid ka ajakirjandusse. Seda laulu mängiti kindlasti näiteks 1. oktoobril 1944. aastal toimunud “rõõmumiitingul” Tallinnas, mis tähistas Nõukogude võimuaparaadi töölerakendamist pealinnas. Samal päeval — 1. oktoobril — jõudis esimene rong Leningradist Tallinna ja selle tähistamiseks korraldatud pidulikult vastuvõtul (tõenäoliselt Kopli kaubajaamas) kõlas taas rahvushümn. Tollane *Rahva Hää* kirjutas kahe päeva pärast: “Mängitakse Nõukogude Liidu uut hümnü, millele järgnevad “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” tuttavad helid” (Esimene. . . 1944). Eesti hümnü mängiti ka Tartu Riikliku Ülikooli ja Tallinna Polütehnilise Ülikooli avaaktustel (Veskimägi 2005: 93–94), koolides (Vahtre 2006: 58–59)⁵⁹ ja mujalgi. Elsbet Parek on meenutanud teatri Endla avamispidustusi 8. oktoobril 1944. aastal, kus NSV Liidu hümnile lisaks mängiti Eesti NSV hümnina “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” (2010: 358). Kõnekas on ka Eesti Laskurkorpuse väeosade kapellmeistri Artur Vahteri sissekäanne oma päevikus 16. oktoobril 1944. aastal: “Oleme elanud Tallinnas juba rohkem kui kaks nädalat. Vahepeal anti korraldus ära õppida kodanliku Eesti hümnü “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”. Saime noodi ja tegimegi seda, kuid mängida tuli siiski ainult paar korda” (Vahter 1990: 121).⁶⁰

See kõik sai toimuda ainult tollase Eesti NSV juhtkonna väikivaldusel. Tutvudes näiteks Nikolai Karotamme häälmärkmetega 1944. aastast, on selge, et ka Eesti NSV hümnü loomisel ei heidetud alul kõrvale hümnü “Mu isamaa, mu õnn ja

JOHANNES SEMPERI LUULETUSE
“JÄÄ KESTMA, KALEVITE KANGE RAHVAS”
SÕNADE MUUTUMINE 1944. AASTAL

31.03.1944	20.06.1944	23.12.1944
Jää püsti igavesti, eesti rahvas ja sina, mereäärne kodumaa! Tööikke kiuste, vastupanus vahvas — nii läbi sajandite sirgund sa ja tõusnud töötajate vahvaks maaks Kes veel su tõusu tõkestada saaks!	Jää kestma, Kalevite kange rahvas, ja seisa kaljuna, me kodumaa! Nii töös kui võitluses su vaim sai vahvaks, end läbi sajanditest murdsid sa ja tõusid töötajate vabaks maaks, et võõras võim sind rõhuda ei iial saaks.	Jää kestma, Kalevite kange rahvas, ja seisa kaljuna me kodumaa! Ei vaibund kannatustes sinu vahvus, end läbi sajanditest murdsid sa, ja tõusid töötajate vabaks maaks, et päikene su päevadesse paista saaks.
Sa, Eesti, kerkid üles uue hooga, — ja selle pandiks siin me käsivars. Sa huuga, tehas, vili nurmel, vooga, ning tõuse, hoone, kus nüüd ahervars! Kas Suure Liidu rahvasteaga koos uut elu ehitame võimsas hoos!	Nüüd huuga tehas, vili nurmel vooga, sirp lõika, alasile haamer löö! Nõukogu elu, tuksu võimsa hooga, too õnne rahvale, me tubli töö, et Liidu rahvaste ja maade seas me suudaksime võidu käia esireas.	Töös huuga tehas, vili nurmel vooga, sirp lõika, alasile haamer löö. Nõukogu elu tuksu võimsa hooga, too õnne rahvale me tubli töö. Me Liidu rahvaste ja riike seas Sa, Eesti, sammud esimeste kindlas reas.
Mis tormid iganes sust üle mähaks, ei need sind iial maha murda saa. Jääd surmani me südamele mähaks, sa kauge, põhjamaine sünnimaa. Ja kui sul käia tuleb võitlusteel, ei meie rinnus raue mehemeel.	Jääd rõõmus, kannatustes ikka pühaks, me kallis mereäärne sünnimaa. Mis tormid iganes su üle mähaks, ei sind need maha murda iial saa: meil rinnus kustumatult hõõgub veel Me võitlusvaim ja kohkumatu mehemeel.	Jääd rõõmus, katsumistes ikka pühaks, me kallis põhjamaine sünnimaa. Mis tormid iganes su üle mähaks, ei sind need maha murda iial saa: meis põleb kustumatult võitlus teel me vapper vaim ja kohkumatu mehemeel.

⁵⁹ Järgmise aasta sügisel enam hümnidega küsimust ei olnud, esitati nii NSV Liidu kui ka Eesti NSV hümn (Vahtre 2006: 69).

⁶⁰ Sellest seigast on kõneldud ka Valter Ojakäär 31. märtsil 2006. aastal saates “Papa Valter pajatab. Eesti NSV hümn” (Eesti Rahvushäälingu arhiiv. Fonoteegi nr ASCDR-5211.1).

rõõm” kasutamist, vähemalt selle muusikat.⁶¹ Kalju-Olev Veskimägi on tuvastanud, et veel 1945. aastal oli Eesti NSV hariduse rahvakomissariaadi kolleegiumi protokollides üldhariduskoolide põhilauluvaras nimetatud NSV Liidu hümni järel “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”, mis aga 28. juuli protokollist on maha tõmmatud ja asendatud kirjega: “Eesti NSV hümn. Jää kestma, Kalevite kange rahvas” (Veskimägi 2005: 94, viide 1).

Nii ei olnud võimuvahetusega kaasnenud omamoodi ideoloogilise *inter regnum*’i aeg ühemõtteliselt mustvalge tonaalsusega, vaid varjundirikkam, kui esmapilgul arvata võib. Eesti Vabariiki ei eitatud veel täielikult. Samas on üsna selge, et 1944. aasta lõpul ÜK(b)P KK Eesti Büroo emissaride Eestisse saabumisega Eesti NSV juhtkonna “rahvuslikke” tiibu kärbiti ning päevakorda tõsteti võitlus “kodanliku natsionalismi” vastu.⁶² Nii ei saanud ka see “Järel-Eesti” pikalt kesta.⁶³

(Järgneb)

JOHANNES UIGA (1983)

⁶¹ERAF 9607-1-91 (N. Karotamme hajamärkmed, aprill 1944).

⁶²Vt selle kohta Tannberg 2009a.

⁶³Vt “Järel-Eesti” kui nähtuse kohta Kõiv 1999; Kalda 2001; Veide-
mann 2010: 47–48.

SUPILINNA KÜTKESTAVAD VASTUOKSUSED

Olev Remsu

Tere, kallid supilinlased! Kallid tartlased ja Tartu külalised!
Kallid sünnilinnlased, lapsepõlvelinnlased!

Mullu pidas siin Supilinna päevade avamisel ja supi jagamisel kõnet president Toomas Hendrik Ilves, tänavu on see au langenud mulle.

Toomas Ilves veetis oma noorukiea New Yorgi Supilinnas, mida kutsutakse New Jerseyks.

Minu sünnikoduks on aga päris ehtne Supilinn, Tartu ja Eesti oma.

Ma ütlen kohe, et Supilinna päevad on tipp-topp üritus.

Tipp-topp, nii räägiti meil, Supilinnas.

Miks tipp-topp?

Aga sellepärast, et see loob lähedust ja soojust.

Ja lähedust me vajame kõik. Me ei taha olla tundetud, me ei taha olla kalgid, jäised, külmad, kivist südamega, me tahame olla lähedased ja usalduslikud.

Me igatseme soojust ja lähedust ning Supilinna päevad kingivad seda meile.

Selle eest olgu öeldud tänusõnad organisatsioonidele, või nagu meil Supilinnas öeldi — orgunnijatele.

Miks aga Supilinn meile meeldib?

Iga ligitõmbav, iga kütkestav nähtus peab sisaldama oksüümoroni.

Kõne Supilinna päevade avamisel 21. aprillil 2011. aastal Tartus Raekoja platsil.

See tähendab eitusjaatust, see tähendab sisemist vastuok-sust.

Ma toon oksüümoronide näiteid.

Aus varas, puutumatu prostituut, rikas kerjus, süütu kan-nataja, tiirane moraalijünger, purjus karsklane jne jne.

Miks rahvas tormab vaatama filme narkodiilerist narkopo-litseinikust? Aga sellepärast, et tegelases kätkeb oksüümoron.

Miks me imetleme Robin Hoodi?

Aga sellepärast, et ta oli puhtahingeline röövel ja vooruslik mõrtsukas.

Meie Supilinn haarab endasse oksüümorone küll, küll ja enamgi veel.

Palun — ise väljanägemiselt, arhitektuurilt, tänavastikult, asendilt, sotsiaalselt staatusest agul mis agul, aga kauguse poolest siit, Raekoja platsilt kesklinn mis kesklinn.

Päris käeulatuses. Või ütleme siis agulipoiste moodi — kiviga visata.

Supilinn oli korraga maa ja linn, ning see vastuoksus oli eriti kütkestav.

Tavaliselt me vastandame neid asju, maad ja linna, kuid Supilinn sidus need ilusti kokku.

Kui mina seal elasin, peeti meil salaja loomi, meie maja perenaisel oli siga. Suur ja ilus siga.

Me ei tohtinud oma kartulikoori solgiauku visata, pidime need andma perenaise seale. Samuti kõik teised toidujäätmed.

Ja siga rõhkis heameelest ja kasvas seamoodi, enne jõule leidis ta oma otsa ning meie ostsime perenaiselt odava raha eest jõululiha.

Hommikul kiresid Supilinnas kuked, kuuldus isegi lehma-ammumist. See kõik lõi külameeleolu, aga lisaks oli veel tulus tolle ülivaesel ajal, lisas palgakopikatele tubli kõhutäie.

Kuidas oli see võimalik, kui lojustepidamine oli Tartu linna Tööraha Saadikute Nõukogu poolt keelatud?

Väga lihtsalt — militsionäärile pisteti pihku meelead ning tema silmad ja kõrvad olid lukus.

Miilitsat ennast kutsuti politSIONÄÄRIKS või siis militsej-
nikuks. Mõlemad on jällegi oksüümoronid.

Lisaks koduloomadele oli paljudel, paljudel, enam-vähem
kõigil supilinlastel suur aiamaa, kolm aastaega neljast murti
seal selga.

Niisiis, Supilinn ühendas maa ja linna, laulatas need nagu
igaveseks kokku.

Supilinnas elasid esimese-teise põlvkonna linlased, nende
käed sügelesid põllutöö järele, seda tehti vabal ajal. Tööajal
käisid mehed õllefabrikus, asfaldivabrikus või siis lauateha-
ses tööl, parvetasid palke jõel või lõikasid talvel jõekaanelt
jääd, naised olid mitmel pool koristajad.

Veel oli Supilinn pättide ja poetide linn.

Jajaa, seal leidis nõnda et hoia ja keela kriminaalset ele-
menti.

Pätid elutsesid romantilistes punkrites, toapõrandale oli
visatud põhk, see oli madratsiks, seal oli mõnus konutada ja
viina visata.

Tõsi, rikkamatel pättidel olid linad ja tekid, teised ajasid
ilma voodipesuta läbi.

Ma mäletan näiteks isand Krilli, kes oli oma 62 eluaastast
40 vangis istunud.

Päris tubli tulemus, kas pole?

Tema oli suur autoriteet, tätoveeritud mis hirmus, kõik
vaatasid talle alt üles, inimesed sosistasid omavahel tunnus-
tavalt, kui Krill mööda läks.

Ja kui palju oli Krillil sõpru-seltsimehi! Nõnda et tapab.

Minu ema ei julgenud pimedal ajal välja minnagi, kartis
Krilli ja tema kamraade nagu katku.

Supilinnas olid kambad, olid isegi mõjuala piirid.

Taga-Supilinna valitses Musta Ämbliku kamp, mille pea-
likuks oli esimese järgu poksija Ivo. Ta perekonnanimi oli
veel Kikas, nõnda et sobis ninameheks nagu rusikas silma-
auku. Ees-Supilinn oli krahvide käpa all, nemad võimutsesid
Marja ja Kartuli tänaval ning Oa, Herne ja Tähtvere tänava
linnapoolsemas otsas.

Meloni tänav oli piiriks ämblike ja krahvide valduste vahel,
see oli veel kindlam kui Berliini müür Ida- ja Lääne-Saksamaa
vahel.

Ja see piir polnud üldsegi betoonist, vaid veelgi tugevamast
materjalist — nimelt sõnakuulelikkusest ja territooriumitun-
netusest.

Ämblikele kuulus ka linna prügimägi.

Jajaa, te kuulsite õigesti — prügimägi.

Praeguse Tähtvere spordipargi ja laululava asemel tossas
ja haises linna prügimägi, seal käisime huvitavaid asju otsi-
mas.

Näiteks tselkat, see tähendab, et Tartu kammivabriku tsel-
luloidipühkmeid.

Oh sa poiss, mis juhtus võõrast linnajaost noorukiga, kes
Supilinna tüdrukut tantsupeolt koju saatis. Ta sai kõvasti
kitli peale. Ja kui ta veel Taga-Supilinna piigat saatis, siis
kaks korda — alul mustade ämblike, siis krahvide käest.

Muuseas, ka mind kutsuti krahvide hulka, ma kohe ko-
leväga tahtsin minna, kuid ema ei lubanud mul seda teha.
Kui oleksin läinud, ju oleks mu elu hoopis teistsugune olnud.

Aga meie räägime edasi Supilinna platnoidest.

Õhtul korjati meil pesu alati nõõrilt, sest öö jooksul oleksid
krahvid või ämblikud selle oma hõlma alla pistnud.

Nii krahvide kui ämblike, nagu ka kõigi teiste ausate su-
pilinlaste hüüdlause kõlas: mis ripakil, see ära! Ja mis pole
ripakil, see ripakile ja ära!

Mina ise käisin õunaraksus.

See oli auasi, see oli lausa kohustuslik.

Kes ei suutnud vargsi üle plangu ronida, seda ei peetud
õigeaks supilinnaseks. Ja plangu tagant pidid sa tooma põuetäie
naabri õunu. Mida küpsemad need olid, seda kõvem poiss sa
olid.

Vaat see mõnusalt ja kohati ka mittemõnusalt kriminaalne
Supilinn oli veel alamrahva ja tudengite linn — seegi vastan-
dus kätkeb ju eitusjaatust, oksüümoroni.

Tudengid olid ju saksad, kuid Supilinnas olid nad alam-rahva kostilised. Ja seda juba vabariigi ajast alates, sutike varasemastki juba.

Paljudest kostilistest said hiljem poeedid-kirjanikud, nad elasid seal prolede kõrval, mis tõi hiljem nende loomingusse vajalikku sotsiaalsust.

Kõiki sulekuningaid ma siin üles lugema ei hakka, muidu võiks kõnelda öhtuni.

Paar sõna siiski.

Oa tänava esimeses, praegu ilusti restaureeritud majas asus bordell. Ümber selle tiirles kurjajuurikaid ja surerüütleid, on ju neil mehevõime eriti kõva.

Mis ümber!

Vahest asuti sissegi. Ja vaevalt et lõbulindudele ainult luuletusi ette loeti. Sellest kõigest on kirjutanud kah-supilinnlane Valmar Adams oma biograafilises romaanis *Esta astub ellu*. Ja seal esinevad bordellikülastajad, samuti teised supilinnlased oma õigete nimede all.

Hiljem pakkus see juugendstiilis häärber varjupaika ka Mercale, kelle näitlejanimi on Merle Jääger.

Mis ühendas pätte ja poeete?

Eks ikka protestivaim, sallimatus väikekodanluse ja riigi kui seesuguse vastu. Ütleme siis, et anarhism.

Võim on pahede ja korruptsiooni allikas, nii mõeldi Supilinnas. Mõeldi automaatselt, endale seda mõtet teadvustamata, veel vähem seda verbaliseerides.

Sportlasi elas Supilinnas igavene leegion, ja neid ma maha vaikima ei hakka, nagu ma tegin seda suuresti poetide puhul.

Toona esines üleliidustel korvpallimeistrivõistlustel Tartu Kalev; me olime eriti uhked, et see polnud Tallinna Kalev, sest nagu kõik tartlased, nõnda ka supilinnlased põlgasid Kilulinna kuskil kaugel-kaugel, käimata maal.

Kõigil teistel nn liiduvabariikidel ja oblastitel mängisid pealinnaklubid, aga Eestil meie kodulinna mantsa, nagu siis öeldi.

Aga miks Tartu Kalev?

Igati täpsem oleks olnud nimetada klubi Supilinna Kaleviks, sest enamik mehi elas Supilinnas.

Meie teadsime täpselt, kus oli August Soku, kus Mart Laga, Heino Villemsoni, Ülo Laumetsa, Jaan Lentsiuse või teiste toonaste kodud. Kõiki neid oli meistriteks õpetanud Ilmar Kullam.

TRÜ korvällinaiskond võitis üleliidulistel meistrivõistlustel kuhjaga hõbemedaleid, aga naiskondagi oleks võinud nimetada SRÜ-ks. Ja mitte Sõltumatute Riikide Ühenduseks, vaid Supilinna Riiklikuks Ülikooliks.

Veemotosportlastest ma ei räägigi, supilinnlastele kuulus siis maailmarekordeid süle ja seljaga.

Vesi, vesi, vesi.

Mis tuleb mulle esimesena meelde, kui ma mõtlen oma lapsepõlvelinnale, Supilinnale?

Aga eelkõige kevadine suurvesi.

Jällegi oksüümoron, eks ole?

Me oleme harjunud sellega, et vesi püsib ilusti oma sängis, ent Supilinnas trügis vesi linna.

Ja veel.

Kui kilulinlased kardavad vett, tulva ja hukatust Ülemiste järvest, siis meie igatsesime üleujutusi.

Supilinn oli veel erandlikum kui Veneetsia, kus on terve aasta püsivad kanalid ja vesi. Meie olime osalt kuivamaa-, siis jälle märjamaalinn.

Tehtagu järele!

Mina elasin Marja tänav 10, kevadine uputus küündis täpselt meie majani, sealt algas Marja-mägi, millest me talviti alla kelgutasime.

Me teadsime, et märtsis tuleb kartulikotid ning purgid-pudelid keldrist tõsta trepikodadesse, sest pisikestesse tubadesse need hästi ei mahtunud.

Elasid ju supilinnlased peamiselt kööktubades, ühesainsas ruumis, mis oli elu- ja magamistuba, köök ja esik, ning sinna mahtus mõnusalt elama kogu pere.

Supilinna kütkestavad vastuoksused

Mis sest, et vahel kitsuse pärast tülitseti, nõnda et terve tänav kuulis vingeid neljatahelisi, aga ikkagi oli mõnus.

Meie räägime edasi veest, paganlikust ja kristlikust ürg-
elemendist.

Uputas võimsalt, tänavad olid jõed, õued ja aiad järved.

Naabripoisile kõrvalmajas läksid külla mööda purret, üle tänava seilasid paadiga. Aer oli tokiks, sellega lükkasid paati tänavapõhjast edasi. Kalu püüti aknast õnge välja visates, maitsev toit ujus ise sinu juurde.

Aga mitte ainult kevaditi polnud vett nagu liiva mere ääres.

Suvised vihmad tõid tulvavee ülalt, nn professakast (see tähendab professorite linnaosast) Tähtverest alla meieni; meie tegime liivast, kividest ja lauajuppidest paisusid, juhtisime vee sinna, kuhu tahtsime.

Läbi paisuvee kihutasid suuremad poisid Jawadel, sotsia-
listlikel Harley Davidsonidel, nõnda et kõrges kaares vett prit-
sis kahele poole vastu majaseinu.

Niisiis, vesi ja linn, ürgelement ja inimkultuur (jällegi
oksüümoron), see on minu jaoks Supilinn.

Ma tean, et praegused supilinlased ei ela ainult mälestustest
ega mälestuste mälestustest.

Nad ehitavad uut Supilinna, see tuleb uusvana või siis
vanauus, mis on jällegi oksüümoron.

See vanauus sünnib renoveerimise teel, ja see näitab prae-
guste supilinlaste austust Supilinna väärika ajaloo vastu, ent
samas ka tahtmist elada moodsas maailmas.

Ja selle eest tänu.

*

Täna ka tähelepanu eest, hakkame kõik sööma Supilinna
tiitel- ja rahvusrooga, suppi.

JOHANNES UIGA (1983)

OLEV REMSU (sünd. 1947) on eesti kirjanik.

ASTRONOOMIAST EESTI KULTUURIS JA ÜHISKONNAS

Laurits Leedjärv

Tähetorn Tartus Toomemäel on saanud 200-aastaseks. Siin töötanud astronoomid on toonud Tartule maailmakuulsust. Kas aga prohvetid on kuulsad ka omal maal? Kuidas täheteadus Eesti ühiskonnas välja paistab? Kuidas ta mõjutab meie kultuuri? Neile küsimustele võib-olla üheseid vastuseid ei leidugi. Ühe variandina pakun allpool käsitlust astronoomi vaatepunktist.

ASTRONOOMIA OLEMUS JA ROLL MUUTUVAS AJAS

Mesopotaamiast gravitatsiooniteooriani: müstika ja praktika käsikäes

Astronoomiat peetakse maailma vanimaks teaduseks. Selle alged tekkisid umbes 3500–3000 aastat eKr Mesopotaamias ja Vana-Egiptuses. Päikese, Kuu, planeetide ja tähtede liikumine taevavõlvil äratas imetlust ja aukartust. Taevakehi samastati jumalate ja vaimudega. Muidugi polnud see, mida Sumeri ja Babüloonia preestrid taevastest nähtustest välja lugesid, tänapäeva mõistes kaugeltki teadus. Pigem võib selles näha astroloogia algeid. Astronoomia ja astroloogia arenesidki renessansiajastuni käsikäes, ühtse nähtusena, nii et sageli ei saagi neid eristada. Paljud inimesed ajavad need mõisted ka tänapäeval segi ja nimetavad taevanähtuste teaduslikku käsitlust pahaaimamatult astroloogiaks.

Nimetustes ongi omajagu segadust, sest suurem osa tänapäeva teaduste nimesid lõpeb just liitega “-loogia”, näiteks bioloogia,

geoloogia, filoloogia, psühholoogia jne. Need tulenevad kreeka-keelsest sõnast *logos* (λόγος), mille paljudest tähendustest (“sõna, lause, mõiste, lugu, mõistus” jne) võiks teaduste nimetamise juures kõige sobivam olla “õpetus”. Astronoomia nimetuses sisalduv liide “-nomos” (νόμος) tähendab pigem seadust, *astron* (αστρον) aga tähte või tähtkuju. Seega oleks astroloogia otsetõlkes täheteadus ja astronoomia täheseadus (Kasak 2003). Tänapäeval mõistame aga just astronoomiat teadusena taevakehade, nende süsteemide ja universumi kui terviku ehitusest, liikumisest ja arengust. Astroloogia on jäänud peamiselt taevakehade näivatel asenditel põhinevaks maailmanägemise ja ennustamise süsteemiks, millel ei ole teaduslikku põhjendust.

Kuigi taevast vaadeldi ka lihtsalt uudishimust ja taevanähtusi tõlgendati müstiliselt, lähtus varase astronoomia edasine areng suuresti praktilise elu vajadustest (Wilson 1997). Sedamööda, kuidas inimesed jäid paiksemaks ning hakkasid tegelema vilja- ja karjakasvatusega, suurenes vajadus mõista looduse ööpäevaseid, kuiseid ja aastasi muutusi ning rütme. Teisisõnu, oli vaja ajaarvamist ja kalendrit. Juba üle 3000 aasta tagasi teadsid egiptlased, et aastas on 365,25 ööpäeva. Uute maade otsingud, eriti meresõidu areng, nõudsid oskust ruumis orienteeruda. Navigatsioonimeetodid põhinesid kuni 20. sajandini peamiselt astronoomilistel vaatlustel. Kuninglik Greenwichi observatoorium Londoni lähistel rajati 1675. aastal kuningas Charles II käsul eelkõige meresõitjaid pikka aega vaevanud geograafilise pikkuse probleemi lahendamiseks.

Astronoomia arendamiseks oli vaja matemaatilist aparatuuri, mille alged pärinevad samuti muistsest Babülooniast, sh näiteks ringjoone jagamine 360 kraadiks, millest igaühes on 60 minutit ja igas minutis omakorda 60 sekundit. Vana-Kreeka õpetlased arendasid Babülooniast saadud teadmisi edasi ja viisid astronoomia täiuslikule matemaatilisele tasemele. Ja kuigi näiteks Aristarchos Samoselt (u 310–230 eKr) esitas heliotsentrilise maailmasüsteemi hüpoteesi, jäi siiski valitsema geotsentriline maailmasüsteem, mille viis täiuseni Klaudios Ptolemaios (83–161 pKr).

Dogmaatiline Maa-keskne maailmapilt jäigi valitsema kogu keskajaks, mille jooksul Euroopas erist astronoomia arengut ei toimunud. Vaatlusliku astronoomia raskuspunkt kaldus islami-

maadesse, kus mõnevõrra täiustati vaatlusmeetodeid ja suurendati nende täpsust. Maailmavaatelise pöörde kutsus esile Poola munga Mikolaj Koperniku (1473–1543) teos *De revolutionibus orbium coelestium* (Taevakehade pöörlemisest; esmatrükk 1543), mis esitas heliotsentrilise maailmasüsteemi alused. Vähemalt sama pöördelise tähtsusega oli teleskoobi kasutuselevõtt Galileo Galilei (1564–1642) poolt 1609. aastal. Läbi keskaja peeti astronoomiat üheks seitsmest vabast kunstist, hoopis erinevaks füüsikast, mis tollal kuulus loodus- ehk natuurfilosoofia alla. Isaac Newtoni (1643–1727) gravitatsiooniteooria, mis muu hulgas selletas planeetide liikumist ümber Päikese, pani aluse astronoomia ja füüsika ühendamisele.

Kujunemine tänapäevaseks astrofüüsikaks

18. ja 19. sajandil arenesid kiiresti nii astronoomia kui füüsika ning 20. sajandi alguseks oli välja kujunenud neid ühendav teadusharu astrofüüsika, mis uurib eelkõige taevakehade füüsikalisi omadusi (temperatuur, tihedus, heledus, keemiline koostis jne) ning neis toimuvaid füüsikalisi protsesse. Praegu on astrofüüsika ülekaalukalt valitsev astronoomia osa ja sageli kasutatakse neid nimetusi sünonüümidenä. Võrdlemisi vähe astronoomide tegeleb tänapäeval selliste klassikaliste astronoomiaharudega nagu astrometria (taevakehade koordinaatide ja näiva liikumise uurimine) ning taevamehaanika (taevakehade tegeliku liikumise uurimine, esialgu klassikalise mehaanika meetoditega, alates 20. sajandist ka relativistlikke parandeid arvestades). Samas on neil teadusharudel säilinud oma kindel ja asendamatu roll, eriti astronoomia rakenduste seisukohalt. Vahel peetakse omaette astronoomia haruks ka kosmoloogiat — teadust universumi kui terviku ehitusest, tekkest ja arengust —, kuid süsteemselt lähenedes tuleks kosmoloogiat siiski pidada üheks astrofüüsika osaks (uurimisobjektist lähtudes võib kosmoloogiaga enam-vähem samaväärseteks astrofüüsika harudeks pidada planetoloogiat, päikesefüüsikat, tähtede füüsikat, galaktikate füüsikat).

Meie teadmiste piire ja maailmapilti avardava rolli kõrval eten- das astronoomia olulist osa ka rakendusteadusena selliste praktiliste probleemide lahendamisel nagu geograafiliste koordinaa-

tide määramine, navigatsioon, maakera kuju määramine meridiaanikaarte mõõtmise teel, õige aja hoidmine jne (Davoust 1995). Olid ju näiteks pikkuse mõõtühik meeter ja ajaühik sekund defineeritud astronoomiliste nähtuste järgi (vastavalt 1/40 000 000 Pariisi läbiiva meridiaani pikkusest ja 1/31 556 925,9747 troopilise aasta¹ kestusest 1900. aastal). Alles 1960. aastal määratleti meeter ümber krüptooni aatomi teatud spektrijoone lainepikkuse kordsena ja 1983. aastal muudeti see omakorda valguse kiirusel põhinevaks definitsiooniks. Sekundi astronoomiline definitsioon püsis 1967. aastani, siis mindi üle aatomkellal (tseesiumi isotoobil 133) põhinevale füüsikalisele sekundile.

Kas siis 21. sajandi alguseks on astronoomia jäänud ainult fundamentaalteaduseks? Teatud piirini võib nii väita, kuid astronoomia roll ja ülesanded on siiski laiemad. Toetume nende kirjeldamisel muu hulgas Emmanuel Davoust' eelmainitud artiklile (1995), Euroopa astronoomiat rahastavate organisatsioonide konsortsiumi ASTRONET visioonile astronoomia arengust Euroopas (Zeeuw, Molster 2007) ja Rahvusvahelise Astronoomialiidu IAU plaanile astronoomia edendamiseks arengumaades (Miley 2009). Järgnev loetelu ei püüa astronoomia eri rolle tähtsuse järjekorda panna, samuti ei pruugi see ammendav olla.

- Astronoomilistes objektides saame uurida selliseid füüsikalisi tingimusi ning aine ja väljade olekuid, mida Maal laborites ei ole võimalik saavutada (näiteks ülisuur tihedus valgetes kääbustes ja neutrontähtedes,² ülihõre tähtedevaheline aine, ülikõrge temperatuur supernoova plahvatusel jne). Astronoomia virgutab teiste teadusharude arengut, nende kokkupuutepinnal on tekkinud uued teadusharud, näiteks astrobioloogia ja astrokeemia.

¹Troopiline aasta on aeg, mille jooksul Maa teeb ühe tiiru ümber Päikese. Vrd kalendriaasta. Toim.

²Valge kääbus on väikeste mõõtmetega, väikese heledusega ja väga suure tihedusega surnud täht, milles ei toimu enam termotuumareakt-sioone. Neutrontäht on peamiselt neutronitest koosnev täht, mille raadius on kõigest 10–15 km, kuid mass 1,35–2 korda suurem kui Päikesel. Toim.

- Astronoomia on oluline tehnika arengu stimulaator. Kaugetelt astronoomilistelt objektidelt saabuvate väga nõrkade elektromagnetkiirguse voogude registreerimine nõuab oma aja tipp-tasemel kiirgusvastuvõtjaid, optikat, elektroonikat ja mehaanikat. Tänapäeva teleskoobid koos lisaseadmetega on üheks suurimaks insenerikunsti saavutuseks. Astronoomilise tehnika arendamise tulemusena on sündinud mitmed igapäevaelus kasutatavad rakendused, näiteks nüüdseks täiesti tavalised digitaalsed foto- ja videokaamerad. Astronoomial on tähtis roll arvutustehnika ja -meetodite arendamisel.
- Astronoomia on üldkultuurilises mõttes ülim ajalooteadus. Tänu valguse kiiruse lõplikkusele näeme kaugeid taevakehi (galaktikaid ja nende parvi, kvasareid³ jm) sellisena, nagu nad olid miljardeid aastaid tagasi. Inimkonna võime rekonstrueerida universumi 13,7 miljardi aasta pikkune ajalugu on üks tema suurimaid vaimseid saavutusi.
- Astronoomial on tähtis hariduslik roll. Tähistaeva ilu ja salapära ning samal ajal teadmine, et inimene on võimeline seda mõistma, innustavad noori valima elukutset loodusteaduste ja tehnika vallas. Teadmine, et kõik inimesed elavad sama taeva all, võiks soodustada sallivust rahvusvahelistes suhetes.

EESTI RAHVAASTRONOOMIA

Rahvapärane taevas

Igal rahval on tähistaevaga seotud oma tõekspidamised, uskumused ja müüdid. Need ulatuvad tähtede ja tähtkujude nimedest ja nende saamislugudest keerukate süsteemsete kirjeldusteni maailma loomisest või tekkimisest. Selliseid kirjeldusi võiks nimetada rahvakosmoloogiaks. Küllap mõtleb iga inimene vähemalt kord elus nn suurtele küsimustele: kes me oleme, kust me tuleme, kuhu me läheme? Läbi aastasade ja -tuhandete on rahvakosmoloogia

³Kvasar on kompaktne piirkond väga kauge massiivse galaktika keskmes. Optilises teleskoobis paistab kvasar tähena (kiirgava punktina). Toim.

abil kujunenud maailmapilt püüdnud neile küsimustele vastuseid leida.

Teaduslikum käsitlus peaks lähtuma üldisemast mõistest “arheoastronoomia”, mis interdistsiplinaarse teadusharuna käsitleb taevast ja nähtavaid taevakehi kui üht kultuuri allikat. Arheoastronoomia uurimisteemade hulka kuuluvad iidsete monumendid, matmiskohad, pühakohad, petroglüüfid jne ning nende võimalik orienteeritus pööripäevade järgi; kalendrisüsteemid ja ajalooliste sündmuste kronoloogia kosmilises kontekstis; tähtede ja tähtkujude nimede algupära ja etümoloogia; eri rahvaste maailmapildi kosmilised aspektid, nende peegeldus müütides ja legendides jne.

Eestis on kõige pikemalt ja põhjalikumalt tegeldud taevakehade ja tähtkujude nimetustega, sellealaste uskumuste ja juttudega ehk siis etnoastronoomiaga, mida ühelt poolt või pidada rahvaluuleteaduse haruks, teiselt aga arheoastronoomia alldistsipliiniks (Kõiva 2006). Oluliseks kokkuvõtteks selles valdkonnas on füüsik Paul-Egon Prülleri (1905–1979) artikkel kogumikus *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. I* (Prüller 1968). Veelgi ulatuslikum ja laiemat konteksti hõlmav käsitlus on Eesti Kirjandusmuuseumi teaduri Andres Kuperjanovi raamat *Eesti taevas* (Kuperjanov 2003; Kuperjanov on muide samuti füüsiku haridusega). Mõlemad nimetatud ja teisedki käsitlused viitavad esimeste rahvapäraste astronoomiliste terminite allikana tuntud sõnaraamatute, kirikukäsiraamatute ja eesti keele grammatika autori Heinrich Stahli (1600–1657) 1637. aastal ilmunud sõnaraamatule. Pärast Stahli on astronoomilist rahvapärimust kogunud ja talletanud mitmed kirjamehed, vaimulikud ja haridustegelased. Üks tähtis etapp oli kindlasti Jakob Hurda (1839–1907) algatatud ulatuslik rahvaluule kogumine ja sellest muude tulemuste hulgas sündinud teos *Eesti astronomia* (Hurt 1899). Rahvapärimuse kogumine jätkus ka kogu 20. sajandi vältel. Kuperjanovi (2003) hinnangul leidub Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis umbes 9000 rahvastronoomiaga seotud teadet.

Lühidalt iseloomustatuna on vanade eestlaste taevas väga asjalik (Prüller 1968). Seal ei leidu vägevaid jumalaid, kuningaid ega vägilasi nagu Kreeka taevamütoloogias, kust on pärit suur osa praegu kasutatavaid ametlikke tähtkujude nimesid. Enamik eestlaste tähtkujude nimedest on pärit igapäevaelust, eriti põllutööst,

näiteks Koot ja Reha, Suur Vanker, Väike Vanker, Kuhjalava, Taevasõel, Loogatahed jt. Tähtede ja taevanähtuste järgi püüti ennustada ilma ja ka viljasaaki. Vanarahvas oskas tähele panna tähistaeva ööpäevast ja aastast muutumist ning kasutada tähtede asendit kellaja määramiseks; eriti tuntud ajanäitaja oli Suur Vanker. Juba 19. sajandi teisest poolest ja 20. sajandi algusest võib Prülleri järgi leida kurtmisi, et rahvas ei tunne taevast enam nii hästi kui vanasti — tendents, mis on järjest süvenenud. Praeguseks enamjaolt linnastunud rahva taevatundmine on esivanematega võrreldes väga tagasihoidlik nii Eestis kui teistes arenenud maades. Vanade eestlaste rahvapäraseid nimetusi 27 tähtkuju ja tähe kohta võib meie vaatlusi mitte eriti soosiva ilmastiku juures pidada heaks tulemuseks, mis näitab looduse vaatlemise oskust ja tõsist huvi taevanähtuste vastu (Prüller 1968).

Eraldi märkimist väärib nimi Linnutee — üle taeva kulgev vöö, mille nõrk helendus on pärit meie Galaktika keskosa miljardest tähtedest. Enamik Euroopa rahvaid nimetab seda tänapäeval kreeklaste eeskujul Piimateeks: galaktika tuleneb kreeka sõnast γάλα (om γάλακτος; piim) ning müüdi kohaselt olevat Piimatee tekkinud üle taeva paiskunud jumalanna Hera rinnapiimast. Eesti ja teistes soome-ugri keeltes on aga ilmselt aastatuhandeid püsinud nimi Linnutee, millest vanemad versioonid on Linnoradda, Tirktee, Kuretee, aga ka näiteks Taevapeenar. Levinuima seletuse kohaselt kasutavad rändlinnud seda taevast rada oma pikkadel rännakutel orientiirina. Heino Eelsalu tõlgenduse järgi võib Linnutee nimi olla tunduvalt vanem kui kreeka Piimatee, sest viimane sai tekkida alles siis, kui inimesed olid hakanud tegelema karjakasvatusega. Linnutee nimel ei takista aga miski küündimast tagasi kui tahes kaugele paleoliitikumi (Eelsalu 1985). Rändlindude juhtimise kõrval oli Linnuteel soome-ugri ja ka paljude teiste rahvaste uskumustes oluline funktsioon surnud hingede teena Toonelasse (Kuperjanov 2003).

Tänapäeva inimesed oma igapäevaelus rahvaastronoomilisi pärimusi ilmselt ei kasuta, pigem võetakse tõsiselt astroloogilist ebausk — aga see on juba hoopis omaette teema. Kirjandusmuuseumi kõrval on Eestis üheks oluliseks pärimuse säilitajaks ja edasiandjaks ka meie professionaalse astronoomia keskus, Tõraveres asuv Tartu Observatoorium. Seal asub kunstnik Lagle

Israeli (1923–2000) meistriteos: u 2,5 × 5 m suurune mosaiikpanno *Eestlaste muistne tähistaevas* (valminud 1962–1964), mis on kokku pandud Eesti mererandadest kogutud ligikaudu 22 000 kivikesest. Tähti kujutavatest vasknaeltest on moodustatud 23 meie rahvaastronoomia tuntud tähtkuju või üksikut tähte (näiteks Orjätäht, milleks vanad eestlased nimetasid taeva heledaimat tähte Siriust). Kenasti on näha ka Linnutee koos seal rändavate lindudega. Pannood on aastate jooksul näinud kümned ja sadad tuhanded Tõraveres külastajad ning nagu mitmed jutuajamised näitavad, ongi see paljudele jäänud peamiseks või isegi ainsaks mälestuseks meie astronoomiaobservatooriumist.

Arheo- ja paleoastronoomia

Lausa omaette kultuurinähtuseks tuleks pidada arheoastronoomilist tegevust, mida peamiselt 1970. ja 1980. aastatel arendas astronoom ja teadusajaloolane Heino Eelsalu (1930–1998). Tema mitmekülgsed huvid hõlmasid ohvripaiku, lohkudega kultusekivisid jm kiviaja muistiseid, muistset ajaarvamist ja kalendreid, regilaule ja müüte ning nende astronoomilisi tõlgendusi jne. Eelsalu ise tavatses oma uurimisvaldkonda nimetada paleoastronoomiaks. Suure osa oma seisukohtadest on ta kokku võtnud raamatus *Ajastult ajastule* (Eelsalu 1985). Kuperjanovi (2003) hinnangul pakuvad nimetatud raamatust rohkemgi lugejahuvi ja kaasamõtlemit aga Eelsalu arvukad artiklid, peamiselt ajakirjades *Eesti Loodus*, *Keel ja Kirjandus* ning *Looming*.⁴ Eelsalu suutis endaga kaasa mõtlema panna ajaloolasi, arheolooge, geolooge, füüsikuid, kirjanikke, kunstnikke jne, kujundades arheoastronoomia tõeliselt interdistsiplinaarse uurimissuuna. Tema keerukad hüpoteesid ja mõttekäigud, mis enamasti põhinesid täpsetel arvutustel, ei leidnud alati täit tunnustust. Kuperjanov (2003) toob ühe põhjusena välja asjaolu, et müüdimotiivide vanus pole täpselt dateeritav. Sotsiaalne mälu on lühike; tänapäevast loogikat, uskumusi ja tunnetuslikke seletusi ei saa üheselt üle kanda varasemate aastatuhandete elanikele. See muidugi ei kahanda Eelsalu elutöö väärtust.

⁴Mainigem, et Heino Eelsalu on avaldanud artikleid ka *Akadeemias*. Vt nt “Astroloogiakeskne tagasipilk kristlusekesksele teadusloole” (1992, nr 4, lk 703–712). *Toim.*

Eriti nõukogude ajal kujunes arheo- ehk paleoastronoomia oma moodi rahvuslik, teatud määral isegi dissidentlik tegevus, mis inustas paljusid huvituma rahvuslikust intellektuaalsest pärandist ehk oma juurtest (Kõiva 2006). Eelsalu algatusel korraldatud interdistsiplinaarsed konverentsid tõid kokku sadu huvilisi. Eesti Rahvuskultuuri Fondi juurde on loodud Heino Eelsalu allfond, mis annab välja stipendiume toetamaks teadustegevust paleoastronoomia ja täppisteaduste ajaloo alal.

Omaette paleoastronoomilise ettevõtmisena võib välja tuua kaljujooniste uurimise, peamiselt Karjalas Äänisjärve piirkonnas. Alates kunstnik Kaljo Põllu (1934–2010) korraldatud esimesest ekspeditsioonist 1978. aastal on neid jäädvustamas käinud mitmed interdistsiplinaarsed ekspeditsioonirühmad. 1988. aastal asutati Eesti Muinaste Selts, mis seadis oma eesmärgiks soomeugri muinaste ja sellega piirnevate valdkondade põhjaliku tundmaõppimise ning vastavate teadmiste levitamise. Kaljutaidealased ettevõtmised on kronoloogia vormis kajastatud artiklite seeria *Tähetorni Kalendris* (Ernits, Poikalainen 1990, 1994, 1995, 1996).

Kosmilised kataastroofid looduses ja rahva mälus

Selles peatükis viimasena, kuid tingimata mitte kõige tähtsusetumana mainigem seda arheoastronoomia aspekti, mis käsitleb kosmilisi kataastroofe ning nende võimalikke kajastusi rahva mälus ja kultuuris. Eesti puhul meenub siin kõigepealt muidugi Kaali meteoriidiplahvatus. Seda sündmust on nii ulatuslikult uuritud ja kirjeldatud, et mingit ammendavat kokkuvõtet on käesoleva artikli raames üsna lootusetu anda. Võib-olla tasub hoopis vahel teaduslike hüpoteeside virvarris aeg maha võtta ning lugeda Lennart Mere fantaasiarikkaid, sädelevaid ja aegumatuid teoseid *Hõbevalge* ja *Hõbevalgem*. Kaali meteoriidikraater ei ole ainuke omataoline Eestis. Ilumetsa peakraater Põrguhaua Kagu-Eestis ei jää oma 80-meetrise läbimõõduga vaatepildilt Kaalile palju alla. Maismaalt on teada veel Tsõõrikmäe (Põlva maakonnas Ilumetsa lähedal) ja Simuna (Lääne-Virumaa) kraater, samuti ulatuslik (4 km läbimõõduga) väga vana Kärkla kraater Hiiumaal. Veelgi suuremate mõõtmetega (läbimõõt u 20 km) ja vanem on üle 500

miljoni aasta vana Neugrundi kraater Osmussaare lähedal mere põhjas.

Eesti kultuuris võiks sündmuseks pidada 2002. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi (eelkõige Mare Kõiva isikus), Tartu Observatooriumi (peakorraldaja Izold Pustõlnik, 1938–2008) ja rahvusvahelise ühingu SEAC (Société Européenne pour l'Astronomie dans la Culture — Euroopa Arheoastronoomia Selts) koostöös korraldatud rahvusvahelist konverentsi “Arheoastronoomiliste andmete kultuurikontekst ja kosmiliste kataastroofide kaja” (*Cultural Context from the Archaeoastronomical Data and the Echoes of Cosmic Catastrophic Events*). Selle konverentsi ettekanded on avaldatud Kirjandusmuuseumi väljaantud kogumikus (Kõiva, Vesik, Pustõlnik 2005). Lühikäiklevaade leidub 2003. aasta *Tähetorni Kalendris* (Kõiva, Pustõlnik 2002).

Kosmiliste kataastroofide teema peaks meile meelde tuletama asjaolu, et maakera ei eksisteeri kosmoses isoleeritult. Tema ümbuses liigub hulgaliselt väiksemaid ja suuremaid meteoroorkehi ning väikeplaneete ehk asteroide. Igal aastal siseneb Maa atmosfääri umbes 40 000 tonni meteoriitset ainet, millest enamik põleb atmosfääri ülemistes kihtides ära. Suuremad kehad võivad aga jõuda ka maapinnani (tegelikult siiski sagedamini veepinnani, sest u 70% Maa pindalast on kaetud veega) ja teatud juhtudel ka tõelisi kosmilisi kataastroofe tekitada. Arvepidamine võimalike ohustajate üle ja nende orbiitide täpne tundmine on esimene samm kindlustamiseks inimkonna, aga miks mitte ka teiste võimalike tsivilisatsioonide pikaajalist kestmist meie kosmilises keskkonnas. Viimase paarikümne aasta jooksul on see valdkond tublisti arenenud ja võib loota, et lähemal ajal on enamik suuremaid ohustajaid teada. Nende kõrvaletõrjumine või hävitamine tõelise hädaohu korral on omaette küsimus, kuid üldiselt on teadlased ja insenerid sel teemal optimistlikud. Viimati käsitles ohtlike naabrite teemat eesti keeles astronoom Tõnu Viik (2009a).

PROFESSIONAALSE ASTRONOOMIA ARENG

Tähetorni eellugu

17.–18. sajandil arenes astronoomia Euroopas jõudsalt. Pärast Galileo Galilei teedrajavaid vaatlusi hakati ehitama järjest suuremaid teleskoope. Rajati observatooriume, mille järeltulijad töötavad tänapäevani (näiteks Kopenhaagen 1656, Pariis 1671, Greenwich 1675). Eestisse observatooriumide ehitamise laine tollal veel ei jõudnud. Astronoomiat siiski õpetati: nii Tallinna Gümnaasiumis (praeguse Gustav Adolfi Gümnaasiumi eelkäija), ilmselt alates 1632. aastast, kui sinna tuli matemaatika, füüsika ja astronoomia õpetajaks Gebhard Himself (1603–1676), kui ka samal aastal asutatud Tartu ülikoolis ehk Academia Gustavianas (professorid Peter Schomer, Johan Eriksson, Joachim Schelen, Sven Dimberg, Conrad Quensel jt; Viik 2009b).

Observatooriumi ehk tähetorni ehitamiseni jõudis 1802. aastal taasavatud keiserlik Tartu ülikool. Kuid mõningate astronoomiliste vaatlustega tegeles juba alates 1795. aastast Tartu tütarlastekooli õpetaja ja Jaani kiriku organist Ernst Christoph Friedrich Knorre (1759–1810), kes võeti vast avatud ülikooli tööle matemaatikaprofessori abina ja astronoom-vaatlejana (Viik 2009b). Pärast paari ajutise observatooriumi kasutamist algas 1808. a tõelise tähetorni ehitus Toomemäel. 22. detsembril 1810 andis ehitaja vast valminud tähetorni ülikoolile üle. Tähetorni ja astronoomiliste vaatluste ajalugu Tartus on pikk ja sisukas. Selle vähegi ammendav käsitus väljuks käesoleva artikli piiridest. Tähetorni ajalugu on kajastatud paljudes väljaannetes juba alates 19. sajandist. Uuemast ajast tuleb kindlasti märkida geodeedi ja teadusajaloolase Georgi Želnini (1910–1985) põhjalikku tööd tähetorni ajaloo uurimisel. Selle tulemused avaldas ta aastatel 1962–1971 artiklite seeriana *Tähetorni Kalendris*. Nende alusel koostas ta ka venekeelse raamatu, mis ilmus Tartu Astrofüüsika Observatooriumi publikatsioonide 37. köitena (1969). Tartu Observatooriumi virtuaalse muuseumi looja Jaan Pelt on teinud selle materjali ühtse eestikeelse elektroonilise väljaandena internetis kättesaadavaks (vt Želnin, Pelt 2004).

200. aastapäeva eel läbis Tartu tähetorn põhjaliku uuenduskuuri. 22. detsembril 2010 andis ehitaja renoveeritud tähetorni Tartu ülikoolile üle, täpselt nagu 200 aastat tagasi. Tähetorni haldab nüüd TÜ ajaloo muuseum, kes on sisustanud tähetorni nüüdisaegseks astronoomiamuuseumiks, mis 27. aprillil 2011 asjakohase pidulikkusega avati. Järgnes teaduskonverents “Expanding the Universe” (Avardades universumit), mille temaatika lähtus Tartus tehtud teedrajavatest avastustest ja siin sündinud ideedest. Nendest annamegi allpool valikulise ülevaate. Enne aga olgu veel mainitud 2009. aastal DVD-l ja internetis välja antud e-raamat 200-aastasest Tartu tähetornist ja selle edasiarendusena juubeliks ilmunud kaunitult kujundatud trükiväljaanne (Leppik 2011). Ajanappuses lugejale võib soovitada ka lühiaartiklit 2011. aasta *Tähetorni Kalendris* (Leppik 2010).

Teaduses ja kultuuris ei saa tulemusi nii täpselt mõõta nagu näiteks spordis. Õnneks on aeg üks mõjukas tegur, mis aitab tõeliselt väärtuslikku ja olulist välja seita. 200 aastat peaks andma küllalt pika retrospektiivi. Sellegipoolest ei pruugi kõik allpool loetletud saavutused võrdse kaaluga olla, välistada ei saa ka teatud subjektiivsust nende valikul.

Struve: meridiaanikaar, kaksiktähtede kataloog, Vega paralaks

Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) isiksus on omaette kultuurinähtus. 15-aastane nooruk tuli Hamburgi külje alt Altonast Tartusse õppima klassikalist filoloogiat ja tegi studiumi läbi kahe ja poole aastaga, kuulates samal ajal ka matemaatika ja füüsika loenguid ning töötades Sangaste krahvi Friedrich Georg von Bergi (1763–1811) perekonnas koduõpetajana. 1811–1813 täiendas Struve end rektor Georg Friedrich Parroti (1767–1852) inustusel matemaatika ja astronoomia alal ning kaitses 1813. a (20-aastaselt!) doktorikraadi. Sellest ajast oli ta ka tähetorni töö sisuline juht, kuigi formaalselt sai selleks alles 1820. a.

19. sajandi algul oli väga aktuaalseks probleemiks maakera kuju (lapikuse) täpne määramine, milleks oli vaja mõõta meridiaanikaarte pikkust. Struve algatas selle töö Liivimaa piires ja lõi ise aktiivselt kaasa peamiselt aastatel 1816–1818 ja 1822–

1827. Paralleelselt temaga korraldas ja jätkas sama ettevõtmist veelgi suurejoonelisemalt sõjaväetopograaf Carl Friedrich Tenner (1783–1859). Lõpptulemusena mõõdeti kaar ulatusega 25 kraadi ja 25 minutit ehk 2820 kilomeetrit: Fuglenesist Norras Põhja-Jäämere ääres kuni Stara Nehrassivkani Ukrainas Musta mere ääres. Praegusajal läbib see kaar 10 riiki (Viik 2008). Ühe vähese teaduslik-tehnilise mälestusmärgina kanti Struve geodeetiline kaar tervikuna ja kõik sellega seotud säilinud materiaalsed objektid 2005. aastal UNESCO maailmapärandi nimekirja. Eestit esindavad selles kaares kaks triangulatsioonipunkti (Simunas ja Võiveres) ning muidugi Tartu tähetorni ise. Kuigi üldlevinud on nimetus “Struve kaar”, võiks tegelikku tööd teinud meeste panust arvestades nimetada kaart ka Struve-Tenneri kaareks (Viik 2008). Olgu nimega kuidas on, kaare mõõtmise täpsus ja tähtsus oli väga suur. Eesti võib uhke olla, et peale Tallinna vanalinna on meilt UNESCO pärandisse valitud just selline teadusajalooline ja omas ajas “kõrgtehnoloogiline” objekt.

1824. aasta lõpuks õnnestus Struvel muretseda Tartu tähetorni teleskoop, mida tollal peeti maailma parimaks: Saksamaal Joseph von Fraunhoferi (1787–1826) töökojas valmistatud refraktori (läästeteleskoobi) 9-tollise (ligi 23 cm) läbimõõduga akromaattiline objektiiv oli maailma suurim ning selle juures kasutati esmarkordselt ekvatoriaalset monteeringut⁵ ja kellamehhanismi. Selle teleskoobiga tegid Struve ja ta abilised palju vaatlusi, mille ühe märkimisväärse tulemusena valmis visuaalsete kaksik- ja mitmiktähtede kataloog. Selle lõplik versioon, mis sisaldab 2714 tähe täppismõõtmise tulemusi, ilmus 1837. a pealkirja all *Stellarum duplicium et multiplicium mensurae micrometricae per magnum Fraunhoferi tubum annis a 1824 ad 1837 in specula Dorpatensi institutae* (Kaksik- ja mitmiktähtede mikromeetrilised mõõtmised Tartu tähetornis suure Fraunhoferi teleskoobiga 1824.–1837. a) ja leiab teatud määral kasutamist tänapäevani.

Seesama kataloog sisaldab eraldi peatükina heleda (üksik)tähe Vega parallaksi mõõtmise tulemusi. Tegu oli maailmas esimese tähe kauguse määramisega. Parallaksimeetod on tänini sisu-

liselt ainuke otsene meetod tähtede kauguse mõõtmiseks. See põhineb asjaolul, et Maa tiirleb ümber Päikese ja pooleaastaste vahedega vaadeldes näeme suhteliselt lähedasi tähti kaugemate “kinnistähtede” suhtes veidi nihkuvat. Sellised nihked on nurgamõõdus tublisti alla ühe kaaresekundi ja Fraunhoferi refraktor oli esimene teleskoop, mis sellist täpsust võimaldas. Struve esmaavastaja rolli tähtede kauguse mõõtmisel ei kõiguta asjaolu, et ta oma esialgse (juhuslikult saadud?) täpse tulemuse hiljem valeks “parandas”, ega ka sõbralik konkurent Friedrich Wilhelm Besseliga (1784–1846) Königsbergist ja Thomas Hendersoniga (1798–1844) Kaplinnast. Kõrvalepõikena tasub mainida, et 2013. aastal plaanib Euroopa Kosmoseagentuur ESA (European Space Agency) saata orbiidile astronoomilise satelliidi Gaia, mille üks eesmärke on mõõta umbes ühe miljardi tähe parallaks. Selle põhjal saab arvutada tähtede kauguse Maast ja konstrueerida meie Galaktika kolmemõõtmelise pildi. Ühes väikeses lõigus Gaia missiooni ulatuslikest ettevalmistustest osalevad ka Eesti astronoomid.

Kultuurilisest aspektist olgu Struvega seoses veel mainitud tema algatatud Tartu observatooriumi publikatsioonide seeria, mille esimene köide ilmus 1817. a pealkirja all *Observationes astronomicas, institutas in specula Universitatis caesariae Dorpatensis, publici juris facit Senatus Universitatis* (Keiserliku Tartu ülikooli tähetornis tehtud astronoomilised vaatlused). Selle sarja viimane, 53. köide ilmus 1990. a vene ja inglise keeles, kandes siiski ka eestikeelset pealkirja *Tartu Astrofüüsika Observatooriumi publikatsioonid*. Mõnedel andmetel on see kõige kauem ilmunud ühe observatooriumi publikatsioonide seeria maailmas. Emotsionaalselt võib muidugi kahetseda sellise traditsiooni katkemist. Samal ajal näitab see üht tendentsi tänapäeva astronoomia ja ühiskonna suhetes: astronoomiaalased teadusartiklid avaldatakse peaaegu eranditult laia levikuga rahvusvahelistes ajakirjades ingliskeelsena. Observatooriumide oma teadusväljaanded on praegu suures hääbunud (küll aga avaldatakse observatooriumide aastaaruandeid, populaarteaduslikke väljaandeid jne).

⁵Monteeringuks nimetatakse teleskoobi alust. Ekvatoriaalse monteeringu üks telgedest on samasuunaline Maa pöörlemisteljega. Toim.

Hartwig: esimene supernoova väljaspool meie Galaktikat

Karl Ernst Albrecht Hartwig (1851–1923) töötas Tartus astronoom-observaatorina ainult poolteist aastat (1884–1886). Selle aja sees sai talle osaks õnn olla helkivate ööpilvede kaasavastaja. Astronoomia seisukohalt olulisem oli aga teine õnnelik juhus, kui Hartwig märkas 1885. a augustis Andromeda udu keskpaiga lähedal uut heledat tähte,⁶ mida seal varem polnud nähtud (Jõeveer 1984). Praegu teame, et Hartwig avastas supernoova⁷ meie naaberagalaktikas Andromedas umbes 2,5 miljoni valgusaasta kaugusel ja et see oli esimene teadaolev supernoova väljaspool meie kodugalaktikat. Tol ajal ei teatud aga veel midagi ei Andromeda udu olemusest ja kaugusest ega ka supernoovadest. Järsku “süttinud” heledat tähte nimetati noovaks (*nova stella* — ld “uus täht”) ja hakati tähistama nagu muutlikke tähti (S And).⁸ Hartwigi avastust võib pidada juhuslikult süllelangenuks ja seda ei saa kaalukuselt võrrelda Struve süstemaatilise töö tulemustega. Siiski on see üks teetähis, milles Tartu tähetorn oli maailmas esimene — supernoova avastamine väljaspool meie Galaktikat. Tänapäeval avastatakse teistes galaktikates igal aastal mitusada supernoovat, kuid meie oma Linnutees pole juba üle 400 aasta seda nähtust tabatud.

Schmidt: laia vaateväljaga teleskoop

Naissaarel sündinud saksa-rootsi-eesti juurtega Bernhard Wolde-mar Schmidt (1879–1935) polnud astronoom, vaid pigem vabakutseline leiutaja ja insener. Ometi on Schmidt ilmselt maailma astronoomide hulgas kõige tuntum eestimaalane, kuigi paljud tema Eesti päritolu ei tea. See eraklik leidur valmistas teleskoopide

⁶Päev varem tegi seda Hartwigist sõltumatult iiri amatöörastronoom Isaac Ward. *Toim.*

⁷Supernoova on oma arengu lõppjärku jõudnud täht, mille plahvatuse tagajärjel tähe heledus kasvab hetkeliselt miljoneid kordi. *Toim.*

⁸See on ajalooline muutlike tähtede tähistamise viis, kus tähtkuju ladinakeelse nime kolmetähelise lühendi ette kirjutatakse ladina tähestiku tähed R, S, T, . . . , Z, seejärel AA, AB, AC, . . . , AZ, BA, . . . , BZ, . . . , ZZ. Kui tähe kombinatsioonid otsa saavad, jätkuvad tähised V334, V335, . . .

peegleid ja läatsi oma ainsa käega käsitsi lihvides — parema käe laba oli ta kaotanud noorukieas püssirohuga katseid tehes. 1930. aastaks leiutas ta teleskoopide uue optilise skeemi, kus peegelteleskoobile lisati korrektsiooniplaadina toimiv lääts. Selline kombinatsioon võimaldas üle saada astronoomie kaua kimbutanud hädast, et kujutis oli terav ja moonutusteta vaid väikesel alal vaatevälja keskme ümbruses. Kui tavaliselt oli teleskoobi korralik vaateväli vaid mõnikümmend kaareminutit, siis Schmidti tüüpi teleskoopides ulatub see mitme kraadini. Laia vaateväljaga Schmidti teleskoopide abil on tehtud palju taevaülevalvaid. Üks teenekamaid teleskoope selles vallas on USAs Palomari observatooriumis asuv nn Big Schmidt, mille peapeegli läbimõõt on 1,83 m ja korrektsiooniplaadi oma 1,22 m. Saksamaal Tautenburgi observatooriumis asub veel suurem Schmidt, mõõtudega vastavalt 2,0 ja 1,34 m. Hiinas avati aga 2009. aastal keeruka konstruktsiooniga hiigleteleskoop LAMOST, mis oma põhiolemuselt on Schmidti teleskoop läbimõõduga 4 m. Schmidti optilised süsteemid on jõudnud ka kosmosesse. Näiteks märtsis 2009 teele saadetud NASA satelliit Kepler, mis otsib kaugete tähtede juurest planeete, kasutab just laia vaateväljaga Schmidti kaamera eeliseid. Eestis on astronoomia arenenud sellises suunas, et Schmidti teleskoobi järele pole otsest vajadust olnud. Lähimad seda tüüpi teleskoobid asuvad Lätis Baldone observatooriumis ja Soomes Tuorla observatooriumis.

Bernhard Schmidti mõneti vastuoluline ja õnnetu saatusega isiksus on pärvinud meie kirjanduse suurmehe Jaan Krossi tähelepanu, kes 1987. a avaldas Schmidti romaani *Vastutuulelaev*. Bernhard Schmidti elu ja loomingut on Eestis propageerinud ja faktitruumalt kirja pannud tema meremehest ja kunstnikust vennapoeg Erik Schmidt, kes veedab vanaduspäevi Mallorca saarel (vt Schmidt 1995, 2002). Eesti Teaduste Akadeemia annab välja Bernhard Schmidti nimelist preemiat noortele teadlastele ja inseneridele saavutuste eest arendustegevuses ja uurimistulemuste ellurakendamisel.

“Öpik: Viimane Suur Kõiketeadja”

Alapealkiri on laenatud kolleeg Mihkel Jõeveere (1937–2006) artiklist, mis ilmus *Akadeemias* Ernst Julius Öpiku (1893–1985) 100. sünniaastapäeva puhul (Jõeveer 1993). Kui Hartwigi Tartu-perioodil ei teatud Andromeda udu kaugusest veel midagi, siis Öpik oli maailmas esimene, kes selle kauguse määras ja sellega tõestas, et Andromeda on teine galaktika väljaspool meie Linnuteed. Esimene sellealane artikkel ilmus Öpikul juba 1918. a vene keeles ja täiendatud versioon 1922. a inglise keeles (Öpik 1922). Kahjuks ei mõistnud enamik Öpiku kaasaegseid tema uudest dünaamilist meetodit ega uskunud selle abil saadud tulemust. Galaktikate kauguse määramise esmaau omistatakse sageli ameeriklasele Edwin Hubble’ile (1889–1953). Alles aastakümneid hiljem selgus, et Öpiku meetod oli siiski täpsem.

Ernst Öpiku tähtsus Eesti astronoomias ja kultuuris ei piirdu kaugeltki ainult Andromeda udu kauguse määramisega. Ta oli tõepoolest universaalne teadlane, kes jõudis tegelda peaaegu kõigi omal ajal aktuaalsete astronoomiaalaste küsimustega. Üks suurimaid saavutusi oli kindlasti arusaamine tähtede energiaallikast — termotuumareaktsioonidest — ja sellega seotud tähtede arengu põhitõdede väljaselgitamine. Öpik tegeles ka stellaarstatistika ja -dünaamikaga, meteoroidide, asteroidide ja komeetidega (tema auks nimetatakse Päikesesüsteemi ääremaaadel asuvat komeetide kogumit Öpiku-Oorti⁹ pilveks), Päikese aktiivsusega, Maa kliima muutustega jne. Tal oli harukordne võime sünteesida eri valdkondade teadmisi. Tema parimad teadustööd olid sageli oma ajast ees, nii et kaasaegsetel oli raske neid mõista ja omaks võtta (Jõeveer 1993).

Öpik lahkus Eestist 1944. aastal ja veetis suurema osa ülejäänud elust Põhja-Iirimaal väikeses Armagh’ observatooriumis, tehes sageli pooleaastasi kõrvalepõikeid USA Marylandi ülikooli. Sellepõolest tuntakse Öpikut üle maailma eelkõige eesti astronoomina. Oma eestimeelsust ja kommunismivastasust rõhutas ta ka ise igal sobival juhul. Öpik oli aktiivne teaduse populariseerija

⁹Jan Hendrik Oort (1900–1992) oli Hollandi astronoom, kes Öpikust sõltumatult esitas komeetidest koosneva sfäärilise pilve olemasolu hüpoteesi. *Toim.*

ja ühiskondlikes küsimustes sõnavõtja.¹⁰ Valik tema populaarteaduslikke ja publitsistlikke artikleid on ilmunud “Eesti mõtteloo” sarjas (Öpik 2004). Öpiku anded ei ilmnenu ainult teaduses. Tema muusikaline võimekus oli kaugelt üle keskmise harrastaja taseme. Ta oli meisterlik klaverimängija ning ka helilooja, kes komponeeris nii palu klaverile ja teistele instrumentidele kui ka laule.¹¹ Ernst Öpik on valitud 20. sajandi Eesti saja suurkuju hulka (Kändler 2002).

Kipper: kahefootoniline kiirgus ja uus observatoorium

Aksel Kipper (1907–1984) oli edukas teadlane ja teaduse organisator. Tema huvid ulatusid objektiivprisma lihvimisest ja meteoroidide vaatlustest kosmoloogia fundamentaalprobleemideni. Eriti väärib esiletõstmist planetaarude¹² pideva spektri seletamine vesiniku kahefootonilise kiirgusega. Teatud tingimustel — peamiselt kõrgetes gaasidudes — võib juhtuda, et ühe, kindla lainepikkusega footoni asemel kiirgab vesiniku aatom elektronüleminekul kaks footonit, mis moodustavad joonspektri asemel pideva spektri. Tuleb kahetsusega nentida, et see tõelise avastuse kaaluga teadustöö kannatas sellesama vähese leviku all, mida näiteks akadeemik Jaan Einasto on oma tööde puhul aktiivselt vältinud.

Akadeemik Aksel Kipperi puhul tuleb aga eriti rõhutada tema tegevust teadusjuhina ja uue observatooriumi ehitamise korraldajana. Aastatel 1950–1974 juhtis ta asutust, mis selle aja jooksul kandis kolme nime, kuigi oli sisuliselt kogu aeg Tartu observatoorium. Kipperi algatusel otsiti välja koht Tartust paarkümmend kilomeetrit edelas Tõravere kõrgendikul, kus 26. mail 1958 — täpselt 150 aastat pärast nurgakivi panekut Tartu tähetornile —

¹⁰Vt nt tema artikleid 1993. a *Akadeemias* nr 10: “Märkmeid kosmosefüüsikast” (lk 2063–2068), “Astronoomia ja ajakirjandus” (lk 2069–2077), “Rahvuse bioloogia ja ideoloogia” (2078–2093). *Toim.*

¹¹Muu hulgas on Ernst Öpik tõlkinud ka luulet; vt Mihhail Lermontov “Igavene uni” (*Akadeemia* 1993, nr 11, lk 2384–2387). *Toim.*

¹²Planetaarude on päikesetaolise tähe hiline arengustaadium, kus tähest eemale paisatud välised kihid helenduvad kuuma tähetuuma kiirguse mõjul.

märgiti maha uue peahoone kontuurid ja algas ehitus. Uus observatooriumikompleks avati pidulikult 14. septembril 1964 ja sellele anti F. G. W. Struve nimi. Kipperri organisaatorivõimed ja diplomaadioskused aitasid Tõraverre ehitada 1,5-meetrise läbimõõduga teleskoobi, mida me tänini nimetame uhkusega Põhjamaade suurimaks. Jaan Einasto hinnangul oskas Kipper hästi ära kasutada nõukogude korras peituvaid võimalusi teaduse arendamiseks, jäädes samal ajal siiski enda vastu ausaks ning minemata kaasa kõigi nõukogude võimu liialduste ja totrustega (Einasto 2006b). Kipper suutis luua Tõraveres hea töökeskkonna ja vaimse õhustiku, mida praeguseni vahel Kipperri vaimuks kutsutakse (Leedjärv 2007).

Kusmin: kolmas liikumisintegraal ja tähesüsteemide modelleerimine

Grigori Kusmin (1917–1988) ei ole väljaspool erialaringkondi ehk nii tuntud kui mõni teine Tartu astronoom. Tema teadustöö, eriti 1950. aastatel tehtu, on aga ajaproovile vastu pidanud ja oma ala spetsialistide hulgas üle maailma hästi tuntud. See käsitleb peamiselt mitmesuguse geomeetrilise kujuga (sfäärilised, ellipsoidsed, lapikud jne) täheparvede ja galaktikate dünaamilist modelleerimist, arvestades tähtede liikumise kiirust ja orbiiti, süsteemide tihedust ja lapikust ning nende ja teiste parameetrite muutumist ajas. Süvenemata matemaatika, mehaanika ja stellaardünaamika peensusesse, märkigem, et enne 1950. aastaid kasutati tähesüsteemide ehituse ja neis toimuvate liikumiste uurimiseks kaht liikumisintegraali: tähe asukohast ja kiirusest sõltuvat suurust. Oli ilmne vajadus kolmanda järele, kuid kellelgi polnud õnnestunud seda leida. Kusmin avastas tähtede kiiruse ruudust sõltuva kolmanda liikumisintegraali ja seda nüüdseks üldtuntud avaldist kutsutakse tema nime järgi (Tenjes 2006). Samuti on stellaardünaamikas hästi tuntud Kusmini ketas, mida vahel nimetatakse ka Kusmini-Toomre kettaks (USAs elava teise Eesti astronoomi Alar Toomre järgi). Märkimisväärne oli Kusmini panus noorte ja tegelikult kõigi kolleegide õpetamisel, eriti mis puudutab teadustööde korrektset kirjapanekut: tema range toimetajapilgu alt käisid teatud

ajal läbi peaaegu kõik Tartu Observatooriumis kirjutatud astronoomiaalased teadustööd.

Einasto: tume aine ja universumi kõrgstruktuur

Elav klassik Jaan Einasto (sünd. 1929) ei vaja pikemat tutvustamist. Tema kõigi saavutuste ja tunnustusavalduste loetlemine hõlmaks üsna mitu lehekülge. Ta on samuti üks sajast sajandi suurkujust ja muu hulgas ka näiteks *Akadeemia* kolleegiumi liige. Einasto mitmekülgset teadustööd kroonivad kaks saavutust: varjatud ehk tumeaine ja universumi suuremõõtmelise struktuuri korrapära avastamine. Mõlemad on oluliselt muutnud kosmoloogilist maailmapilti, ja nagu uutele ideedele sageli omane, ei tahtnud astronoomiaüldsus kumbagi esialgu hästi omaks võtta. Nüüdseks on aga aeg, uued vaatlusandmed ja täpsemad mudelid oma töö teinud. Tumeaine on universumi standardmudeli kindel koostisosa. Samuti ei kahtle enamik astronoomie selles, et galaktikate parved ja superparved moodustavad universumis teatud korrapärase struktuuri. Vaidlused käivad pigem üksikasjade, konkreetsete arvutusmeetodite ja mudelite üle.

Käesoleva artikli kontekstis tuleks Jaan Einasto eduka teadustöö kõrval rõhutada tema rolli nüüdisaegse töökultuuri ja -meetodite juurutamisel. See oli eriti oluline nõukogude ajal, mil ka meie teadlaste saavutusi püüti raudse eesriide taha jätta. Einasto mõistis, et oma ideid ja saavutusi saab levitada ainult siis, kui avaldada need läänes ilmuvates rahvusvahelistes ingliskeelsetes teadusajakirjades. Seda mõtet viis ta aktiivselt ellu. Vaevalt oleks tumeaine avastamine Tartus üle maailma teatavaks saanud, kui kõnealune artikkel oleks ilmunud üksnes Tartu Astrofüüsika Observatooriumi publikatsioonides. Tumeaine avastamise teade (Einasto, Kaasik, Saar 1974) oli aga tõenäoliselt üks esimesi Eesti teadlaste artikleid mainekas ajakirjas *Nature*. Teine oluline põhimõte Einasto töös on olnud kollektiivsus. Selle üle võib muidugi vaielda. Kindlasti leidub teadlasi, kellele sobib paremini individuaalne uurimistöö. Tänapäeva astronoomias on aga suur osa selline, kus töö edeneb paremini kollektiivis, mille igal liikmel on kindlad ja konkreetset tööülesanded. Seejuures ei

pruugi kollektiiv tingimata olla ametlik töörühm ühes teadusasutuses. Pigem võiks ta olla ja peakski olema rahvusvaheline.

Jaan Einasto on teatud perioodidel küllaltki aktiivselt kaasa löönud poliitikas, püüdes sealgi juurutada teadlastele omast kriitilist mõtteviisi ja rõhutades teaduse tähtsust ühiskonnas. Nii nagu tema suure eelkäija ja eeskuju Ernst Öpiku puhul on ka valik Jaan Einasto artikleid ja isiklikke mälestusi avaldatud “Eesti mõtteloo” sarjas (Einasto 2006a).

Veel mõnda Tartu tähetornist

Väikese vahekokkuvõttena selle peatüki lõpetuseks tõdegem, et mitme Eesti astronoomia saavutuse järellainetus ulatub tänasesse ja homsessegi päeva (Struve parallaksimõõtmine ja satelliit Gaia, Schmidti teleskoobid ja kaamerad, Andromeda galaktika modelleerimine jm). Siinkohal tahaksin aga mainida veel paari isikut, kes pole teadlasena suurt tunnustust pälvinud, kuid kellel on kindel koht Eesti kultuuriloos.

Taavet Rootsmäe (kuni 1936. a-ni David Rootsmann; 1885–1959), üks esimesi eesti soost astronome, oli tähetorni juhataja aastatel 1919–1948 ning Tartu ülikooli astronoomiaprofessor 1919–1959. Ta oli üks peamisi Eesti astronoomide koolkonna rajajaid, kirjutas hulga õpikuid, lõi eestikeelset astronoomiaterminoloogiat, pidas loenguid, kirjutas populaarteaduslikke artikleid jne. Tema enda teadustöö kannatas selle ulatusliku haridusala tegevuse tõttu, samuti ei lubanud Rootsmäe enesekriitiline ja põhjalik loomus kõike kogutut teadusartikliteks vormistada. Seda enam tuleb hinnata tema rolli astronoomiaalaste teadmiste viimisel eestlaste maailmapilti. Taavet Rootsmäe arvukatest kirjutistest vähemalt üks kannab pealkirja, millel on teatud sarnasus selle artikli omaga: “Astronoomia kultuuriline ülesanne ja Tartu Tähetorni osa selles” (Rootsmäe 1945). Sellest samast artiklist pärineb tsitaat, mis uue observatooriumi avamisel Tõraveres 1964. a kaunistas saali lava eesriiet ja alates 1977. aastast ilmselt seinatahvlina ka Tartu ülikooli füüsikahoonet Tähe 4: “Teadust kannab tõe otsimine, mis on niisama siiras ja aus kui loodus ise.”

Roopi Hallimäe (kuni 1935. a-ni Robert Grauberg; 1908–1969) oli eelkõige õpetaja ja rahvavalgustaja. Olude sunnil jäi

tal Tartu ülikool lõpetamata, kuid ta oli hingelt astronoom ja avaldas 1936. a käsiraamatu *Astronoomilised vaatlused*. Akadeemik Jaan Einasto on meenutanud selle raamatu osa oma astronoomiahuvi tekkes (Einasto 2006a). Aastatel 1940–1948 töötas Hallimäe Tartu tähetornis tehnik-laborandina, ülejäänud tõise elu aga kooliõpetajana, kes entusiastlikult innustas oma õpilasi huvituma tähistaevast ja maailmakõiksusest. Roopi Hallimäe anded ja huvid ei piirdunud astronoomiaga. Ta kirjutas luuletusi, näidendeid, reisijutte, komponeeris laule, maalis jne. Ärgu nüüd mu kolleegid pahandagu, kui avaldan siinkohal isiklikku arvamust, et vahel on Hallimäe-taolised õpetajaisiksused astronoomia (või ka mõne muu teaduse) seisukohalt olulisemadki kui kuiv teadlane, kes oma eriala piirest kaugemale ei näe.

ASTRONOOMIA TÄNAPÄEVA EESTIS

Professionaalne astronoomia

Professionaalne astronoomiaalne teadustöö on Eestis koondunud peamiselt ühte asutusse — Tõraveres asuvasse Tartu Observatooriumi. Sisuliselt on see 1964. aastal avatud observatoorium Tartu tähetorni töö jätkaja. Formaaljuriidiliselt peetakse praeguse asutuse eelkäijaks 1. jaanuaril 1947 asutatud Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia Füüsika, Matemaatika ja Mehaanika Instituuti ja selle järglasi. Nimelt 1950. a nimetati instituut ümber Füüsika ja Astronoomia Instituudiks, mis 1973. a jagunes kaheks: Füüsika Instituudiks Tartus ning Astrofüüsika ja Atmosfäärfüüsika Instituudiks Tõraveres. Tartu Observatooriumi nimi on ametlikus kasutuses alates 21. septembrist 1995. Tänapäeva Tartu Observatoorium on riigi teadus- ja arendusasutus haridus- ja teadusministeeriumi haldusalas. Ametlikku seost Tartu ülikooliga tal ei ole, kuid sisuliselt toimub ulatuslik koostöö.

1947. aastal asutatud instituuti pandi kokku omaaegne ülikooli astronoomiaobservatoorium (tähetorn) ja meteoroloogiaobservatoorium. Selline astronoomide ning Maa ja selle atmosfääri uurijate kooslus ongi püsima jäänud ja üsna suurt sünergia ilmutanud. Peaaegu kõik praegusaja Tartu Observatooriumis tehtava

võib kokku võtta kosmoseuuringute ühisnimetuse alla. Töötajate nimekirjas on 2011. aasta seisuga ligi 80 inimest, neist veidi alla 60 on teadustöötajad ja insenerid. Mitmed inimesed töötavad osalise koormusega, nende hulgas on ka TÜ doktorante, keda observatooriumi teadlased juhendavad. Astronoomide täpset arvu ei olegi nii lihtne öelda, sest astronoomi määratlemiseks on mitu võimalust (kas võtta aluseks erialane magistri- või doktorikraad või töötamine teatud ametikohal). Ühe variandina võib kasutada Rahvusvahelise Astronoomialiidu IAU (*International Astronomical Union*) liikmete arvu. Üldjuhul saab IAU liikmeks olla inimene, kellel on doktorikraad astronoomias või sellele lähedasel erialal ja kes tegeleb astronoomiaalase teadus- või õppetööga. Eestist on IAU liikmeid praegu 24. Pärast viimast liikmete vastuvõttu on doktoriväitekirja kaitsnud veel neli noort doktorit, kes tõenäoliselt saavad IAU liikmeks 2012. aastal. Kui võtta juurde ka doktorandid ja teised astronoomiaga tegelejad, saame kokku umbes 35 inimest, kelle igapäevatööst vähemalt mingi osa moodustab astronoomiline uurimistöö. 24 IAU liiget 1,4 miljoni elaniku riigis teeb suhtarvuks u 17 IAU liiget miljoni elaniku kohta, millega Eesti on üsna maailma tipus.

Astronoomiaalase teadustöö praeguses Tartu Observatooriumis võib laias laastus jagada kaheks: kosmoloogia ja galaktikate füüsika ning tähtede füüsika. Kosmoloogia- ja galaktikatealane töö lähtub suuresti Jaan Einasto ja tema kolleegide eelmainitud avastustest. Uuritakse tumeaine jaotust ja tihedust, analüüsitakse galaktikate superparvede võrgustikku, uuritakse struktuuri teket varases universumis jne. Uudse suunana püütakse tumeaine saladuste jälile jõuda koostöös osakestefüüsikutega Tallinnast Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudist, toetudes omakorda nende koostööle Euroopa tuumauuringute keskusega CERN. Modelleeritakse galaktikate struktuuri, teket ja arengut, kusjuures võtmeobjektiks on taas üks astronoomide lemmikuid läbi aegade — Andromeda galaktika. Vajalikud vaatlusandmed võtavad kosmoloogid ja galaktikate uurijad enamasti suurtest astronoomiaavalikkusele kättesaadavatest andmebaasidest — selline uurimistöö metoodika on tänapäeval järjest rohkem levinud.

Tähti uuritakse Tartu Observatooriumis nii vaatluslikult kui teoreetiliselt. Arvutatakse täheatmosferaaride mudeleid ja sün-

teetiliselt spektreid. Vaatlusandmete ja mudelarvutuste kokkusobitamise teel püütakse mõista kriitilises arengufaasis olevate üksik- ja kaksiktähtede käitumist ja edasist arengut. Sellised on näiteks intensiivse tähetuulega Wolfi-Rayet' tähed, kiiresti pöörlevad Be-tähed (kus "B" tähistab spektriklassi ja "e" emissiooni), ebastabiilse siseolekuga üliheledad sinised muutlikud tähed, sümbiootilised kaksiktähed jt. Tegeldakse ka kiirguslevi probleemidega ja statistiliste meetodite väljatöötamisega astronoomiliste aegridade statistiliseks analüüsiks. Tähefüüsikud kasutavad samuti järjest rohkem avalikke andmebaase, kuid nende töös on olulisel kohal ka vaatlused kahe Tõraveres asuva teleskoobiga, millest ühe läbimõõt on 1,5 ja teisel 0,6 meetrit. Ühtlasi kasutatakse võimalusi vaatluste tegemiseks heas kliimas asuvate suuremate teleskoopidega. Eesti üldiselt kehvast ilmast hoolimata on kohapealse vaatlusbaasi hoidmine korralikul tasemel ikkagi oluline. Ülesandeid sobivalt valides on võimalik suure teadusliku väärtusega vaatlusmaterjali koguda ka siis, kui aastast on vaid mõnikümmend selget ööd. Samuti on kohapealsed teleskoobid asendamatud noorte astronoomide väljaõppeks.

Tartu ülikoolis õpetab astronoomilisi aineid peamiselt dotsent Peeter Tenjes, keda abistavad Tartu Observatooriumi astronoomid. TÜ Füüsika Instituudi koosseisus tegutseb ka kosmose- ja militaar tehnoloogiate töörühm, kellel on teatud kokkupuutepunkte Tõraveres tehtavaga. Aastakümneid on paar astronoomi töötanud Tallinnas. Hiiul Glehni pargis asuv tähetorn kuulub praegu Tallinna Tehnikaülikoolile, mille matemaatika-loodusteaduskonna astronoomid tegelevad eelkõige õppetööga. Astronoomiliste vaatluste osa, mida 1960.–1990. aastatel arendas Peep Kalv (1934–2002), on tagasihoidlikuks jäänud. Ka Tallinna ülikool plaanib astronoomia osatähtsust suurendada ja alustada astronoomiaõpetajate täiendkoolitust.

Tartu Observatoorium külastuskeskusena

Observatoorium Tõraveres ei ole mingi suletud asutus. Alates avamisest 1964. aastal on ta pidevalt vastu võtnud külastajaid. Astronoomia on tänuväärne ala teaduse ja teadusliku maailmapildi propageerimiseks. Astronoomia uurimisobjektid on põhimõtteliselt

kõigile ühtmoodi näha või vähemalt on igaühel mingi ettekujutus või arusaam taevast — erinevalt näiteks elementaarosakeste füüsikast või biokeemiast, kus uuritavaid objekte ei ole nii lihtne visuaalselt ette kujutada. Tõravere astronoomid on oma eelist aktiivselt kasutanud. Rohkem kui 45 aasta jooksul meid külastanud ekskursantide täpse arvu kindlakstegemine ei olegi nii lihtne ülesanne, kuid kindlasti me ei eksi, kui väidame, et neid on olnud tublisti üle 200 000. Enamiku neist, u 80–90%, moodustavad kooliõpilased, kelle kohta võib öelda, et neid on rohkem või vähem sunniviisil ekskursioonile toodud, kuid paljudele on observatoorium sellegipoolest kustumatu mulje jätnud. Observatooriumi külastatavus peegeldab omal moel ka meie ajalugu ja elatustaset. 1990. aastate alguses, poliitilise ja majandusliku korra muutudes, hääbusid Eesti õpilaste ekskursioonid mõneks ajaks peaaegu täiesti. Peamised külastajad olid ettevõtete, valdade, koolide, kirikute jne väliskülalised, kellega loodeti soojemaid suhteid sisse seada. 1990. aastate keskpaigast hakkas eestlaste, sh õpilaste osakaal külastajate hulgas jälle suurenema. Täpsemad andmed külastatavuse kohta on olemas alates 1997. aasta märtsist, mil 1,5-meetrise teleskoobi tornis avati esimene järk külastuskeskusest, mis sai nimeks Stellaarium. Sellest möödunud 14 aasta jooksul on vastu võetud peaaegu täpselt 80 000 külastajat.

Stellaariumi sisu ja tegevust on *Tähetorni Kalendris* kahel korral tutvustanud selle entusiastlik juht ja giidide kuraator Mare Ruusalepp (Ruusalepp 1998, 2006). Tüüpiline ekskursioon kestab vähemalt poolteist tundi. Tavaliselt alustatakse peahoones asuva Lagle Israeli mosaiikpanno juurest, kus giid tutvustab vanade eestlaste tähistaevast ja sellega seotud legende. Järgneb ja-lutuskäik 1,5-meetrise teleskoobi torni juurde. Valge ajal saab tee ääres uudistada Päikesesüsteemi mudelit, kus elupuud on istutatud vahemaadega, mis on võrdelised planeetide kaugusega Päikesest (1 meeter mudelis vastab 40 miljonile kilomeetrile kosmoses). Kõik külastajad saavad näha Põhjamaade suurimat, 1,5-meetrise läbimõõduga teleskoopi. Lastele pakub suurimat huvi teleskoobi ja pöördkupli liigutamine, seda ka päevasel ajal. Pärast teleskoobiga tutvumist minnakse Stellaariumi, kus virtuaalse planetaariumi programmi abil saab tutvuda tähistaeva iseärasustega Maa ekvaatoril ja poolustel, rännata edasi-tagasi nii ajas kui

ruumis, jälgida Maa tehiskaaslasi jne. Sageli tuntakse huvi õhtuste või öiste külastuste vastu, et näha taevast läbi teleskoobi. Neile soovidele üritatakse enamasti vastu tulla, mööndusega, et “selge ilm tuleb külastajail endil kaasa võtta, seda ei saa astronoomid tagada”. Vahel korraldatakse avalikke vaatlusõhtuid, kuhu igaüks võib tulla ette teatamata.

Aeg näitab, kas Tõravere külastatavust hakkavad mõjutama 2011. a Tartus avatud uus AHHA keskus ja taasavatud 200-aastane tähetorn. Tõenäoliselt jääb Tõraverele siiski oma nišš tegutseva teadusasutusena, kus iga päev toimub uurimistöö, kus saab näha ja kuulda “päris” astronoomie ning käega katsuda nende tööriistu.

Hobiastronoomia

Astronoomia on üks väheseid teadusharusid, millesse ka erihariduseta harrastajad saavad oma panuse anda. 20. sajandi teisel poolel avastasid suure osa uusi komeete just amatöör- ehk hobiastronoomid, kes oma isikliku teleskoobiga järjekindlalt taevast jälgisid. Loomulikult jätkavad hobiastronoomid taeva uurimist ja pildistamist ka tänapäeval, kuid põhilisteks komeetide avastajateks on saanud professionaalide automaatsüsteemid, mis otsivad Maa-lähedasi (ohtlikke) objekte, ja kosmoses tegutsevad automaatjaamad, mis jälgivad Päikest. Amatööride osa supernoovade ja noovade¹³ avastamisel ei ole samuti enam nii suur kui mõnikümmend aastat tagasi; samal ajal on järjest suurem väärtus heleduse muutumise aegridadel, mida amatöörid koguvad “rahulikumate” muutlike tähtede kohta. Tänapäeval on edasijõudnud (loe: rikkamatele) amatööridele kättesaadavad sellised fotomeetrid ja spektrograafid, millest professionaalid väiksemates observatooriumides veel mõni aeg tagasi vaid unistada võisid.

Teadustööle kaasaaitamine ei ole ilmselt enamikule hobiastronoomidele eraldi eesmärgiks. Olulisem on oma uudishimu rahuldamine, esteetiline nauding, teadmine, et saad vaadelda samu

¹³Noova on täht, millest järsult suureneb energia eraldumine; seetõttu suurendab ka tema heledus. Erinevalt supernoovast säilib noova tähena ka pärast purset, kaotades vaid väikese osa oma massist. *Toim.*

taevakehi ja -nähtusi, mida tuhanded teised inimesed üle maailma. Astronoomia on kallis hobi — vähemalt neile, kes tahavad endale teleskoobi muretseda. Seetõttu on loomulik, et aktiivseid hobiastronoomide leidub rohkem arenenud maades, kus inimestel on oma harrastusega tegelemiseks nii raha kui aega. Eesti areng on sel taustal märgatav. Lihtsamad teleskoobid on saadaval igas suuremas fototarvete kaupluses. Eestis leidub vähemalt kaks teleskoopide maaletootjat, kelle kaudu saab tellida ka kõige keerukamaid ja erandlikumaid mudeleid. Oma tehnilise taseme ja käsitlemise lihtsuse poolest ületavad paljud amatöörteleskoobid professionaalide käsutuses olevaid 1,5- ja 0,6-meetrise läbimõõduga teleskoope, mis on kasutusel vastavalt alates 1975. ja 1998. aastast. See pilt muutus siiski 2011. aastal, mil Tõraveres renoveeriti 1,5-m teleskoobi juhtimissüsteem ja paigaldati 0,3-m läbimõõduga täisautomaatne robot-teleskoop. Rahvusvahelise astronoomia aasta raames korraldati 2009. a ülemaailmne galileoskoopide¹⁴ tootmise ja müügi aktsioon. Eestis on seni müüdud ligi 300 galileoskoopi ja huvilisi jätkub endiselt.

Eesti hobiastronoomide ühendab Eesti Astronoomia Selts, mis peab end 1910. aastal 17-aastase Ernst Öpiku asutatud seltsi Vega järeltulijaks. Nõukogude ajal tegutsesid huvilised peamiselt Üleliidulise Astronoomia ja Geodeesia Ühingu Eesti osakonna tiiva all. 21. oktoobril 1989 Vega taasasutati täisnime all Eesti Maa ja Taeva Uurijate Selts Vega (Villmann 1990). Mittetulundusühingute seadust on sageli muudetud ja nii juhtus, et 1990. aastatel jäi Vega selts mingil põhjusel ümber registreerimata ja lakkas juriidiliselt olemast. Seepärast asutati selts 10. aprillil 1999 uuesti. Nimeks taheti võtta Eesti Astronoomia Selts Vega, kuid MTÜde registreerijad arvasid, et selline nimekuju sisaldab kahte nime, ja nii jäi ametlikuks nimeks Eesti Astronoomia Selts. Seltsi liikmed lubasid omavahel kasutada pigem Vega nime, kuid see komme paistab nüüdseks hääbunud olevat.

Eesti Astronoomia Seltsil on 2011. aasta seisuga veidi üle 80 liikme, kelle hulgas on nii kutselisi kui hobiastronoomide. Selt-

¹⁴Galileoskoopideks nimetatakse lihtsaid ja odavaid läätsteleskoope, mis on nime saanud selle järgi, et sarnanevad oma põhiolomuselt Galileo Galilei kasutatud esimeste teleskoopidega.

sil on ka MTÜdena tegutsevaid koostööpartnereid, nagu Stel-laarium (põhitegevuseks ekskursioonide korraldamine Tõraveres), Tartu Tähetorni Astronoomiaring (ettekanekoosolekud, avalikud vaatlusõhtud, astronoomiaolümpiaadid jne), Ridamus (avalikud vaatlusõhtud, väljasõidud jne). Iga aasta augustis, perseiidide meteoroorivoolu haripunkti aegu, korraldab selts üle-eestilise astronoomiahuviliste kokkutuleku, millest võtab tavaliselt osa sadakond inimest. Ühtlasi toimib Eesti Astronoomia Selts kutseliste astronoomide esindusorganina 1990. aastal asutatud Euroopa Astronoomiaühingu (European Astronomical Society) juures. Koostöös partnerite ja toetajatega, kelle hulgas on loomulikult ka Tartu Observatoorium, täidab Eesti Astronoomia Selts oma põhikirjalist eesmärki, milleks on “astronoomia ja sellega seotud teaduste ning astronoomilise hariduse ja kultuuri arendamine Eesti Vabariigis”.

ASTRONOOMID VÄLJASPOOL ASTRONOOMIAT

Samal ajal kui tõsised hobiastronoomid aitavad kaasa astronoomiateaduse arengule, toimub ka vastupidine protsess: kutselised astronoomid liiguvad muudele elualadele. Toome selle kohta Eestist mõned näited, püüdes sellised astronoomide “lekke” ühiskonda jagada kolme kategooriasse: haridus, ettevõtlus ja poliitika.

Haridus

Kutseliste astronoomide siirdumine hariduse valdkonda on toimunud eelkõige kõrghariduse tasemel. Kuigi Tartu Observatoorium ei ole ametlikult seotud ühegi ülikooliga, ei saa kõrgharidust ja teadust päris lahus käsitleda. Observatooriumi teadlased peavad ülikoolides loenguid ja seminare, juhendavad üliõpilaste väitekirju. See on asjade loomulik käik. Selle peatüki konteksti sobib paremini näide, kuidas varem täiskohaga teaduses töötanud Peeter Tenjes läks Tartu ülikooli dotsendiks ja on seal tänini peamiseks astronoomiliste distsipliinide õppejõuks. Veel rohkem võib selliseid näiteid tuua Tartu Observatooriumi teise uurimissuuna, atmosfäärifüüsika ja sellega seotud teadusharude kohta: professorid Olev Avaste, Agu Laisk, Rein Rõõm ja nende kaastöölised on vii-

nud Tartu ülikooli uued teadussuunad. Vastupidises suunas on viimasel ajal ülikoolist observatooriumi egiidi alla nihkunud tegelemine moodsa kosmosetehnoloogiaga.

Ülaltoodud näited ei vasta päriselt alapeatüki pealkirjale, sest valdavalt on inimesed oma erialaga ikka edasi tegelnud. Veidi suurema nihke näiteks on endine kosmoloog Enn Kasak, kes läks Tõraverest Võru Instituuti juhtima ning on hiljem töötanud filosoofia ja teaduse metodoloogia dotsendina Tallinna ja Tartu ülikoolis. Filosoofia alale on suundunud ka endine edukas astronoom Undo Uus, kelle monograafia *Blindness of Modern Science* (Tänapäeva teaduse pimedus; Uus 1994) on oluline panus Eesti mõttelukku. Jaak Jaaniste õpetab füüsikat Eesti Maaülikoolis. Tõsine õppetöökoormus (mitte ainult astronoomilistes distsipliinides) on Tallinna Tehnikaülikoolis töötavatel astronoomidel. Olgu rõhutatud, et selles ja järgnevas alapeatükis toodud näited ei pruugi olla ammendavad.

Ettevõtlus

1990. aastate algul toimusid Tõraveres suured muutused. Iseseisvuse taastanud Eesti Vabariik ei suutnud teadusinstituuti ja selle tugiasutusi, kus kokku töötas üle 200 inimese, endises suuruses ülal pidada. Lühikese ajaga jäi neist järele umbes 90. Hiljem vähenes observatooriumi töötajate arv veelgi, jõudes 2000. aastate alguses 55 juurde, kuid on nüüdseks uuesti 80 ligi kerkinud. Paarkümmend aastat tagasi läksid paljud tegusad inimesed teadusest ettevõtlusse. Kuigi nende hulgas ei olnud eriti palju "päris" astronome, tuleb seda siiski pidada Tõraverse observatooriumi panuseks ühiskonna majanduse edenemisse.

Ärimaailmas on muutused kiired. Paljud tollal asutatud firmad on oma olemasolu lõpetanud, nime ja/või omanikku vahetanud või teiste poolt alla neelatud. Kaubamärk "Ilves" ja AS Ilves-Extra on aga vastupidised näited pikaajalisest püsimisest. Firmat on algusest peale juhtinud Tõraveres astronoomide heaks töötanud matemaatik Arvo Kivikas. "Astrodata" kaubamärki enam arvutiturul ei leidu, kuid seegi firma sai alguse Tõraverest, füüsik Jaak Antoni osalusel. Arvutite ja infotehnoloogiaga tegeleb tänini OÜ Urania Com, keerukat teadusaparatuuri toodab OÜ Interspectrum.

Labori- jm spetsiifilist mööblit tootev AS Retent on samuti Tõraverse juurtega. Noore astronoomina tumeaine kaasavastajana tunnuks saanud Ants Kaasik asutas Tõraverse trükikoja, mis nüüdseks on läinud soomlaste omandusse ja töötab OÜna TT Print, olles ka observatooriumile hea koostööpartner. Näiteid võiks veelgi tuua. Tänu nimetatud ja nimetamata ettevõtlikele inimestele ja nende firmadele elas Tõraverse alevik poliitilise ja majandusliku korra muutuse 1990. aastate algul võrdlemisi valutult üle. Paljud, kellele teadusasutuses tööd enam ei jätkunud, leidsid seda siinsamas asutatud ettevõtetes.

Poliitika

Astronoomide hulgast on pärit nii mõnedki Eesti poliitikas ja ühiskonnaelus tuntuks saanud inimesed. Kui püüda järgida kronoloogilist järjekorda, võiks esimesena mainida Kalle Jürgensoni. Temast sai 1989. a Nõo külanõukogu esimees ja 1991. a vallavanem. 1992. a valiti ta VII Riigikogu liikmeks ja 1999. a IX Riigikogu liikmeks. VIII Riigikogu töös osales ta lühikest aega asendusliikmena.

Liia Hänni tegutses aktiivselt Rahvarindes ja Eesti Komitees. Ametlik side astronoomiaga katkes tal märtsis 1990, kui ta valiti Ülemnõukogusse. 1991.–1992. a tegeles ta Põhiseaduse Assamblees põhiseaduse väljatöötamisega ning valiti hiljem VII, VIII ja IX Riigikogu liikmeks. 1992–1995 oli ta valitsuses reformiminister. Hiljemgi on ta pidanud mitmeid ühiskondlikult tähtsaid ameteid. Liia Hänni on võib-olla üks ilmekamaid näiteid täppisteadlastele omase kaalutleva ja realistliku mõtteviisi rakendamisest poliitikas ning oma põhimõtetele kindlaks jäämisest. See kehtib ka järgmise tutvustatava kohta.

Akadeemik Ene Ergma on kõige kõrgemale ametikohale jõudnud astronoom. Põhiseaduse järgi on Riigikogu esimees Eestis tähtsuselt teine võimuisik. Astronoomia seisukohalt võib küll mõningast kahetsust avaldada, et pärast Ene Ergma valimist X Riigikogusse 2003. aasta märtsis pole Tartu ülikoolis enam astrofüüsika professorit. Teisalt on astronoom riigi parlamendi spiikrina üsna haruldane nähtus. Paljud välismaa astronoomid on meeldinud üllatunud Eesti sellise valiku üle või isegi kadedad. Alates

märtsist 2006 on Ene Ergma ka Haridus- ja Teadusministeeriumi algatusel loodud Eesti kosmosepoliitika töörühma esimees. Selles rollis on ta aktiivselt toetanud Eesti lähenemist Euroopa Kosmoseagentuurile ESA. Ene Ergma algatusel loodi XI Riigikogus kosmoseuuringute toetusrühm. Siinkirjutaja hinnangul on astronoomist akadeemiku töötamine sellisel kõrgel ametikohal aidanud tõsta astronoomia mainet Eesti ühiskonnas.

Riigiametitesse, mis ei ole otseselt poliitilised, on siirdunud ka teisi astronoomie. Neid on jätkunud teistelegi elualadele peale selles peatükis nimetatute. Ja muidugi tegelevad ka oma erialal töötavad astronoomid aeg-ajalt millegi muuga, mida võiks nimetada ühiskondlikuks või kultuuriliseks tegevuseks. Tõraverse observatooriumi avamise 40. aastapäeva puhul tegi kolleeg Tõnu Viik kokkuvõtte “Tõraverest Eesti kultuuriloos”, millele on siinkohal sobiv viidata käesoleva peatüki kokkuvõtteks ja sujuvaks üleminekuks järgmisele (Viik 2004).

ASTRONOOMIA JA KULTUUR

Kuigi kultuur on läbiv mõiste kogu artiklis, keskendume nüüd eelkõige kultuurile selle kitsamas, kaunite kunstide tähenduses. Muidugi ei ole rangete piiride tõmbamine alati võimalik ega mõistlikki. Võib juhtuda, et mõni kunstiinimene leiab allpool ka midagi sellist, mida ta kultuuri alla kuuluvaks ei pea, kuid loodetavasti andestatakse astronoomile tema vaatepunkt.

Muusika

Astronoomiat ja muusikat on kõige ilmselt omavahel sidunud muidugi helilooja Urmas Sisask. Ta on ise sageli jutustanud, kuidas ta 14-aastaselt lageda taeva alla tõstetud klaveril improviseerides pani kirja oma esimese klaveripala — “Kassiopeia”. Sellest ajast alates on taevast olnud tema muusika peamine allikas. Taevavaatlustest saadud elamuste ja astronoomiliste teadmiste heliloomingusse sulatamise kõrval on Urmas Sisask kasutanud ka matemaatilisi meetodeid kosmiliste tiirlemis- ja pöörlemissageduste ümberarvutamiseks inimkõrvale kuuldas- vasse sagedusvahemikku. Tema ulatuslikust loomingust, mida

võib leida 14 autoriplaadilt ja vähemalt 40 kogumikplaadilt, kannab suur osa otseselt astronoomilisi pealkirju, näiteks klaveripalade tsüklid “Põhjataevas”, “Lõunataevas”, “Eesti rahva taevas” ja “Sodiaak”, klarnetikontsert “Varjutusmuutlikud kaksiktähed”, “Hyakutake komeet” mandoliiniorkestrile, “Hale’i-Boppi komeet” flöödile ja kitarrile, flöödikontsert “Leoniidid”, “Sümbooliline sümfoonia” metsasarvele ja klaverile jpm.

Sisaski loomingut on mõjutanud ka šamanistlikud kultuurid ja eesti runolaul. Sageli ilmestab ta oma kontserte muinaslugude ja müütide jutustamisega. Samal ajal on Sisask kategooriliselt igasuguse taevanähtuste astroloogilise tõlgendamise vastu. Enda asutatud Jämeda muusika-tähetornis on ta andnud üle 1000 loengkontserdi, mis omapärase kunsti ja teaduse sünteesina aitavad kuulajatel paremini mõista astronoomilist maailmapilti.

Olgu selle teema lõpetuseks toodud tsitaat maestrolt endalt: “13,7 miljardit aastat tagasi loodi universum armastusega. Tähed, galaktikad, planeedid, komeedid ning teised kosmilised olendid, ka meie, oleme õnnelikud suures armastuses. Meid, inimesi, on loodud siia armastuse tajumiseks. Planeet Maa on magnet elule. Inimene sünnib tähtedest ja tähtedeks ta ka saab. Seega ei pea ma ennast mitte heliloojaks, vaid pigem muusika üleskirjutajaks.”¹⁵

Teist näidet Urmas Sisaski taolisest astro-heliloojast ei ole tuua ei Eestist ega ilmselt ka mujalt maailmast. Leidub küll palju laule Kuust, Päikesest ja tähtedest, kuid nende astronoomiline tagapõhi, kui seda üldse on, on inspireerinud eelkõige teksti autorit. Võib vaid oletada, kas sellises loomingus on taevast kuidagi mõjutanud ka heliloojat. Muusikateema lõpetuseks sobib meelde tuletada, et ka meie geniaalne astronoom Ernst Öpik kirjutas muusikat ja oli hea klaverimängija.

Ilukirjandus, teater, film

Kui jätta kõrvale kirjandusteostes leiduvad arvukad “õhkamised tähtede poole” ja juhuslikud tähistaeva kirjeldused ning otsida tervenisti astronoomiaga seotud teost, tuleb kohe meelde Jaan Krossi (1920–2007) romaan *Vastutuulelaev* (1987), mis jutus-

¹⁵Vt www.emic.ee/helilooja/urmassisask.

tab Naissaarelt pärit eraklikust leidurist Bernhard Schmidist. Väljavõte autori eessõnast: “Niisiis, raamat, mille ta avasite, pole Bernhard Schmidti elulugu ei teaduslikus ega populaarteaduslikus mõttes. Kui romaniseeritud eluloo mõistet romaanimõiste suunas kõvasti välja venitada, võiks ehk nimetada seda raamatut romaniseeritud elulooks. Aga ennekõike on see autori meelest ikkagi romaan. Mis tähendab kõigepealt seda, et ajaloolised ja välmitud seigad on nende kaante vahel võrdselt tõesed.”

Ilukirjanduse ülesanne ei olegi kajastada ajaloolist tõde. Igal juhul on *Vastutuulelaev* nauditav lugemine, mida võib julgesti soovitada ka 25 aastat pärast esmailumist. Loodetavasti on see raamat nii mõnelegi eestlasele — aga miks mitte ka teistele, sest teadaolevalt on romaan tõlgitud vähemalt rootsi ja prantsuse keelde — lähedasemaks teinud selle teenimatult unustusse jäänud kuulsa Naissaare mehe. Siia on lisada veel üks huvitav seos: Bernhard Schmidti sünnikodu krundi Naissaarel on omandanud dirigent Tõnu Kaljuste ja püstitanud sinna Omari küüni,¹⁶ kus toimuvad Nargeni festivali üritused ja muud kultuurisündmused. 22. juulil 2006 esietendus seal Aleksander Eelmaa dramatiseering sellest samast *Vastutuulelaevast*, peaosas Erik Ruus.

Jäägu see nüüd jällegi siinkirjutaja südametunnistusele, aga rohkem selliseid läbivalt astronoomilise koega teoseid eesti kirjandusest ei oskagi nimetada. Muidugi on ju Lennart Meri (1929–2006) oma teostega *Hõbevalge* ja *Hõbevalgem*. On meie teise suurmehe Uku Masingu (1909–1985) luulekogu *Saadik Magellani pilvest*, mille pealkiri viitab meie naabergalaktikale. Uku Masing oli mitmekülge uurija ja mõtlejana tõsiselt huvitunud ka astronoomiast. Koolipõlvest on mul mees mõned read Enn Vetemaa vabavärsilisest luuletusest:

Valin endale sõbraks päikese,
temale võib olla alati kindel.
Pole kunagi juhtunud,
et ta oleks jäänud põõnana pärast päikesetõusu
või läinud puhkama enne päikeseloojangut.

¹⁶Tegemist on kunagi Pärnu kultuuritegelasele Omar Volmerile kuulunud ehitisega, mis enne Naissaarele viimist seisis Pärnumaal Kastnas.

Kah omamoodi astronoomia! Muuseas, Enn Vetemaa on sündinud Uku Masingu naabertalus Lipa külas Raikküla kandis ja Uku Masing on ta ristinud. Samast külast on pärit ka Andres Langemets. Kui jätta korraaks kõrvale teaduslik lähenemine, võiks küsida: kas on seal ehk tegemist mingi erilise astronoomilis-geoloogilis-kultuuriloolise kokkusattumusega, mis sünnitab andekaid (kirja)mehi?

Filmikunsti vallast on samuti vähemalt üks selge näide: Veljo Käsperi film *Supernoova* (1965), mille välivõtted tehti vast valminud uues observatooriumis Tõraveres. Tegemist oli algselt üsna naiivse ja eluvõõra stsenaariumiga, mida Tõraverse teadlased Charles Villmann (1923–1992) ja Lauri Luud (1933–1989) aitasid vastuvõetavamaks kohendada (Viik 2004).

Jätaksin pikemalt käsitlemata kujutava kunsti. On muidugi lihtne nimetada Tõraverse observatooriumis asuvaid kunstiteoseid — lisaks juba mainitud Lagle Israeli seinapannoole Maie Rauna (sünd. 1938) klaasvitraaž, Mati Karmini (sünd. 1959) skulptuur Aksel Kipperist, Allex Küti (1921–1991) graafiliste lehtede sari “Observatoorium” jpm. Huvitav oleks lugeda — kas vastukajana siinsamas *Akadeemias* või kusagil mujal — mõne asjatundja käsitlust sellest, kas ja kuidas on astronoomia mõjutanud eesti kunsti, aga miks mitte ka kirjandust, muusikat, filmi, arhitektuuri jne.

Kalendrid, raamatud, ajakirjad, postmargid. . .

Üks olulisemaid kanaleid teaduse tutvustamiseks rahvale on trükisõna. Eesti astronoomid on selles valgustustegevuses läbi aegade aktiivsed olnud, vähemalt alates Ernst Öpikust ja Taavet Rootsmäest. Kuigi kõige kaalukamateks väljaanneteks selles valdas võib pidada populaarteaduslikke raamatuid, alustaksin ühest väärkast perioodilisest väljaandest — *Tähetorni Kalendrist* —, mille artiklitele on käesolevas töös sageli viidatud ja mis on katkematult ilmunud alates 1923. aastast. Esimene väljaanne kandis pealkirja *Tartu Ülikooli Tähetorni Kalender 1924. aastaks* ja seda nimetati “tähetorni personaali kollektiivseks tööks”. Selle esimese väljaande eessõnas öeldakse muu hulgas:

Käesoleva kalendriga on soovile vastu tulnud, andmeid taevanähtuste kohta, nagu päikese ja kuu tõusud ja loojangud, planeetide liikumised jne., teha kõigile kättesaadavaks. Et tutvustada laialisemaid ringkondi, kes erilisest teaduslisest tööst on eemal, selle töö saavutustega, on juurelisatud ülevaated mitmesuguseist astronoomia küsimusist ja lühikesed kokkuvõtted tähetorni publikatsioones ilmunud spetsiaaltöist. Loodame, et publikum lahkkesti vastu võtab meie algatust ja et tulevikus meie kalender võib aastast aasta ilmuda (Tartu Ülikooli. . . 1923).

Selliseks on *Tähetorni Kalendri* koostamise põhimõtted jäänudki. Isegi tabelite kujundus on laias laastus sama püsinud. “Aastast aasta” ilmunise põhimõtet õnnestus järgida isegi kee-
rulistel Teise maailmasõja aastatel. Vaid üheks aastaks — 1951 — jäi kalender ilmunuta. Selle põhjuste kohta on liikunud vandenõuteooria, mille kohaselt EKP Keskkomitee 1950. a märtsipleenumi otsuste ja nende tagajärgede valguses ei julgetud kalendrit trükkida. Vähemalt sama usutav ja arukamgi tundub aga seletus, et tollane tähetorni juhataja ja kalendri toimetaja, hilisem akadeemik Harald Keres (1912–2010) lihtsalt unustas õigel ajal kalendri koostamise ja trükki andmise. Kalendrite formaat ja kujundus on aegade jooksul mitu korda muutunud, selle maht aga peegeldab teatud määral ka meie (teaduse rahastamise) ajalugu. Näiteks kalendrid aastateks 1992 ja 1993 olid erakordselt kõhnad. Pärast seda on maht hakanud tasapisi suurenema ja 2011. aasta kalender oma 138 leheküljega B5 formaadis on ilmselt kõigi aegade mahukaim.

2006. aasta sügisel ilmus *Tähetorni Kalendri*le noorem vend: kaunite värvipiltidega *Tähistäeva Kalender*, mis on mõeldud seinakalendriks. Loodetavasti kujuneb ka sellest üks Tartu Observatooriumi traditsioon.

Astronoomiaalseid populaarteaduslikke raamatuid on viimasel aastatel ja aastakümnetel ilmunud üsna arvukalt, eriti kui arvesse võtta ka tõlkeramatud. Originaalloominguga paistsid 1960.–1970. aastatel silma astronoomid Hugo Raudsaar (1923–2006), Ülo-Ilmar Veltmann (1937–1983), Uno Veismann (sünd. 1934). Jaak Jaaniste (sünd. 1944) ja Enn Saare (sünd. 1944) *Täheatlas* (1990) oli mõnda aega ainuke omataoline. Omaette saavutus Eesti teaduse populariseerimise kultuuris

on ajakirja *Horisont* reaalteaduste toimetaja Rein Veskimäe koostatud ja toimetatud sari “Universum”. Algne mõte panna kokku raamat *Horisondis* ilmunud astronoomiaalastest artiklitest laienes nii, et tulemuseks oli 384-leheküljeline ammendav käsitus universumist, autoriteks 27 Eesti astronoomi, füüsikut ja geoloogi. Raamatu 1997. aastal ilmunud esimene trükk (Veskimäe 1997) müüdi kiiresti läbi, peagi telliti lisatiraaž. Tollase haridusministeeriumi ametliku kinnituse kohaselt on *Universum* sobiv õppe-
materjal koolidele. Pärast astronoomiaalse “Universumi” kaante vahele jõudmist jätkas Rein Veskimäe koostööd osakestefüüsikute ja geoloogidega, tulemuseks *Universumi mikromaaailm* (Lõhmus, Veskimäe 2003) ja *Maa Universumis* (Nestor, Raukas, Veskimäe 2004). Mõlemas on väike panus ka Tõravere astronoomidelt. 2005. aasta lõpuks sai valmis neljas raamat *Universum valguses ja viimas* (Veismann, Veskimäe 2005), autoriteks peamiselt Tõravere atmosfäärfüüsikud. Selline raamatute komplekt, kokku 1455 lehekülge Eesti teadlaste populaarteaduslikku loomingut, on üsna ainulaadne kultuurinähtus.

Rein Veskimäe nime tuleb mainida ka seoses astronoomide arvukate ajakirjaartiklitega, millest suurem osa on ilmunud ajakirjas *Horisont* tema toimetamisel. *Horisondi* väljaandmise 44 aasta jooksul on Rein Veskimäe toimetanud 503 artiklit astronoomia, kosmonautika ja atmosfäärfüüsika alalt; tema toimetatud artiklite koguarv ületab aga 1500 (Veskimäe 2011). Eesti Teaduste Akadeemia ja Sihtasutuse Archimedes koostöös korraldatava teaduse populariseerimise auhinna konkursi žürii tegi 2010. aastal õige otsuse, kui andis elutööpreemia pikaajalise süstemaatilise teaduse ja tehnika populariseerimise eest Rein Veskimäele.

Astronoomiaalseid populaarteaduslikke artikleid on ilmunud ja ilmub ka teistes ajakirjades: *Eesti Loodus*, *Luup*, *Tehnika-maaailm*, *Tarkade Klubi* jt. Praegusaja iseloomuliku tendentsina ilmub Eesti Astronoomia Seltsi egiidi all veebiajakiri “Vaatileja” (www.astronoomia.ee/vaatleja). Kui tulla tagasi raamatute juurde, siis tõlketeostest tuleb esile tõsta 2009. aastal ilmunud mahukat kogumikku *Tähistäevas* (originaalis *Astronomica*, koostaja ja peakonsultant Fred Watson), mille andis välja kirjastus Koolibri, toimetajaks jällegi Rein Veskimäe, tõlkijateks Tõravere astronoomid. Kirjastuse Ilmamaa “Eesti mõtteloo” sarjas on seni ilmunud

Ernst Öpiku ja Jaan Einasto teosed. Olgu lõpuks mainitud veel üht veidi iseäralikku astronoomiaraamatut: *Teispool sinist taevast* ilmus 2009. a Ajakirjade Kirjastuse väljaandel ja on igati nauditav populaarteaduslik käsitlus, mille teeb eriti huvitavaks autori isik — kirjanik ja luuletaja Jaan Kaplinski (sünd. 1941). Loode-tavasti ei reeda ma erilist saladust, kui lisan, et Jaan Kaplinski on sage külaline Tõraveres astronoomide teadusseminaridel.

Selle peatüki lõpetuseks mainigem ka paari pisitrükist, nimelt postimaksevahendit. 2004. a ilmus Bernhard Schmidt 125. sünniaastapäevaks temale pühendatud tervikasi — pealetrükitud postmargiga postkaart, kunstnikuks Lembit Lõhmus. Indrek Ilvese kujundatud tervikasi Tartu Tähetorni 200. aastapäeva puhul ilmus 22. detsembril 2010. Mõlemal korral oli kasutusel ka esimese päeva tempel. Rahvusvahelise Astronoomia Aasta 2009 puhul andis Eesti Post EUROPA-markide sarjas välja kaheosalise postmargi, millel on kujutatud universumi suuremastaabilist struktuuri ja Andromeda galaktikat. Vastaval esmasümbrikul on aga Tartu Tähetorni kuulus Fraunhoferi refraktor. Kujundaja oli jällegi Indrek Ilves.

ASTRONOOMIA JA MAJANDUS

Tuleme lõpu eel veel kord küsimuse juurde astronoomia ja majanduse seostest. Fundamentaalteadustelt üldiselt ei oodata kiirelt praktikasse rakendatavaid tulemusi. Inimkonna teadmiste piiride laiendamine on omaette väärtus, ja nagu ajalugu on näidanud, saame varem või hiljem enda huvides rakendada ka kõige abstraktsamaid ja näivalt elukaugemaid teadmisi. Ei esimesed elektri uurijad ega kvantteooria loojad oodanud, et nende töö viljad kiiresti inimeste igapäevasesse kasutusse jõuavad. Neid ajendas eelkõige uudishimu. Praegu aga ei kujuta me elu ilma elektri ja arvutiteta ettegi. Astronoomidelt võiks analoogilist läbimurret oodata juhitava termotuumasünteesi vallas. Kui me oskaksime vesiniku aatomite tuumad panna ühinema heeliumi tuumadeks, nagu see toimub tähtede sisemuses, nii et selle käigus vabaneks ühtlane rahulik energiavoog, oleks inimkonna energiaprobleem tükiks ajaks lahendatud.

Astronoomia ja majanduse seosed võivad olla veelgi mitme-palgelisemad. Järgnevas alalõigus püüan näidata, et Eesti puhul võib heal tasemel astronoomia anda otsest kasu ettevõtluse ja majanduse arengule.

Euroopa Kosmoseagentuur ja Eesti

Viimastel aastatel on Eesti arendanud koostööd Euroopa Kosmoseagentuuriga ESA. ESA on riikidevaheline organisatsioon, millel on praegu 19 liikmesmaad ja mis on loodud kosmose rahumeel-seks hõlvamiseks ja kasutamiseks. Kosmosetehnika on üldjuhul nii kallis ja keerukas, et ka suurtel Euroopa riikidel ei ole otstarbe-kas seda üksinda arendada. ESA tegevusvaldkond on lai: astro-noomia ja kosmoseteadus, Maa vaatlused, telekommunikatsioon, navigatsioon, kanderaketid, mehitatud kosmoselennud, tehnoloogia-programm jne. ESA toimimises on väga oluline nn geograafilise tagastamise printsiip. Liikmesriigid maksavad ESA-le liikme-maksu, mille suurus sõltub riigi sisemajanduse kogutoodangust. Suurem osa sellest sissemaksust tuleb aga riikidesse tagasi telli-muste ja lepingutena ettevõtetele ja teadusasutustele. Kosmose-tehnika valmistamiseks peab ettevõtte üldjuhul olema innovaatiline ja väga kõrgel insenertehnilisel tasemel. Nii on selliste ettevõtete leidumine riigis põhitingimuseks ESA liikmeks saamisel. Tei-salt aitavad ESA tellimused selliseid ettevõtteid omakorda edasi arendada ja soodustavad uute tekkimist.

Eesti veel ESA liige ei ole, küll aga on meil n-ö jalg ukse vahel. Kümmeaastat tagasi seadis ESA sisse nn koopereeru-nud Euroopa riigi staatuse, pidades silmas eelkõige Kesk- ja Ida-Euroopa riike, mis on varem teinud kosmosekoostööd Nõukogude Liiduga. Selliste riikidega sõlmitakse PECS-kokkulepe (*Plan for European Cooperating State*), mille alusel riik maksab ESA eel-arvesse vähemalt miljon eurot aastas ja saab nagu liikmesriigidki sellest vähemalt 90% tagasi tellimustena tööstusele ja teadusele. Tšehhi on selle protsessi läbi teinud ja täisliikmeks saanud, tänavu jõudis sama kaugemale Rumeenia. Koopereerunud riigi staatuses on praegu Ungari, Poola, Sloveenia ja Eesti. Märkimist väärib kiirus, millega Eesti selleni jõudis.

Mitteametlik suhtlemine ESAGA algas 2005. aastal Euroopa kosmosepoliitika töörühma kaudu.¹⁷ 2006. aasta märtsis loodi Eesti kosmosepoliitika töörühm ja samal ajal toimus ka esimene ametlik visiit ESA peakorterisse Pariisis. Eesti lähtus põhimõttest, et kosmosekoostöö peab eelkõige soodustama kõrgtehnoloogiliste ettevõtete arengut ja selle kaudu toetama üldist majanduskasvu. Seetõttu sai koordineerijaks Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium ning praktiliseks elluvijaks Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus (EAS). Kuid mõistagi ei saa kosmosega seotud tegevus läbi ilma teaduseta, ja osalemine teadusprogrammis on kõigile ESA liikmesriikidele kohustuslik; muid valdkondi saab valida. Eesti suhted ESAGA arenesid jõudsalt, nii et 20. juunil 2007 kirjutas majandus- ja kommunikatsiooniminister Juhan Parts alla esimesele koostöökokkuleppele ESAGA. See lepe ei toonud kaasa rahalisi kohustusi ja oli mõeldud eelkõige teineteise tundmaõppimiseks ning Eesti ettevalmistamiseks järgmisteks sammudeks. Lepe pidi kestma viis aastat, kuid juba 2008. a kevadsuvel soovis ESA auditeerida ettevõtteid ja teadusasutusi, millel oleks potentsiaali talle midagi pakkuda. Septembris 2008 audit toimuski ja peagi tuli ESA-lt ettepanek alustada läbirääkimisi Eestile koostöökoostöö riigi staatuse andmise üle. 10. novembril 2009 sõlmiti Tallinnas esmane PECS-lepe. Ühe aasta jooksul sellest kuupäevast pidi Eesti leidma konkreetsed koostööprojektid ja alla kirjutama lõplikule lepingule, nn PECS-hartale. 22. septembril 2010 anti Pariisis sellele allkirjad. Eesti esimese 12 PECS-projekti hulgas on seitse ettevõtete tehnoloogiaprojekti, neli teadusprojekti ja üks haridusprojekt. Otseselt astronoomiaga on seotud Tartu Observatooriumi projekt “Kiirgusjoontega tähtede klassifikatsioon Gaia kataloogis”, mis toetub meie astronoomide pikaajalisele kogemusele veidi iseäralike kiirgusjoontega tähtede uurimisel ja varasemale osalusele ESA satelliidi Gaia ettevalmistustes. Pikemalt võib Eestist kui kosmoseriigist lugeda 2011. aasta *Tähetorni Kalendrist* (Leedjärv 2010; vt ka Veismann jt 2007).

¹⁷2004. aastal loodi Euroopa Komisjoni ja ESA vahelise raamlepingu alusel Euroopa kosmosepoliitika kõrgetasemeline töörühm, kus on esindajad kõigist ELi ja ESA liikmesriikidest. Eesti esindajaks määras meie haridus- ja teadusministeerium käesoleva loo autori.

Loodame, et ESA ja Eesti koostöö aitab meie kõrgtehnoloogilistel ettevõtetel edasi areneda ja sel moel järjest rohkem ka Eesti majanduskasvu kaasa aidata. Firma, millel on pakkuda midagi kosmosetööstusele, peab igal juhul olema edukas ja uuenusmeelne. Tänu Eesti heale asjaajamisele ja töö koordineerimisele — Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus peamiselt Madis Võõra isikus ja kosmosepoliitika töörühm eesotsas akadeemik Ene Ergmaga — on suhtlemine ESAGA kulgenud lüpsalt. Võetagu järgnevat kas hüpoteesina, subjektiivse arvamusega, enesekiitusega või objektiivse tõena, kuid julgen väita, et ESA hea suhtumine Eestisse ja sidemete kiire arenemine on vähemalt osalt tingitud meie heal tasemel astronoomiaast. ESA käsitleb Tartu Observatooriumi Eesti peamise kosmoseteaduse keskusena, millel on potentsiaali osaleda ESA teadusprogrammides. Selliseks kujunemiseks on olulist rolli mänginud järgmised asjaolud:

- astronoomia 200 aasta pikkused traditsioonid ja rohked saavutused;
- astronoomia ning Maa- ja atmosfääriuuringute sünergia Tartu Observatooriumis;
- NSV Liidu kosmoseprogrammides osalemise kogemus (Veismann 2004);
- astronoomide piisav arv, nüüdisaegsed uurimisteed, orienteeritus koostööle.

Aastal 2015 või 2016 võiks Eesti saada ESA täisliikmeks. Küllap on selleks ajaks selgem, kuidas on kosmosekoostöö aidanud Eesti kõrgtehnoloogilistel ettevõtetel edeneda. Praegu aga resümeerigem, et astronoomiateaduse arendamine võib riigile otsest majanduslikku kasu tuua.

Astronoomia ja impeeriumid

Selline veidi intrigeeriv pealkiri võiks märkida lihtsat tõdemust, et hiliskeskajal ja uusajal olid paremate navigeerimisoskustega laevameeskonnad ja nende omanikriigid uute maade avastamisel ja allutamisel eeliseisus. Seega oli astronoomia arengutasemel oma osa uute impeeriumide moodustumisel.

20. sajandi teisel poolel alanud kosmose hõlvamist võib teatud mõttes võrrelda omaaegse maadevallutusega. Suurriigid, eelkõige Nõukogude Liit ja USA, püüdsid iga hinna eest igas asjas esimesed ja sõltumatud olla. Tänu võidujooksule oli kosmosetehnika areng kosmoseajastu alguses väga kiire: vaid tosin aastat pärast esimese sputniku väljasaatmist astus inimese jalg Kuu pinnale. Tänapäevaks on kosmosevaldkond suurel määral kommertsialiseerunud. Riike ajendab kosmosetööstust arendama eelkõige majanduslik huvi. Võttes aluseks riikide iseseisva kosmosealase võimekuse, võib tänapäeva maailmas tinglikult nimetada järgmisi “impeeriume”: USA, Venemaa, Hiina, India, Brasiilia, Euroopa ja teatud määral ehk ka Austraalia. Mõned Euroopa suurriigid (Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia) on ka selles vallas võrdlemisi iseseisvad, kuid üldiselt tegutsetakse siiski ESA egiidi all. Euroopa puhul võib väita, et 1960.–1970. aastatel oli kosmoseteadus oluline tegur ja stiimul kosmosetehnoloogia arendamisel (Courvoisier 2011). Nüüdseks on teaduse roll vähenenud. Kosmosetehnoloogiasse investeerijad ootavad kiiret kasumit, mida teadus ei saa tagada. Kosmoseteadusel, sh astronoomial, on siiski potentsiaali ja intellektuaalset jõudu pakkuda uusi ideid, mis nõuavad uudse kosmosetehnoloogia arendamist. See omakorda võib muudes rakendustes anda ka (suhteliselt kiiret) majanduslikku tulu ja kindlustada “kosmoseimpeeriumide” sõltumatust.

Eesti juurde tagasi tulles kasutan kolleeg Jaan Peldi korduvalt väljendatud mõtet, et astronoomial läheb hästi siis, kui Eesti on mõne impeeriumi või ühenduse koosseisus. Kõigepealt Tsaari-Venemaa, kui ehitati ja sisustati Tartu tähetorn, mis mõnda aega oli maailma parimate hulgas. Küllap oli oma osa siin ka Struve headel diplomaadioskustel ja otsesidemetel keisri õukonnaga. Tähetorni oluline laienemine uue observatooriumi kujul sai teoks alles 150 aastat pärast selle ehitamist — nõukogude ajal. Kõige halva kõrval, mida Nõukogude Liit Eestile ja teistele alistatud riikidele kaasa tõi, ei saa siiski maha salata ega jätta tunnustamata seda, mida nõukogude ajal tehti teaduse arendamiseks. Paljude praeguste teadusasutuste hooned pärinevad nõukogude ajast. Kuigi Teaduste Akadeemiale allunud ülikoolidest sõltumatute uurimis-instituutide võrku peeti Eesti taasiseseisvuse algaastatel halvamaiguliseks nõukogude igandiks, olid need instituudid enamasti oma

raamtingimustes edukad ja hästi väljakujunenud teaduskeskused, mis ülikoolidega liitudes tõstsid märgatavalt viimaste teaduspotentsiaali.

Ja nüüd Euroopa Liit. Ei hakka siinkohal arutlema, kas nimetada teda impeeriumiks või mitte, kuid tema soodne mõju teaduse, sh astronoomia arengule hakkab juba paistma. Eesti teadlased on aktiivselt osalenud Euroopa Liidu teadusuuringute raamprogrammides ja tihedas konkurentsis edukad olnud. Ka Tartu Observatoorium on 7. raamprogrammist märkimisväärset kasu saanud. Veelgi suurem mõju teaduse arengule võib aga olla nendel rahasüstidel, mis tulevad Euroopa Regionaalarengu Fondi ja Euroopa Sotsiaalfondi kaudu. Üle tüki aja on Eesti teadusasutustel võimalik osta kallimaid aparate ja seadmeid, remontida põhjalikult oma hooneid ja isegi uusi ehitada. Ka Tõraveres on üht-teist muutumas. 1963. aastal valminud peahoone võiks ju Eesti kosmoseuurijaid edasi teenida ka muutmata kujul, kuid tulevikku, eriti teadlaste järelkasvu silmas pidades on siiski mõistlikum kasutada praegust võimalust hoone põhjalikuks renoveerimiseks ja laiendamiseks.

LÕPETUSEKS

Siin esitatu, võib-olla kohati laialivalguv ja liigsetesse detailidesse laskuv, on vaade seestpoolt, astronoomi vaatevinklist. Kultuuriinimese või poliitiku arusaam asjast oleks ilmselt hoopis teistsugune. Et kogu lugu liigse enesekiitusena ei tunduks, olgu lisatud veel üks aspekt. Ain Heinaru on põhjalikult analüüsinud Eesti teaduse kvantitatiivseid näitajaid (Heinaru 2008). Võttes arvesse nn teadusmahukust (artiklite koguarvu Web of Science'i andmebaasis) ja teadusnähtavust (artiklite tsiteeringuid), eristub kaks hääbuvat kuulsat teadusvaldkonda, mille näitajates toimub selge tagasimineku: astronoomia ning farmakoloogia ja toksikoloogia. Arvudele on raske vastu vaielda. Väikest eneseõigustust võiks ju siiski üritada. Heinaru analüüs näitab, et aastatel 1998–2008 ilmus vähem astronoomiaalaseid teadusartikleid kui 1992.–2002. aastal ja neid on vähem tsiteeritud. Kui tuletada meelde olukorda Eesti teaduses 1990. aastate keskpaiku ja teisel poolel, siis avaldasid tollaseid Current Contentsi ehk praegusi Web of Science'i artikleid eelkõige TÜ Füüsika Instituut, Keemilise ja

Bioloogilise Füüsika Instituut ja Tartu Observatoorium; muude asutuste ja erialade osa oli tunduvalt väiksem. Madalamalt algatsemelt on teatavasti lihtsam suurt tõusu teha. Samal ajal on astronoomide arv Eesti teadlaste hulgas nii väike (umbes 1%), et statistiline kõikumine artiklite ja tsiteeringute arvus on loomulik. Küllap tulevad jälle ka paremad ajad. Enese nähtavaks ja tuntuks tegemine erialakolleegidele üle maailma on tänapäeva teadlastele ja teadusasutustele hädavajalik. Peamine viis selleks on ikka ja alati heade teadusartiklite avaldamine. Eesti astronoomid peavad pingutama, et kõnealune hääbumistendents vastupidiseks pöörata. Kui meil ka alati ei ole uusi Struvesid ega Öpikuid, peame ikkagi uurima seda, mis on aktuaalne ja viib astronoomiat edasi.

Me elame astronoomilises keskkonnas, tillukesel helesinisel planeedil, mis tiirleb ümber ühe üsna tähelepanematu kollaka tähe ühes tavalises spiraalgalaktikas. Taevas on kõigile Maa elanikele näha. See paneb astronoomidele kohustuse olla näoga rahva poole, selgitada taeva ilu ja võlu ning vajaduse korral ka sealt tulevaid ohte. Loodetavasti suutis käesolev artikkel näidata, et Eesti astronoomid seda teevad — või vähemalt üritavad. Tipp-teaduse hindamiseks ja rahastamiseks on välja kujunenud kindlad kvantitatiivsed näitajad. Astronoomia muid rolle ei ole nii lihtne mõõta. See aga ei vähenda nende tähtsust. Eestikeelse astronoomiaterminoloogia, -raamatute, -kalendrite jms olemasolu on omaette väärtus, nagu ka võimalus küsida oma teadlastelt kommentaare parajasti taevas toimuva või nähtu kohta. Tähistaevas inspireerib kunstiinimesi, kuid astronoomial võib ka otsene majanduslik mõju olla. Kõik need aspektid kokku teevad astronoomiast nähtuse, millel võiks ühiskonnas laiem kandepind olla kui lihtsalt ühel teadusharul. Inimkond Maal on eksisteerinud tühise osa universumi 13,7 miljardi aastasest ajaloost. Olgem siis uhked, et suudame seda hiiglaslikku ja ürgvana universumit mõista — ja et mõistjaid leidub ka väikeses Eestis.

Kirjandus

Courvoisier, Thierry 2011. Astronomy, space science and geopolitics. — doi:10.017/S174392131100336X; <http://journals.cambridge.org/IAU.S260>

- Davoust, Emmanuel 1995. The purpose of astronomy. — *Vistas in Astronomy*, Vol. 39, issue 3, pp. 315–322
- Eelsalu, Heino 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn: Valgus
- Einasto, Jaan 2006a. *Tumeda aine lugu*. (Eesti mõttelugu 71.) Tartu: Ilmamaa
- Einasto, Jaan 2006b. Aksel Kipper 100 — Grigori Kusmin 90. — *Tartu Tähetorni Kalender 2007*, lk 46–52
- Einasto, Jaan, Ants Kaasik, Enn Saar 1974. Dynamic evidence on massive coronas of galaxies. — *Nature*, Vol. 250, issue 5464, pp. 309–310
- Ernits, Enn, Väino Poikalainen 1990, 1994, 1995, 1996. Kaljutaide harrastamisest tähetorni kupli all. I, II, III, IV. — *Tartu Tähetorni Kalender 1991*, lk 85–107; 1995, lk 76–86; 1996, lk 76–87; 1997, lk 92–102
- Heinaru, Ain 2008. Eesti teaduse tummine tee. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2135–2152
- Hurt, Jakob 1899. *Eesti astronomia: kõne Peterburi Eesti Jaanikoguduse Noortemeeste Seltsis 10. jaan. 1899. Pidanud Dr. J. Hurt*. Tartu
- Jõeveer, Mihkel 1984. Supernoova 1885-a Andromeeda udus. — *Tartu Tähetorni Kalender 1985*, lk 69–72
- Jõeveer, Mihkel 1993. Ernst Öpik — Viimane Suur Kõiketeadja. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2051–2061
- Kasak, Enn 2003. *Iidne tähetarkus*. Tallinn: Argo
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut
- Kõiva, Mare 2006. Rahuldava kultuuri loomine: Arheoastronoomia arengujooned nõukogude ajal. — *Mäetagused*, nr 30, lk 59–84
- Kõiva, Mare, Izold Pustõlnik 2002. Astronoomia ja kultuur. (Lühikokkuvõte SEAC-2002 teaduslikust konverentsist Tartus.) — *Tartu Tähetorni Kalender 2003*, lk 115–117
- Kõiva, Mare, Liisa Vesik, Izold Pustõlnik (eds.) 2005. *Cosmic Catastrophies: A Collection of Articles*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Kändler, Tiit (koostaja) 2002. *Sajandi sada Eesti suurkuju*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Leedjärv, Laurits 2007. Aksel Kipper ja Tõravere. — *Horisont*, nr 6, lk 38–39
- Leedjärv, Laurits 2010. Teekaart näitab Eestile suunda kosmose poole. — *Tartu Tähetorni Kalender 2011*, lk 87–107
- Leppik, Lea 2010. 200-aastane Tartu tähetorn avab ukse muuseumina. — *Tartu Tähetorni Kalender 2011*, lk 66–74

- Leppik, Lea (koostaja) 2011. *Tartu Tähetorn / Tartu Old Observatory*. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo muuseum—Aasta Raamat
- Lõhmus, Jaak, Rein Veskimäe (koost., toim.) 2003. *Universumi mikromaailm*. Tallinn: Reves Grupp
- Miley, George (ed.) 2009. *Astronomy for the Developing World: Strategic Plan 2010–2020*. Paris: IAU
- Nestor, Heldur, Anto Raukas, Rein Veskimäe (koost.) 2004. *Maa Universumis*. Tallinn: Reves Grupp
- Prüller, Paul-Egon 1968. Eesti rahvaastronoomia. — *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*. I. Tallinn: Valgus, lk 11–70
- Roosmäe, Taavet 1945. Astronoomia kultuuriline ülesanne ja Tartu Tähetorni osa selles. — *Tartu Tähetorni Kalender 1946*, lk 38–42
- Ruusaalepp, Mare 1998. “Stellaarium” — koht, kus rääkida astronoomiast. — *Tartu Tähetorni Kalender 1999*, lk 119–122
- Ruusaalepp, Mare 2006. Stellaarium — koht, kus vestelda astronoomiast. — *Tartu Tähetorni Kalender 2007*, lk 77–80
- Schmidt, Erik 1995. *Optical Illusions: The Life Story of Bernhard Schmidt, the Great Stellar Optician of the Twentieth Century*. Tallinn: Estonian Academy Publishers
- Schmidt, Erik 2002. *Minu onu Bernhard Schmidt*. Tartu: Ilmamaa
- Zeeuw, Tim de, Frank Molster (eds.). 2007. *A Science Vision for European Astronomy*. ASTRONET
- Želīn, Georg (autor), Jaan Pelt (koostaja-toimetaja) 2004. Tartu Observatoorium 1805–1948. — Tartu Observatooriumi Virtuaalne Muuseum. www.aai.ee/muuseum/Main/Downloads/Observatoorium.pdf
- Tartu Ülikooli Tähetorni Kalender 1924. aastaks*. 1923. Tähetorni Kirjastus
- Tenjes, Peeter 2006. Professor Grigori Kusmini teaduslikust pärandist. — *Tartu Tähetorni Kalender 2007*, lk 53–55
- Tähistaevas: Entsüklopeedia*. 2009. Koostaja ja peakonsultant Fred Watson. Koolibri
- Uus, Undo 1994. *Blindness of Modern Science*. Tartu
- Veismann, Uno 2004. Eesti ja NSV Liidu kosmoseprogrammid. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1719–1732
- Veismann, Uno, Rein Veskimäe (koost.) 2005. *Universum valguses ja vihmas*. Tallinn: Reves Grupp
- Veismann, Uno, Kalju Erme, Laurits Leedjärv, Mart Noorma 2007. Milleks ja kuidas Eestile kosmos? — *Akadeemia*, nr 12, lk 2583–2613
- Veskimäe, Rein (koostaja, toimetaja) 1997. *Universum*. Tallinn: Ajakiri Horisont

- Veskimäe, Rein 2011. *Põline partituur. Intervjuud akadeemikutega*. Tallinn: Reves Grupp OÜ
- Viik, Tõnu 2004. Tõraverest Eesti kultuuriloos. — *Horisont*, nr 6, lk 40–45
- Viik, Tõnu 2008. Carl Friedrich Tenner — vene geodeesia rajaja. — *Geodeet*, nr 36(60), lk 50–59
- Viik, Tõnu 2009a. Ohtlikud naabrid. — *Horisont*, nr 5, lk 26–31
- Viik, Tõnu 2009b. Eesti astronoomia ja geodeesia alguspäevadest. — *Geodeet*, nr 38/39, lk 53–60
- Villmann, Charles 1990. 350 aastat (amatöör)astronoomiat Eestis. Ettekanne taasasutatud “Vega” seltsi täiskogu esimesel kokkutulekul Tallinna I Keskkoolis 21. oktoobril 1989. — *Tartu Tähetorni Kalender 1991*, lk 70–77
- Wilson, Robert. *Astronomy through the Ages*. London: Taylor & Francis
- Öpik, Ernst 1922. An estimate of the distance of the Andromeda Nebula. — *The Astrophysical Journal*, Vol. 55, pp. 406–410
- Öpik, Ernst 2004. *Meie kosmiline saatus*. (Eesti mõttelugu 60.) Koost. M. Jõeveer. Tartu: Ilmamaa

LAURITS LEEDJÄRV (sünd. 1960) on lõpetanud 1983. a Tartu ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja Atmosfäärfüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (praegu Tartu Observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (2007, nr 12, lk 2583–2613).

JOHANNES UIGA (1983)

HERMOGENES TARSOSEST

Neeme Näripä

Kõnekunsti käsiraamatu *Seisudest* autoriks peetava Tarsose Hermogenese elust on vähe teada. Peamise antiikallikana võib nimetada *Suda*¹ leksikoni artiklit (*Suda E* 3046), mis pakub haaravat segu faktidest ja müütidest:

Hermogenes, tarsoslane, hüüdnimi Raspel, sofist: teda käis kuulamas filosoof Musonios.² Sündis keiser Marcuse³ ajal, oli väga andekas, ja [kuigi] tal nappis vanust, saavutas suure üleoleku mõistuse poolest. Aga kauaks seda ei jätkunud. Saanud umbes 24-aastaseks, läks ta arust ära ja polnud tema ise, ilma et leidunuks mingit algtõuget või kehatõbe: seetõttu aasisid mõned teda, kolmekordselt õnnetus, sellise ütlusega: Hermogenes — vanamees laste ja laps vanameeste seas. Saanud üle 18 või 20 aasta vanaks, kirjutas ta need imesid tulvil raamatud: *Kõnekunsti käsiraamatu*, mida kõik käepärast hoiavad, ühe raamatu *Seisudest*, kaks raamatut *Stiilitüüpidest*, kaks raamatut *Tühi-Süüriast*.⁴

¹*Suda* on 10. sajandist pärinev mahukas alfabeetiline leksikon, mis on koostatud varasemate allikate ja müütide põhjal.

²Siin pole tegu 1. sajandil pKr elanud filosoofi Musonius Rufusega. On teada, et 3. sajandil õpetas Ateenas samuti keegi Musonios, keda käis kuulamas Longinos (Heath 1998: 51).

³Tegu on kuulsal filosoofilisel keisri Marcus Aureliusega, kes sündis 121. a pKr Roomas ja valitses keisrina alates 161. a pKr, kandes nüüd nime Marcus Aurelius Antoninus. Ta suri 180. a pKr Vindobonas (tänapäeval Viin). Küllap kõige laiemalt on Marcus Aurelius tuntud päevikulaadse filosoofilise teose *Iseendale* autorina (eesti k vt Marcus Aurelius 1983).

⁴Tühi-Süüria (*Koile Syria*) on Süüria lõunapoolne piirkond, kitsamalt võttes Bekaa org Liibanonis, laiemalt aga kogu Eleutherose (*Nahr al-Kabir*) jõe ala. Pole päris võimatu, et Hermogenes tõepoolest kirjutas ajaloolase teose, kuigi selle seab kahtluse alla asjaolu, et tal puudus selle piirkonnaga isiklik seos.

Lemnose Philostratos ütleb tema kohta *Sofistide elulugudes* järgmist:⁵

Hermogenes, kes sündis Tarsoses, tõusis 15-aastaseks saades sofistina esile niivõrd suure kuulsusega, et ka keiser Marcusel tekkis iha esinemise järele. Niisiis läks Marcus tema esinemisele, nautis väitlust ja imetles improviseerijat ning andis hiilgavaid kinke. Kui Hermogenes meheikka jõudis, kaotas ta ilma ühegi silmanähtava haiguseta ande. See andis laimajaile ainet pilkelooks: nad kõnelesid Homerose järgi,⁶ küll oskamatult, et sõnad on tiivulised, sest Hermogenes kitkus neid justkui sulgi. Ka sofist Antiochos ütles tema kohta nõõgates nõnda: “Hermogenes, kes on vanamees laste seas, laps eakate hulgas.” Stiil, mida ta harrastas, oli umbes selline: Marcuse esinedes lausus ta: “Oo vaata, keiser, kõnemees vajamas pedagoogi! Kõnemees ootamas õitseaega!” Ja väitluses oli veel muidki väljendeid ja labasusi. Ta suri kõrges eas, peetuna üheks pööbli hulgast. Ta peale vaadati ülalt alla, sest kunst oli ta hüljanud.

Mõned räägivad ka, et pärast surma lõigati ta lahti ning leiti tema karvakasvanud süda,⁷ mis ületas kõvasti inimesele loomuliku suuruse. Ja need olid põhjused tema kohta.

Ülaltoodud *Suda* leksikoni sissekande teine lõik vastab täpselt Philostratose *Sofistide elulugudes* kirjutatule, mis on vanim bioograafiline allikas Hermogenese kohta. Hermogenese eluaega dateeritakse enamasti kohtumise järgi keiser Marcus Aureliussega (Heath 1998: 44–45). Marcus Aurelius tegi retke idamaile 175.–176. aastal pKr; Philostratose järgi oli Hermogenes siis 15-aastane, seega pidi ta sündima 160. või 161. a pKr. Antiochos,

⁵Sofist Philostratos, *Vitae sophistarum*, 2.577: 6jj (II 7, 577–578).

⁶Nt *Ilias* 1.201.

⁷Karvane süda toob meelde Homerose väljendi “karvaserindne” (vt *Ilias* 2.851, 16.554), mis viitab tugevusele ja kangelaslikkusele. Huvitav teooria on karvase südame motiivi kohta Malcolm Heathil (Heath 1998: 53–55): Tyrannos on viidanud suurele kuumusele Hermogenese kehas, antiikaja arstiteaduse arvates on aga süda soojuse allikas ning suur kuumus teeb inimesed karvaseks (Galenus *De Temp.* 1.625.1–626.3; Aetius *Iatr.* 4.78). Kui tavaliselt kasvasid karvad keha pinnale, siis Heathi järgi võis motiiv põhineda ideel, et Hermogenesel kasvasid karvad kuumust tekitavale organile (Heath 1998: 52–54). Kõnemehe kõrvutamine Homerose kangelastega on üsna ootamatu, kuigi tema stiili peeti jõuliseks ja energiliseks.

kes pilkas aru kaotanud Hermogenest, suri enne 205. a., seega oli Hermogenes selleks ajaks juba hull. Philostratose *Sofistide elulood* ulatuvad aastasse 230, kuhu peaks jääma ka Hermogenese surm, sest Philostratose järgi suri ta kõrges eas.

Philostratose sõnad on andnud alust kahtluseks, kas tema mainitud Hermogenes on ikka seesama, kes kirjutas tuntud kõnekunstiteosed *Seisudest* ja *Stiilitüüpidest*, sest Philostratos kõneleb ainult esinemistest, kuid ei puuduta Hermogenesele omistatud teoseid. Teiseks kritiseerib Hermogenes teoses *Stiilitüüpidest* nn sofistlikku kõnestiili, mida ta Philostratose sõnul ise kasutas. Seetõttu arvas Hermogenese kommentaator Athanasios, et oli kaks Hermogenest (PS 181.7–9), üks neist sofistlik kõnemees, teine aga kõneteooriate autor. Teisalt võis Philostratos pidada teostest tähtsamaks Hermogenese kõnemehekuulsust⁸ ning Hermogenese vaated stiilile ja stiil ise võisid aja jooksul muutuda (Heath 1998: 46–47).

Peale kahe eelmainitud teose on Hermogenesele omistatud veel kirjutis *Mõtteleidmisest* (Peri herese ōs) ja *Jõulisuse meetodist* (Peri methodou deinotētos), kuid nende autorsus on kaheldav (Heath 1998: 48–49; Patillon 1988: 14; Radermacher 1912: 873–877). Lisaks neile kaasati Hermogenesele omistatavasse tekstikorpusesse hilisem teos *Progümnaasmid* (Progymnasmata).

Hilisema traditsiooni järgi oli Hermogenes imelaps, kes kirjutas teose *Seisudest* 17-aastaselt (u 178 pKr) ja *Stiilitüüpidest* 23-aastaselt (u 184 pKr); nn vaimuhaiguse alguseks peetakse 25. eluaastat (u 186 pKr; Heath 1998: 49; Rabe 1907: 259). Nii noores eas kirjutatud mõjukate teoste puhul võib näha teatud paralleeli Ciceroga, kes lõi *De inventione* (Mõtteleidmisest) 22-aastaselt.

SEISU MÕISTEST

Kuigi meie ajani on säilinud mitu retoorilistele seisudele pühendatud või seisusid muu kõneteooria koosseisus pikemalt käsitlevat teost, on seisu kui sellise defineerimine keeruline. Seisu määratlused ei varieeru mitte ainult eri autorite puhul, vaid ka ühe autori teostes või isegi teoses. Näiteks Marcus Tullius Cicero teoses

⁸Hermogenese teosed võitsid populaarsuse hiljem, alates 5. sajandist.

Mõtteleidmisest võib seisu tõlgendada kord kaitsja esimese vastuväitena (1.13), kord kaitse ja süüdistuse esmaste väidete konfliktina (1.18.9–12), kord aga küsimusena, mis põhineb esmaste väidete konfliktil (1.10.4–5). Sellistele vastuoludele on viidanud ka tänapäeva uurijad (nt Montefusco 1986: 1–11; Heath 1994: 114–129).

Seisuks on siin tõlgitud kreeka sõna *stasis*, mille vasted jagab Liddelli ja Scotti kreeka-inglise leksikon nelja tähendusrühma: (1) asukoht, paigutus, tugisammas, positsioon, seisund, seisu-koht (ka ülekantud tähenduses), seisukord, (paigal)seis; (2) selts, ühendus, ühing, liit; (3) võimuvastane ühing, fraktsioon, rahunused, mäss/ülestõus, võistlus, meeleavaldus, erimeelsus; (4) seadlus, määrus, statuut (LSJ 1996: 1634). Juba nende tähenduste põhjal näib see mõiste sisemiselt vastuoluline: ühelt poolt on tegu millegi staatilisega (paigalseis), teisalt aga rahutuste ja mässuga. Seda vastuolu tõttab varmselt ära kasutama Carl Schmitt oma poliitilises teoloogias (Schmitt 1970: 117–118); eesti keeles annab Schmitti seisukohad lühidalt edasi Jüri Lipping (Lipping 2010: 46–52). Vastuolu põhineb aga kahel asjaolul: esiteks oleme tülist ja rahutustest rääkides harjunud pidama neid aktiivseteks tegevusteks, teiseks peavad sõnastike koostajad vanade keelte puhul, mille kõnelejatelt pole võimalik aru pärida, paratamatult toetuma vaid ajaloolistele allikatele (mida rohkem neid on, seda parem) ja enda ning teiste tõlgendustele nendest. Niisiis tuleks olla ühelt poolt ettevaatlik, pidades tüli millekski aktiivseks, teisalt aga ka *stasis*'t nt “mässuks” tõlkides. Kõneteoorias kasutatav seisu mõiste peegeldab vähemalt Liddelli ja Scotti esimest ja kolmandat tähendusrühma. Peale kõneteooria on *stasis* oskussõnana kasutusel veel vanakreeka poliitikateoorias ülestõusu tähenduses, erinedes sõjast välisvaenlase vastu. Aristotelese *Poliitika* viies raamat on tervikuna pühendatud ülestõusule, seal analüüsitakse ülestõusude põhjusi ja tagajärgi. Ülestõusu põhjuseks on Aristotelese järgi (kellegi kogetud) ebavõrdsus (Arist. *Pol.* 1301b 26–29 ja 1302a 24–31). Carl Schmitti inspiratsiooniallikaks oli ilmselt just nn poliitilise *stasis*'e kontseptsioon.

Kui pöörduda tagasi retoorilise seisu juurde, siis Hermogenes ei anna sellele konkreetset definitsiooni. Kõige rohkem, mida teada võib saada, on see, et ta teos *Seisudest* tegeleb “poliiti-

liste probleemide jaotamisega niinimetatud põhilausetesse” (1.9–11); hiljem mainib ta aga, et need, kes “pole veel uurinud probleemide lihtsat jaotamist mainitud põhilausetesse ega tea ülesannete ülalnimetatud seisusid”, on küündimatud eelöeldut hästi mõistma (1.142–146). Ka seisu mõiste päritolu pole Hermogenesele lõpuni teada: “Selle, kust pärineb seisu nimi — kas võistlejate vastasseisust või kusagilt mujalt — jätan välja uurida teistele” (1.157–159). Viide võistlejatele aitab aga edasi seisu jälgede ajamisel. Nimelt arutleb ka Marcus Fabius Quintilianus, Rooma kõneteoreetik 1. sajandist pKr, oma teoses *Kõnekunsti õpetusest* (Institutio oratoria) seisu mõiste päritolu üle ja ütleb, et seda terminit ei võtnud kasutusele mitte Hermagoras,⁹ vaid mõnede arvates Isokratese õpilane Naukrates (Erythraist, 4. saj. eKr), mõnede arvates aga Zopyros (Klazomenaist, 3. saj. eKr; *Inst.* 3.6.3.1–4). Aeg-ajalt peetakse selle mõiste allikaks aga Aischinene (389–314 eKr) kõnet Ktesiphoni vastu, kus ta palub kohtunikke, et need ei lubaks Demostenesel, kes Ktesiphoni kaitses, kõrvale kalduda, vaid sunniksid teda kõnelema kohtuasja seisust endast (*ibid.* 3.6.3.4–4.1).

Aischinene kõne Ktesiphoni vastu on säilinud ning Quintilianus viitab lõigule 206.1–8: “Nii nagu te näete rusikavõitlejaid spordivõistlustel üksteisega seisu (*stasis*) pärast võistlemas, võitlete ka teie temaga linna nimel ta kõne ülesehituse pärast. Ärge lubage tal väljaspool kuritegu ringelda, vaid kuulake istudes ja valvel, suunake ta kõnelema kuritegudest ja pidage silmas ta kõrvalekalduvaid sõnu.” Aischines võrdleb kõnemehi siin rusikavõitlejatega, kes on “seisu pärast võistlemas”. Sama metafoor peegeldub ka väljendis “ringlema” (*periistasthai*, mis on keeleliselt samuti seotud sõnaga *stasis*), luues kujutluse poksijaist, kes enne ründamist teineteise ümber ringi tiirutavad. Sellest Aischinene tekstikohast hakkab aga kooruma seisu olemus: see on positsioon enne konflikti. Rusikavõitlejad konkureerivad positsiooni pärast, sest see annab neile võimaluse parimaks rünnakuks. Siiski ei saa seisu samastada füüsilise konflikti endaga.

⁹Hermagorast, kes elas 2.–1. sajandil eKr, on traditsiooniliselt peetud seisuteooria rajajaks.

Samasugusele järeltulele saab tulla ka poliitilise seisu ehk ülestõusu puhul, kui lugeda vanakreeka ajaloolase Herodotose¹⁰ *Historia* 3. raamatus aset leidvat kuulsat väitlust riigikordade üle. Kolm Pärsia ülikut, Otanes, Megabyzos ja Dareios, esinevad pärast maagist usurpaatori kukutamist kõnega erinevate riigikordade toetuseks (*Hist.* 3.80–82). Otanes teeb ettepaneku anda võim rahvale, Megabyzos eelistab oligarhiat, Dareios aga monarhiat. Dareios on viimane kõneleja ning näitab oma kõnes, kuidas nii rahvavõim (sõna “demokraatia” Herodotos selles kohas ei kasuta) kui ka oligarhia on ebapüsivad ja lähevad varem või hiljem üle monarhiaks. Oligarhiast rääkides ütleb ta järgmist: “Oligarhias kipub aga tekkima paljude vahel, kes üldsuse heaks voorusi ellu viivad, tugev isiklik vaen. Sest kõik, tahtes ise peamehed olla ja oma arvamusega võidutseda, jõuavad suure vaenuni üksteise vastu, sellest sünnivad ülestõusud (*staseis*), ülestõusudest aga tapmine, tapmisest lähtub monarhia, ja seal on selgelt näha, kuivõrd see on parim” (*ibid.* 3.82.10–16). Herodotosel esineb järjestus: vaen, ülestõus, tapmine, monarhia. Järjestus on eessõnadega *ek* (seestütleb) ja *es* (sisseütlev) selgelt esile toodud; siin kirjeldatakse protsessi, mille põhjuseks on vaen ja tulemuseks monarhia. Nende vahele jäävad kaks nn konflikti etappi, milleks on seis ja tapmine. Neid kaht ei saa samastada, sest toimub üleminek ühelt teisele. Tapmise näol on tegu konflikti aktiivse ja liikuva etapiga, seis on aga miski, mis sellele eelneb ja milles liikumine puudub (sellele osutab ka sõna enda tähendus). Nagu Aischinese kõnes, nii saab ka siin käsitada seisu (ründe)positsioonina, mis kätkeb hetkelist seisakut. Ühtlasi on seisu võtmine konfliktis hädavajalik, sest hea positsioon on eduka aktiivse võitluse oluline eeltingimus.

Kokkuvõtlikult võib niisiis väita, et seis on konflikti osa, mida tuleb eristada tegelikust kokkupõrkest, kuid mis on kokkupõrke eelduseks. Seis on hetkeline liikumatus, millele järgneb liikumine — tegelik kokkupõrge.¹¹ Loodetavasti aitab niisugune seisu käsitlus paremini mõista ka Hermogenese teost. Seisude nägemine

¹⁰Herodotos Halikarnassosest, u 484–430 eKr

¹¹Retoorilist seisu on varemgi üritatud käsitada teatud seisakuna. Otto Alvin Loeb Dieter püüab artiklis “Stasis” seletada seisu mõistet kõnekunstis Aristotelese füüsikateooria valguses ja peab *stasis*-t sei-

ründe positsiooni liikidena konflikti sees lahendab teatud määral ka probleemi, kuidas saab osa põhilauseid kanda seisuga sama nimetust, jättes mulje, nagu jagunekse seis iseendaks: põhilauseid on argumentide, seisud aga konfliktide liigid, ja seega on tegu homonüümidega (nii nimetab neid ka Hermogenes: vt *Seisudest* 6.3–4).¹² Peale selle kõrvaldab säärane tõlgendus osalt vastuolu seisu mõistes,¹³ millele on teiste seas viidanud Carl Schmitt (vt ülal), seades aga kahtluse alla *stasis*-e tõlkimise lihtsalt “mässuks”.

SEISUTEORIA

Traditsiooniliselt on seisuteooria rajajaks peetud Hermagorast Temnosest. Hermagorase täpne eluaeg on teadmata. Quintilianusele (*Inst.* III 1.15–16) toetudes võib tema *terminus post quem*-iks pidada Theophrastose eluaega († 287 eKr), *terminus ante quem*-iks aga kõnemees Apollonios Molonit, kes viibis Roomas 87. ja 81. aastal eKr, mil Hermagorase õpetus oli juba tuntud (Matthes 1958: 70; Radermacher 1912: 692). Hermagorase seisuteooriale toetuvad Cicero teos *Mõtteleidmisest* ja anonüümse autori *Retoorika Herenniussele* (*Rhetorica ad Herennium*), mis on ka Hermagorase *Kõnekunsti käsiraamatu* peamised allikad, sest

sakuks kahe vastassuunalise liikumise vahel. Dieteri teooria erineb siiski siinest, sest Dieter kirjeldab abstraktselt argumentide liikumist ning keskendub oma artiklis ainult teoreetilistele kirjutistele liikumisest ja seisudest, analüüsivalt konfliktide kirjeldusi (nagu siin on tehtud Aischinese ja Herodotose puhul). Samuti ei puuduta Dieter poliitilist *stasis*-t (Dieter 1950: 345–369).

¹²Võib siiski oletada, et aja jooksul hakkas ka seisu mõiste ühepoolsemaks muutuma ja järjest enam samastuma argumentidega. Selle üheks toetuseks võiks olla seisuteooria ise, mille autorid on hädas seisu ühese määratlemisega. Näiteks Theodorose koolkond kasutas põhilause (*kephalaion*) seisuga samas tähenduses (Quint. *Inst.* 3.6.2.3–4, ka 3.11.27.1), samal ajal kui Hermogenesil on põhilauseid pigem väidete liigid. Selline mõisteline ebakindlus võib viidata ka ebakindlusele mõistete sisus. Siin on aluseks võetud hüpotees, et ettekujutus seisust kõnekonflikti ühe osana on märksa vanem seisuteooriast.

¹³Seis ei viita korraga nii seismisele kui liikumisele, kuid on liikumisega tihedalt seotud.

teos on meile tuntud ainult fragmentaarselt teiste autorite tsitaatide kaudu (vt Matthes 1962; Thiele 1893).

Ajalooliselt ei saa Hermagorast siiski seisuteooria loojaks pidada. Quintilianus nimetab teda teerajajaks, kellele paljud järgnesid (*Inst.* 3.1.16.2–3). Kohe järgmises lauses mainib ta aga Hermagorase võrdväärset rivaali Athenaiost, kelle konkureerivat seisuteooriat ta hiljem samuti tutvustab (*ibid.* 3.6.47.1–48.3). Seisuteooriast tuntud mõisted olid käibel ammu enne Hermagorast; sellele viitab ka ülaltoodud tsitaat Quintilianuselt, kus arutletakse seisu mõiste päritolu üle retoorikas. Allikadena pakutud Naukrates, Zopyros ja Aischines on kõik Hermagorast vanemad (*ibid.* 3.6.3.4–4.1). Mis puutub seisude kasutamisse, siis Homeroose eepose *Ilias* antiikaegsed kommentaatorid on juba sealseis kõnekonfliktides anakronistlikult tuvastanud seise, toetudes neile teadaolevatele seisuteooriaile. Näiteks käsitleb Eustathios *Iliase* Agamemnoni kõnet, kus see nõuab Menelaosele Helenat ja aardeid, sest Menelaos võitis Parist (*Il.* 3.456–460). Eustathios leiab, et siin on tegu antinoomia nime kandva seisuga¹⁴ (Eust. *Comm.* *Il.* 1.653.15 ja 683.27). *Iliase* skoliastid käsitlasid sama kohta leppe ja tahtlusena (*Schol.* 3.457). Niisiis võib väita, et mitmesugust liiki vaidlusküsimused ja kõnekonfliktid, mida hiljem süstematiseeris seisuteooria, on leitavad juba Homeroose eepostes.

Hermagorase *Kõnekunsti käsiraamatut* ja seal leiduvat seisuteooriat on püütud rekonstrueerida meile teadaolevate fragmentide põhjal (Matthes 1958). Hermagoras jaotas oma teoses poliitilised probleemid piiritletud ja piiritlemata probleemideks (Matthes 1958: 121–133). Suuremat tähelepanu pööras ta piiritletud probleemidele ehk hüpoteesidele, sest ta kõneõpiku keskmes oli arvatavasti ikkagi kohtukõne (Matthes 1958: 133). Piiritletud probleemid jaotas Hermagoras omakorda kaheks: arutus- ja seadusprobleemideks (Quint. *Inst.* 3.5.4). Arutlusprobleemid jagunesid omakorda koosseisulisteks ja koosseisututeks (Matthes 1958:

133–138, koosseisuta küsimused 178–182). Koosseisulised arutlusprobleemid jagunevad Hermagorasel neljaks seisuks, milleks on oletus, määratlus, kvaliteet ja vastulause (Quint. *Inst.* 3.6.56; Matthes 1958: 134–135). Cicero sõnul (Cic. *Inv.* 1.12.7–8) jaotas Hermagoras kvaliteedi seisu edasi neljaks: deliberatiivseks, demonstratiivseks ehk epideiktiks, õiguslikuks ja pragmaatiliseks. Edasine jaotus Hermagorasel puudutab kvaliteedi õiguslikku alaliiki, mida on kaks: vastulause ja vastandus. Vastulause puhul väidab kostja, et tegu ei ole õigusvastane, öeldes, et seadused ei keela, vaid lubavad seda (Matthes 1958: 152–153). Vastanduse puhul eristatakse veel nelja alaliiki: a) vastuseis, b) vastusüüdistus, c) teisaldus ja d) vabandamine. Mis puutub seadusprobleemidesse, siis esineb ka nende puhul nelikjaotus: lepe ja eemaldus, antinoomia, mitmetähenduslikkus ja kokkuviiimine. Tuleb muidugi meele pidada, et Hermagorase seisuteooria puhul on tegu ikkagi rekonstruktsiooniga ning samuti on oluline, et seisu nimega tähistati üksnes ülaltoodud nelja: oletust, määratlust, kvaliteeti ja vastulauset (Quint. *Inst.* 3.6.56.2–4).

Nagu näha, on Hermogenese ja Hermagorase jaotused üsna sarnased. Olulise erinevusena võiks aga välja tuua esiteks nimetuse. Hilisem traditsioon väidab, et Hermogenesel on 13 (või 14) seisu: oletus, määratlus, teostatavus, vastulause, vastuseis, vastusüüdistus, teisaldus, vabandamine, lepe ja tahtlus, kokkuviiimine, mitmetähenduslikkus, vastuolu ja vastuväide (sätestatud ja sätestamata). Tegu võib olla seisu mõiste muutumisega, mille puhul Hermagorase neli seisu viitavad pigem konfliktiliikidele, Hermogenese süsteemis on aga hakanud konfliktide ja väidete liigid segunema. Teine oluline erinevus näib olevat nn seadusprobleemide (Hermogenesel seadusseisud) kaasamine ühtsesse süsteemi, mis võib viidata hilisemale püüdlusele ühe, absoluutse ja totaalse süsteemi poole. Skemaatiliselt saaks seda esitada nõnda:

¹⁴Probleem seisneb selles, et Hektor edastas Parise väljakutse kreeklastele, öeldes, et Helena ja aarded saab see, kumb Menelaose ja Parise kahevõitluse *võidab* (*Il.* 3.86–94), Agamemnon aga vandus, et Ilion peab alla andma ja Helena ning aarded saavad kreeklastele juhul, kui Menelaos Parise *tapab* (*Il.* 3.280–287). Paris jäi võitluses küll Menelaosele alla, kuid Aphrodite päästis ta surmast (*Il.* 3.380–381).

I — oletus
 I
 I — määratlus
 I
 I — kvaliteet — arutlus — teostatavus
 I   I   I
 I   I   I — õiguslik — vastulause
 I   I   I
 I   I   I — vastandus — vastuseis
 I   I   I
 I   I   I — vastusüüdistus
 I   I   I
 I   I   I — teisaldus
 I   I   I
 I   I   I — vabandamine
 I   I
 I   I — seadusseis — üks — lepe ja tahtlus
 I   I   I
 I   I   I — kokkuviiimine
 I   I   I
 I   I   I — mitmetähenduslikkus
 I   I
 I   I — mitu — vastuolu
 I
 I
 I — vastuväide

Ühtlasi on Hermogenese süsteemile omane nn dihaireetiline ehk kaheks jaotav ülesehitus. Dihaireesi üheks kuulsaimaks kasutajaks võib pidada Sokratest, kes viis uuritava asja sageli esmalt ühise nimetaja alla ning asus seejärel seda dihaireetiliselt uuesti analüüsima, mille käigus asja olemus pidevalt täpsustus (nt Platon *Phaidros* 266b). Hermogenese teose *Seisudest* teises osas, kus kirjeldatakse seisude meetodit, on esitatud arutluskäik küsimuste

ja vastuste vormis. Kui küsimus saab jaatava vastuse, jõutakse seisuni, eituse korral liigutakse aga edasi järgmise küsimuse juurde:

(1) Kas uuritakse millegi olemasolu?

Jah => *oletus*

Ei => 2

(2) Kas uuritakse, mis asi see on?

Jah => *määratlus*

Ei => kvaliteet => 3

(3) Kas uuritakse teo või seaduste üksikasju?

Teo => *arutlus* => 4

Seaduste => *seadusseis* => 9

(4) Kas uuritakse olnud või tulevast tegu?

Tulevast => *teostatavus*

Olnut => *õiguslik* => 5

(5) Kas kostja eitab, et midagi tehti valesti?

Jah => *vastulause*

Ei => *vastandus* => 6

(6) Kas ta võtab vale teo omaks või kannab vastutuse üle?

Võtab omaks => *vastuseis*

Kannab üle => 7

(7) Kas ta kannab vastutuse üle ohvrile?

Jah => *vastusüüdistus*

Ei => 9

(8) Kas ta kannab vastutuse üle kellelegi/millelegi kolmandale?

Jah => *teisaldus*

Ei => *vabandamine*

(9) Kui uuritakse seadusi, siis kas on tegu ühe leppe või mitmega (sh ka üks, mis on jaotunud mitmeks)?

Üks => 10

Mitu => 12

(10) Kas seadust tõlgendatakse üheselt?

Jah => 11

Ei => 13

(11) Kas küsimus on seaduse piiritlemises või sätestatu ja sätestamatu võrdluses?

Piiritlemine => *lepe ja tahtlus*

Võrdlus => *kokkuviimine*

(12) Kui uuritakse mitut või üht jagunenud lepet, on seisuks *vastuolu*.

(13) Kui uuritakse leppe tõlgendust, on seisuks *mitmetähenduslikkus*.

(14) Kui uuritakse protsessi võimalikkust/vajadust, on seisuks *vastulause*.

Kui vastulause põhineb leppel => *sätestatu*.

Kui vastulause põhineb leppel, kuid lisandub teo üksikasju => *sätestamatu*.

Tuleks veel tähele panna, et kuigi Hermogenese seisuteooria näib suures osas põhinevat Hermagorase süsteemil, ei olnud seisuteooriate traditsioon ei mõisteliselt ega ülesehituslikult sugugi ühtne. Quintilianus viitab *Kõnekunsti käsiraamatu* 3. raamatu 6. peatükis teoreetikuile, kelle sõnul on ainult üks seis — oletus (*coniectura*), ehkki ta ei tea neid nimetada ning on nende kohta lugenud üksnes teiste autorite teoseist (*Inst.* 3.6.29.1–3). Samuti on olemas teooriaid üksnes kahe seisuga, milleks olid nt Archidamosel oletus (*status coniecturalis*) ja määratlus (*status finitivus*; *ibid.* 3.6.31.1–3). Theodoros, kes eristab samuti vaid kahte seisu, väidab, et oletuses küsitakse olemuse kohta (*de eo, peri ousias*), teine seis puudutab aga aktsidentse (*de accidentibus, [peri] symbebēkotōn* *ibid.* 3.6.36.1–4). On nii viie ja kuue seisuga süsteeme (*ibid.* 3.6.51.1–2; 3.6.53.1–54.1) kui ka seitsme ja kaheksaga (*ibid.* 3.6.54.1–55.2). Mis puutub aga Hermogenese seisuteooria 13 seisu, siis lubab sel teemal endale väikese nalja 4. ja 5. sajandi (pKr) kreeka sofist ja ajaloolane Eunapios Sardisest, kes kirjeldab oma *Sofistide elulugudes* riigiteenistuses oleva retoorikaõpetaja koha pärast konkureerivaid sofiste ja ütleb: “Kui sofiste oleks olnud rohkem kui kolmteist,¹⁵ oleksid nad veel tei-

¹⁵Ühelt poolt on siin tegu ilmselt viitega Hermogenese seisurikkale süsteemile, teisalt aga kajastab see ilmselt (vähemalt umbkaudset) Ateenas tegutsenud sofistide arvu 330. a paiku pKr, mil suri Julianos Caesareast ja vabanes tema õpetajakoht (Kennedy 1994: 243–244). Igaüks neist leidis oma “turuniši”, keskendudes ühele seisule.

sigi seise juurde leiutanud, et kõnelda erinevalt ühest probleemist” (Eunap. *Vit. soph.* 10.6.15.3–5).

Kui kõnelda veel arvukatest näidetest, millega Hermogenes oma probleemide, seisude ja põhilause te jaotust illustreerib, siis on siin tegu tähelepanuväärse seguga ajaloost ja pärimusest. Ühelt poolt nimetatakse ajaloolisi isikuid, nagu Sokrates ja Aristides ja Kleon (*Seisudest* 1.105–106, 1.120), ning tsiteeritakse Demostenese kõnesid (*Seisudest* 3.40–41), teisalt kuuluvad prassijad, lõbumajapidajad, türannitapjad, prostituudid jpt rikkalikku retoorilisse traditsiooni. Need on tegelased, kes esinevad sageli kõneharjutustes ning etlustes ehk deklamatsioonides.¹⁶ Hermogenese näited on sageli pseudoajaloolised selles mõttes, et nende tegevuspaik ainult meenutab klassikalist demokraatlikku Ateenat, kuid olukorrad ei põhine tegelikel ajalooündmusil ning tsiteeritud seadused pole kunagi kehtinud. Donald A. Russell andis sellele kohale nimeks Sophistopolis (Russell 1983: 21–39). Niisuguse väljamõeldud konteksti üheks põhjuseks võib pidada kõnekunsti ühiskondliku mõju vähenemist Rooma keisririigis ning suurenevat lõhet kõnemehe ja juristi elukutse vahel. Ühtlasi peegeldab see ka sofistide endi rolli hilisantiikajal: nad esindasid vanu traditsioone ja väärtusi, kuid realiseerisid neid peamiselt fiktiivseis kõnedes.

LÕPETUSEKS

Hermogenese eluajal ning sellele järgnenud 2. sajandi jooksul oli uusplatoonikute kõnekunsti vallas autoriteediks Hermogenese kaasaegne Minukianos, kelle teosed pole säilinud. 5.–15. sajandini täitis retoorikateoreetilise põhiteksti rolli kreeka traditsioonis aga Hermogenese teos *Seisudest* (Kennedy 1983: 73–79). Ladina traditsioonis olid keskel kohal Cicero ja Quintilianuse kirjutised. Läänemaailmas tärkas suurem huvi kreeka autorite vastu taas alates renessansist ja nii ka Hermogenese teoste vastu. Seega on Hermogenese seisuteooria jätnud sügava jälje ka uusaegsesse kooliharidusse.

¹⁶Kõneharjutused andsid sageli lühikese probleemikirjelduse, mis sarnaneb Hermogenese toodud näidetega, ning õpilased pidid koostama poolt- ja vastu- ehk süüdistus- ja kaitsekõnesid. Deklamatsioonid olid populaarseks ajaviiteks hilisel antiikajal, kui sofistid astusid publiku ees üles fiktiivsete kõnedega.

Hermogenese *Seisudest* on teos, mis jättis mitme sajandi jooksul varju isegi Aristotelese *Retoorika* ja võiks pakkuda tänapäeval nii retoorika- ja õigusajaloolist kui ka kultuuriloolist huvi.¹⁷

Kirjandus

- Adler, Ada (ed.) 1931. *Suidae lexicon pars II*. Leipzig: Teubner
- Dieter, Otto Alvin Loeb 1950. Stasis. — *Speech Monographs*, Vol. 17, 4 (Nov.), 345–369
- Dindorf, Wilhelm (ed.) 1901. *Homeri Ilias*, Pars I. Leipzig: Teubner
- Erbse, Hartmut (ed.) 1969. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, Vol. 1. Berlin: de Gruyter
- Giangrande, Giuseppe 1956. *Eunapii Vitae sophistarum*. Roma: Typis Publicae officinae polygraphicae
- Heath, Malcolm 1994. The substructure of stasis-theory from Hermagoras to Hermogenes. — *Classical Quarterly*, Vol. 44, No. 1, pp. 114–129
- Heath, Malcolm 1998. Hermogenes' biographers. — *Eranos*, Vol. 96, pp. 44–45
- Helmreich, Georgius 1969. *Galen de temperamentis libri III*. Stuttgart: Teubner
- Hude, Carolus (ed.) 1999. *Herodoti Historiae*. Vol 1. Oxford: Clarendon Press
- Kayser, Carl Ludwig (ed.) 1964. *Flavii Philostrati opera*, Vol. 2, *Vitae sophistarum*. Leipzig: Teubner
- Kennedy, George Alexander 1983. *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Kennedy, George Alexander 1994. *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Liddell, Henry George, Robert Scott (comp.) 1996. *A Greek-English Lexicon: With a revise supplement*. Oxford: Clarendon Press
- Lipping, Jüri 2010. Suveräänsus sealpool riiki. — *Vikerkaar*, nr 6, lk 40–65
- Marcus Aurelius, 1983. *Marcus Aurelius: Iseendale*, tlk Jaan Unt. Tallinn: Eesti Raamat
- Martin, Victor, Guy de Budé (trad., ed.) 1962. *Éschine: Discours*. Tome 2. Paris: Les Belles Lettres

¹⁷Hermogenese “Seisudest” ilmus käesoleva artikli autori tõlkes eelmises *Akadeemia* numbris (2011, nr 8, lk 1403–1441). Selle teksti satust eksitav viga. Lk 1422 17.–18. real oleva lause algust tuleb lugeda järgmiselt: “Antud juhul kasutab kostja ju kaasuse algusest lõpuni järel põhjuse vahetamist...” *Toim.*

- Matthes, Dieter 1958. Hermagoras von Temnos 1904–1955. — *Lustrum*, Vol. 3, pp. 58–214
- Matthes, Dieter 1962. *Testimonia et fragmenta: Hermagoras Temnites*. Leipzig: Teubner
- Montefusco Calboli, Lucia 1986. *La dottrina degli “status” nella retorica greca e romana*. Hildesheim—Zürich—New York: Olms Weidemann
- Olivieri, Alexander 1935. *Aëtii Amideni libri medicinales I–IV*. Leipzig: Teubner
- Patillon, Michel 1988. *La Théorie du discours chez Hermogène le rhéteur*. Paris: Les Belles Lettres
- Rabe, Hugo (ed.) 1995. *Prolegomenon Sylloge (Rhetores Graeci, Volumen XIV)*. Stuttgart—Leipzig: Teubner
- Radermacher, Ludwig 1912. Hermogenes. — *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* Bd. VIII, 1. Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, S. 865–878
- Robin, Léon (ed., trad.) 1933. *Platon: Oeuvres complètes, Tome IV, Phèdre*. Paris: Les Belles Lettres
- Ross, William David 1964. *Aristotelis politica*. Oxford: Clarendon Press
- Russell, Donald A. 1983. *Greek declamation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schmitt, Carl 1970. *Politische Theologie II: Die Legende von der Erledigung jeder politischen Theologie*. Berlin: Dunker & Humblot
- Stroebel, Eduard (ed.) 1915. *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 2. Leipzig: Teubner
- Thiele, Georg 1893. *Hermagoras: ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik*. Strassburg: Tübner
- Valk, Marchinus van der (ed.) 1971. *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, Vol. 1. Leiden: Brill
- Winterbottom, Michael (ed.) 1970. *M. Fabi Quintiliani institutionis oratoriae libri duodecim*, tomi I–II. Oxford: Clarendon Press

NEEME NÄRIPÄ (sünd. 1980) on lõpetanud Tartu ülikooli klassikalise filoloogia erialal (2005) ja kaitsnud samas magistriväitekirja (2007). Praegu õpib doktorantuuris, doktoritöö käsitleb Aristotelese loogikat hilisantiigi retoorikateoorias ja -praktikas. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud tõlkeid.

JOHANNES UIGA (1983)

KURITEGEVUS MUUTUVAS MAAILMAS

Kultuurilis-tsivilisatsiooniline lähenemine

Jüri Saar

1. SISSEJUHATUS

Viimastel aastakümnetel hoogustunud üleilmastumine mõjutab üha enam inimeste ja riikide turvalisust. Oleme sattunud võrdlemisi lihtsast keerukate seostega maailma, kus isegi ohuallikaid on raske määratleda. Varasem hästi adutav globaalsete jõudude tasakaalu mudel on asendumas multipolaarsusega, julgeolekukeskkond teeb läbi muutusi, millele adekvaatselt reageerimine nõuab teist laadi lähenemist. Võib näha pehmete ja tugevate julgeolekumeetmete või -strateegiate vahelise piiri kadumist, militaar- ja tsiviilsfääri uusi vahekordi, klassikalise kriminaalõiguse asemele pürgivat humanitaar- ehk sõjaõigust, eraõiguslike struktuuride asumist riiklike korrakaitsestruktuuride kõrvale ja asemele, vastuoluliste abinõude kasutamist võitluses terrorismi ja organiseeritud kuritegevusega. Paljud õiguspõhimõtted — näiteks (rahvus)riikide suveräänsus, kriminaalseaduste kehtimine kindlal territooriumil, inimõiguste esmatähtsus — ei tundu enam olevat nii universaalsed ega vastuvaidlematult täitmisele kuuluvad kui veel mõni aeg tagasi.

Lääne kriminoloogia on jäänud traditsioonilistesse raamidesse, tegeldes tavapäraste teemadega (nimetan seda kriminoloogiliseks sisekaemuseks), ega suuda oluliselt kaasa rääkida muutuvas maailmas orienteerumisel. Kuna toimuvat on püütud mõtestada ainult

ennast uurides, pole osatud pakkuda teadmistepõhist alust kuritegevuse ohjamise poliitika kujundamiseks rahvusvahelises ulatuses. Rahvusvaheliste organisatsioonide kogutud ja avaldatud mahukad kuritegevuse andmestikud sisaldavad määratlematutes vahekordades infot ja müra.¹ Konstrueeritud näitajad, milles on proovitud vältida defineerimise probleeme, näiteks korrupsiooni tajumise indeks (CPI)², hindavad eelkõige “teiste” mõttelist asupaika lääne põhiväärtuste ja -arusaamade suhtes. Vähe uut on loodud teoorias, ja kuritegevuse uurimisel pole osatud kasutada muude teadusvaldkondade arengut. Infotehnoloogia edenedes on kogunenud palju uut informatsiooni, mida aga teooriapuuduse tõttu ei osata süstematiseerida ega analüüsida. Nii teataksegi väga vähe teiste kultuuride-tsiivilisatsioonide kuritegevusest ja selle kontrollimisest, puudub üldine mudel vastavate uuringute läbiviimiseks ja mõttevahetus sel teemal pole veel alanudki.

Käesoleva artikli eesmärgiks on visandada teoreetiline alus kuritegevuse kultuurilis-tsiivilisatsioonilisele käsitusele. Selles tugineb sotsiaalse normi ja patoloogia ning kultuurikonflikti klassikalistele kontseptsioonidele, mis ühendatakse teooriaga maailma jagunemisest tsiivilisatsioonideks. Esmalt analüüsitakse kuritegude määratluste seoseid kultuuriliste põhiväärtustega, keskendudes läänekristliku, slaavi-õigeuskliku ja islami tsiivilisatsiooni võrdlusele. Teiseks esitatakse idee, et kuritegevuse normaalse või optimaalse taseme kindlakstegemiseks on vajalik tsiivilisatsioonide võrdlus, ning tuuakse ära läänekristliku tsiivilisatsiooni kuritegevuse kolm põhitunnusjoont. Praktilise väljundina tõlgendatakse mitme kuritegevusliigi arengusuundumusi kui tsiivilisatsioonide kokkupõrke peegeldusi.

2. KULTUURILIS-TSIVILISATSIOONILISE LÄHENEMISE LÄTTED

Kuriteo käsitamisel kultuurikonflikti väljendusena ja ideedel kuritegevuse kultuurilisest edasikandumisest on sotsiaalteadustes tea-

tav, kuigi mitte väga sügav traditsioon (Sutherland 1939). George Herbert Mead on väitnud, et kuritegu ja kurjategijat tuleb vaadelda instrumentidena, mille kaudu luuakse sotsiaalne objekt, et liita sümboolselt lai publik ühisvaenlase vastu (1918, 1925). Thorsten Sellini arvates võib kuritegevuse põhjuseks olla kultuuriti erinevate väärtussüsteemide kokkupõrge (1938). Funktsionalismi üks põhiideid oli, et ühiskond kujutab endast sotsiaal-kultuurilist tervikut, milles igal osal on tähtahtis ülesanne. Kuritegevust peeti nähtuseks, mis edastab olulist infot “ühiskondliku organismi” seisundi kohta (Durkheim 1950 (1901)). Usuti, et “ühiskonna reaktsioonid õigusrikkumistele ja niisuguste reaktsioonide meetodid näitavad ühe kindla ühiskonna toimimise üldsuundumust, olles kooskõlas muude valdkondadega” (Sutherland, Cressey 1978: 348). Edaspidi huvi niisuguste aspektide uurimise vastu kahanes ning kultuurile keskendumine muutus kõrvalteemaks. Kultuurikonflikti kontseptsioon taandus indiviidi käitumise taustaks oleva psühholoogilise konflikti seletuseks.

Ehkki religiooniuuritud näivad tänapäeval elavat läbi uut tõusu sotsioloogias ja psühholoogias (Pargament 2008; Pargament, Magyar-Russell, Murray-Swank 2005; Geyer, Baumeister 2005), pole religioonist saanud kriminoloogias olulist teemat. Tänapäevane religiooni ja kuritegevuse seoste uurimise traditsioon saab alguse Travis Hirschi ja Rodney Starki klassikalisest artiklist “Põrgutuli ja delinkventsus” (1969). Autorite peamine järeldus on, et noorte religioosne kaasatus või hõivatus ei ole seotud kuritegeliku käitumisega. Mitme kordusuuringu käigus seati need tulemused kahtluse alla ja püüti religiooni osa kuritegevuse tõkestamisel täpsustada. Richard B. Freeman (1986) jõudis järeldusele, et ebasoodsast sotsiaalsest keskkonnast pärit riskigruppide noorte puhul avaldab korrapärane kirikus käimine positiivset, kuritegelikku käitumist ärahoidvat mõju. Samasuguseid tulemusi on saadud ka hiljem ja neljakümne seda valdkonda käsitleva uuringu analüüs on kinnitanud enamasti pöördvõrdelise sõltuvuse empiirilistelt fikseeritud religioossuse ja kuritegeliku käitumise vahel (Johnson *et al.* 2000). Hiljutine põhjalik süstemaatiline ülevaade tuvastas aastaist 1944–2010 kokku 270 uurimust, milles käsitleti religioossuse ja kuritegevuse seost. Ka need toetasid põhiliselt seisukohta, et “religioossus on

¹Vt nt andmeid eri riikide kuritegevuse kohta: www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/index.html.

²Vt Transparency International.

kriminaalse käitumise suhtes relevantne, kaitsev ja sotsiaalselt sidusust soodustav” (Johnson, Jang 2011: 117).

Samas on suuri valdkondi kriminaalsuse mikro- ja makrotasandil, mille seoste kohta religiooniga tegelikult puuduvad uuemad (empiirilised) andmed. Vähe on uuritud usu kaitsvat osa niisuguste kogukonna tasemel kriminogeensete tegurite puhul nagu struktuuriline mahajäämus, kuritegelik subkultuur ja sotsiaalne desorganisatsioon. Võib veel lisada, et samahästi kui puuduvad empiirilised uuringud, mis lähtuksid arengu või elukäigu perspektiivist ja analüüsiks sellest aspektist indiviidi religioossuse mõju kriminaalsele aktiivsusele (nt mõne konfessiooniga ühinemine). Samuti pole püütud uurida seda, kas erinevad kuritegude või delinkventsuse liigid võivad olla seotud erinevate religioonidega erineval viisil. Näiteks islami kultuurist pärit noorte hulgas võivad olla vähe levinud traditsioonilised delinkventsuse vormid (alkoholi tarbimine, seksuaalne promiskuiteet, allumatus vanematele jms), mis peaks justkui tõestama religioossuse kaitsvat mõju. Samas võib religioossus olla soodusteguriks hoopis teisi laadi kuritegude korral (nt narkootikumidega kaubitsemine, inimkaubitsemine, terrorism).

Religiooni ja kuritegevuse seoseid käsitlevate uurimuste probleemitõstatuse on üheülbaline; nendes on religioossus määratletud isiksuse universaalse parameetrina skaalal “religioosne—mittereligioosne”. Religioossust on vaadeldud indiviidi privaatsfääri kuuluva tunnuseks (sarnane seksuaalse orientatsiooni või poliitiliste eelistustega), mille seostamine kriminaalse käitumisega on küsitav ja igal juhul poliitiliselt ebakorrekne. Pidades religioossust pelgalt individuaalseks parameetriks, ei ole hinnatud piisavalt religiooni kui dominantset, kultuuri iseloomustavat tunnust. Religioossus kultuurilise tunnusjoonena võib tähendada väga erinevaid asju sõltuvalt sellest, millise religiooniga on tegemist. Näiteks “moraalne kogukond” kirjutab sellesse kuuluvatele indiviididele ette erinevaid käitumisviise ja -norme sõltuvalt sellest, kas tegemist on kristlaste, moslemite või mõne muu usu kogukonnaga. Samas juba ainuüksi mõte, et üht laadi religioossusel võib olla suurem kriminogeensust soodustav või ärahoidev potentsiaal kui teiselaadilisel, tundus varem vastuvõetamatu. Religiooni inimesi liitev võime vaheldub suuresti sõltuvalt sellest, kas tegemist

on antud usu traditsioonilise levialaga või asub religioossete inimeste rühm teistsugusest religioonist ümbritsetuna selle leviala sees. Neid ega paljusid teisi seda laadi küsimusi pole seni esitatud.

Alles 1990. aastatel hakati uuesti rohkem rääkima kultuurilistest parameetritest kui kriminoloogiale olulistest (Tonry 1997). Üritati ka rajada kriitilise kriminoloogia alla kuuluvat nn kultuurilise kriminoloogia suunda (nt Ferrell, Hayward, Young 2008) ning süvenes eri maaade kriminaal-justiitsüsteemide võrdlusuuringute traditsioon (nt Reichel 1994; Pakes 2004; Cavadino, Dignan 2006; Nelken 2000, 2010). Kriminoloogide tähelepanu tsivilisatsioonide kui kultuuriliste tervikute võrdlemisele on olnud tagasihoidlik. Esimestena selliste katsete seas on käsitletav terrorismi prognoosimine Euroopas (Taylor 1997), samuti Eesti kuritegevuse suundumuste tõlgendamine tsivilisatsioonide kokkupõrke kontseptsiooni abil (Saar 1997). Selle suuna esindajaks võib pidada ka uuringut, milles kasutati tapmist arengutendentside esitamiseks Fernand Braudeli pakutud maailma jagunemist kultuuriregioonideks (Marshall 2002).

3. TSIVILISATSIOONID JA VÄÄRTUSED

Suured kultuurilised moodustised, konfiguratsioonid, “tsivilisatsioonid” ehk “maailma kultuurilised alad või piirkonnad” on olnud korduvalt kontseptuaalseks raamiks teadlastele, kelle huviks on maailma ajalugu ja rahvusvahelised suhted (nt Bagby 1958; Braudel 1993 (1963); Toynbee 1934–1961; Spengler 2006 (1918)). Samuel Huntington oli esimesi tänapäevaseid mõtlejaid, kes hakkas rääkima tsivilisatsioonide teisenenud suhetest, multipolaarse maailma tekkimisest ja vajadusest arvestada muutuvat tegelikust (1993, 1999 (1996)). Tema hüpoteesi järgi on inimkond jõudnud arengujärku, kus ilmnevad uut laadi tsivilisatsioonidevahelised pinged ja vastuolud, mille sisuks on ägenev konkurents väärtuste vahel. Tsivilisatsioonilistest eripäradest on saamas üha tähtsam hoob maailmapoliitika mõjutamiseks. Küsimus ei ole üksnes poliitilistes otsustes, nagu sageli väita püütakse (*à la* omakasupüüdlikud poliitikud vs. sõbralikult koos elada tahtvad rahvad), vaid kultuurilis-tsivilisatsioonilistes barjäärides.

Väärtusi ühendab tsivilisatsiooniga religioon, sest religioon on olnud kogu inimajaloo kestel kõige rikkalikum väärtuste allikas (Kuper 1999: 227). On viidatud lääne tsivilisatsiooni ja religiooni nõrgale suhetatusele tänapäeval. Kõik need arvukad uuringud, kus on näidatud lääne inimeste passiivset kuulumist konfessioonidesse, usupraktika vähenemist ja aktiivse usu elu ja hennemist, ei räägi kristlike väärtuste kõrgest internaliseerituse astmest lääne kultuuriruumis. Läänemaailm on oma põhiolemuselt ja põhiväärtustelt endiselt kristlik, sest läänelikud väärtused on saanud individuaalse identiteedi osaks, ilma et kogu aeg rõhutataks nende religioosset algupära (Gauchet 2007: 12). Mingi kindla kultuurikogukonna kultuuripsühholoogiline iseloomustus tähendab tavaliselt selle ühiskonna spetsiifiliste ideede hindamist selle kohta, mis on tõene, hea, ilus ja kasulik või väär, halb, kole ja kahjulik. Selleks et need ideed võiksid “kvalifitseeruda” kultuuriliseks, peavad nad olema sotsiaalselt omandatud ja harjumuspärased. Samuti peavad nad tegelikkuses konstitueerima erinevaid eluviise ja neil peab olema oma osa ühiskonnaliikmete enesemääratlemisel. Jaan Valsiner nimetab neid “hüperülidistatud väärtusteks” (2009: 679) ning nende päritolu seostub sageli religiooniga.

Läänemaailma igapäevaelu on ilmse ilmalikustumise juures läbi imbnud kristlikest ideedest, sümbolitest ja tähendustest (nt pühapäev, jõulude pidamine, ristikujutiste levik, matusekombestik). Tõsiasi, et domineeriv religioon on ajalooliselt olnud kas katoliiklik, protestantlik, õigeusklik jne tingib püsivate, erinevate väärtussüsteemidega kultuuritsoonide kujunemise (Weber 2007 (1904)). Nii on Max Weber kapitalismi vaimse alusena määratlenud protestantluse, eelkõige selle kalvinistliku haru, kust pärinevad väärtushoiakud tähendavad midagi hoopis enamat kui üksnes individuaalset rikastumispüüdu. Pigem usutakse, et töökus ja tublidus toovad ka vaimse lunastuse, ning tuntakse suurt isiklikku vastutust oma tegude eest. Weber nimetas vaeseid rikkaste eelistavaid religioosset voole (peamiselt rooma katoliku ja õigeusu) “tavalisteks” ja rikkaid ning edukaid eelistava voole (peamiselt protestantliku) “variserlikuks” (Grondona 2000: 44).

Tsivilisatsioonilise perspektiivi järgi on tänapäeva maailmas seitse või kaheksa religiooni kaudu eristatavat kultuurilist do-

meeni ehk tsivilisatsiooni kui kõige laiemat kultuurilist identiteeti. Need on Hiina, Jaapani, hindu, islami, ortodoksne-kristlik (ehk õigeusklik), läänekristlik, Ladina-Ameerika ja Aafrika (Huntington 1997: 57–62). Tsivilisatsiooni määratlevad ühised objektiivsed elemendid, nagu usund, keel, ajalugu, tavad, institutsioonid ning subjektiivne eneseidentifitseerimine. Ligi kolmkümmend aastat kestnud väärtusteuringu (*World Values Survey*) tulemused kinnitavad kultuuriregioonide olemasolu. Välja on toodud polariseerumine vähemalt kahe mõõtme lõikes: esiteks traditsioonilised vs. sekulaarsed-ratsionaalsed väärtused, ja teiseks elulujäämise vs. eneseväljenduse väärtustamine. Väärtuste variatsioonid lubavad riigid paigutada Huntingtoni kirjeldatud tsivilisatsioonidega kattuvatesse klasteritesse (Inglehart *et al.* 2004). Kultuurid rühmituvad tsivilisatsioonideks enamasti ka geograafiliselt (Braudel 1993 (1963): 9–10). Tsivilisatsioonide levialad on püsivad, sest kultuuripärandil on määrav osa ja see kajastub inimeste väärtussüsteemis. Kuna kultuurilised struktuurid taastekivad sotsialiseerumise käigus, tekib kultuuriline järjepidevus. Kultuurid muutuvad, kuid pigem aeglaselt, isegi kui keskkonnamitingimused oluliselt teisenevad (Sandholtz, Taagepera 2005: 111).

Euroopas lahutab murdejoon läänekristliku tsivilisatsiooni leviala slaavi-õigeusklikust ja islami tsivilisatsioonist (Huntington 1997: 206). Nimetatud mõttelisel joonel on põhja pool ka kindel geograafiline sisu, mida on nimetatud varjaagi piirivõõtmeks. Maastikuliselt moodustub loomulik piiriala üksteise otsa lükitud järve-, soo- ning soometsa-madalikest (Kant 1990 (1931): 1235). See on Euroopa kultuuriline piir ja ühel pool seda joont on toimunud läänemaailma sügavalt mõjutanud sündmused (nt *Magna Charta Libertatum*, renessanss, reformatsioon, *English Bill of Rights*), mida pole kogenud 10. sajandil ristiusu vastu võtnud Venemaa. Venemaal algas 13. sajandi algul “mongoli-tatari periood”, mis kestis kuni 15. sajandi keskpaigani. Kujunes erinev pooleuroopalik-poolorientaalne slaavi-ortodoksne tsivilisatsioon (Taube 1926: 487). Enne Põhjasõda (1700–1721) ei kuulunud Venemaa Euroopa kristlike riikide süsteemi (*respublica christiana*). Lõhe Moskoovia ja ladinakeelse Euroopa (õhtumaa) vahel oli seotud vastastikuse usaldamatusega. Moskva tsaarid suhtusid eurooplastesse kahtlustavalt ja käsitasid oma kiirelt paisuvat im-

peeriumi oma reeglitele alluva kooslusena (Poe 2000). Niisugune hoiak avaldus muu hulgas messianistlikus geopoliitilises “Moskva kui Kolmanda Rooma” doktriinis.

Euroopas tegi kirikliku paavstivõimu ja ilmalike valitsejate võimu lahutamine võimalikuks nn sõjaõiguse (*bellum justum*) tekke. Selle järgi oli sõda teise kristliku rahvuse vastu kurjuse avaldus ja ainult kirik võis sellele erandjuhtudel anda õigustuse. Vene-maad mõjutas enam bütsantslik arusaam, mille järgi kõik Bütsantsi sõjad on alati õigustatud ehk õiglased. Üle võeti suhtumine, milles ei eristatud võitlejaid rahulikest elanikest, sõjavange käsitati sõjasaagi ehk orjadena, vaenlaste pühakojad hävitati (Mälksoo 2008: 221–225). Läänekristlik ühelt poolt ja islami ning slaavi-õigeusklikud tsivilisatsioonid teiselt poolt lähtuvad paljusi erinevast arusaamast rahvusvahelise õiguse kohta. Õhtumaades oli juba 17. sajandiks roomlaste *ius civile*’st välja kujunenud rahvusvaheline õigus *ius gentium* kui loomuõigusel põhinev iseseisev normistik: looduse ja rahvaste õigus (*ius naturae et gentium*). Samas türklaste (Osmani impeeriumi) jaoks olid kultuuridevahelise suhtlemise õigusnormid üks osa sõjaõigusest. Kuna püha sõja käsk kehtis kuni kogu maailma täieliku allutamiseni Muhamedi õpetusele, ei saanud olla mitut püha sõda, vaid ainult üks, ja see oli usklike igavesti kestav ülesanne. Kehtivad rahulepingud usmatutega olid välistatud, suhtlemisel nendega oli võimalik vaid ajutine relvarahu (Hattenhauer 2007: 501).

4. VARIEERUVAD ÕIGUSKULTUURID

“Õiguskultuuri” mõiste kasutamine on üks võimalus kirjeldada suhteliselt püsikindlaid õiguslikult orienteeritud sotsiaalse käitumise ja hoiakute mustreid. Kõige üldisemalt vaadatuna kirjeldavad õiguskultuuri õigusliku tähendusega ideed, väärtused, ootused ja mentaliteet. Nagu kultuur üldse on ka õiguskultuur see, “kes me oleme, ja mitte ainult see, mida me teeme” (Nelken 2004: 1). Saab eristada sisemist ja välist õiguskultuuri. Sisemises õiguskultuuris kajastuvad õigusala professionaalide ideed ja praktika, välises õiguskultuuris aga arusaamad, normid, väärtused ja hoiakud, nagu need toimivad kogu ühiskonnas (Friedman 1997). Läänekristlikku tsivilisatsiooni iseloomustab uskumine

õigusse kui sotsiaalse korra tagajasse ja vaidluste lahendamise tõhusasse mehhanismi ehk õigusriiki. Valgustusajastu kriminaalõiguses alanud muutused, mida on kombeks pidada üldlevinuks, on tänapäevani eriomased läänele (nt kõigi võrdsus seaduste ees, kirjalikud kodifitseeritud kriminaalseadused, analoogia lubamatus kuritegude kvalifitseerimisel, avalik kohtupidamine, salasüüdistuste ja piinamise kui uurimistoimingu keelustamine, surmanuhtluse tühistamine, kuritegude ja karistuste kindla astenduse kehtestamine, religiooni lahutamine kohtumõistmisest ja kohtumõistmise andmine ilmalike kohtute pädevusse) (Beccaria 1986 (1764)).

Kuna eelnimetatud identiteeti loovad sündmused pole slaavi-õigeusklikus kultuuriruumis samal määral mõju avaldanud, tingib see ka sarnaste väliste vormide korral teistsuguse õiguskultuuri. Seadused on niisuguses traditsioonis pigem valitseja (kas personaalse või kollektiivse) kehtestatud reeglite kogum, millele inimesed paratamatult alistuvad, valitseja võim sarnaneb äkilise, ettearvamatu Jumala võimuga. Seaduseandja ning kohtuvõim teenivad valitsejat ja kindlustavad poliitilist võimu. Kohtunik peab vastavalt vajadusele ka seadustest kõrvale kalduma — kas “revolutsioonilise südametunnistuse” või muu “kõrgema” eesmärgi nimel. Vajaduse korral luuakse sellised kriminaalseadused, mis jätavad tegude tõlgendamiseks piisavalt võimalusi. Näiteks 1930. aastal oli bolševistlikul Venemaal ette valmistatud üleliidulise kriminaalkoodeksi projekt, milles eriosa ehk konkreetsed kuriteokoosseisud üldse puudusid. Selle asemel pidi sinna kuuluma vaid “orienteeruv loetelu” enam-vähem ohtlikest kuritegudest (Kudrjajtsev 1978: 169). Bolševike riik oli aparaat valitsejate kätes ja võim riigiaparaadi kaudu kasutatav koondatud vägivald. Inimese roll oli olla alandlik, täita kuulekalt nõudeid ning tunda võimsa üleinimliku substantsi teenriks olemisest uhkust ja rahulolu.

Läänekristliku tsivilisatsiooni põhiprintsiipide hulka kuulub eriline arusaam “vabadusest” ja “võrdsusest” (Mill 1996 (1859)). Üldine arusaam vabadusest traditsioonilises ortodoksuses kannab lääne ühiskonna vabadusemõistest erinevat tähendust, sest igalt õigeusklikult oodatakse oma isikliku vabaduse allutamist usule ja kogukonnale. Vabaduse imperatiiv asub Jumala ja nende kätes, kes Jumala tahet maa peal ellu viivad. Vabadust ei anta üksikindi-

viididele iseenesest, vaid selleni tuleb tõusta. Nii asetsevad slaavi-õigeuskliku ühiskonna vabaduse metafüüsiline ja lääne ühiskonna vabaduse sotsiaalne tähendus omavahel raskesti võrreldavas vahekorras. Õigeusklikus ühiskonnas kinnistunud võrdsusprintsip erineb lääne demokraatia võrdsuse tähendusest, mis näeb ette kõigi ühiskonnaliikmete võrdsust seaduse ees olenemata staatusest. Ortodoksuses ollakse metafüüsiliselt võrdsed Jumala ees, sest sellest perspektiivist nähtuna on kõik inimesed ühtviisi tühised. Väärib tähelepanu, kuidas bolševismiperioodil eelnimetatud ortodoksseid põhimõtteid järjekindlalt süvendati. Kogukondlikud huvid olid eelistatud individuaalsete ees, ühiskonna üldise heaolu põhimõtte indiviidi õiguste ees, mis oli kasulik ühiskonnale, pidi olema kokkuvõttes kasulik ka üksikindiviidile. Kui seda võrrelda lääne demokraatiaga, siis näeme, et sealne suundumus on olnud traditsiooniliselt vastupidine, sest üksikindiviidi õigusi peetakse esmaseks.

Õigusnormid on käsitatavad riigi ja inimese vahel sõlmitud lepingutena ning lääne mõistes lepinguid ja kohustusi tuleb täita (*pacta sunt servanda*). Lääneliku traditsiooni järgi on ülemuste ja alluvate positsioonis olevad inimesed omavahelistes lepingusuhetes (partnerid), mille puhul vastastikused õigused ja kohustused on tasakaalus. Kui läänekristlik õigusteadvus põhineb ajalooliselt paljuski lepingute pühadusel ja vastastikuse täitmise eeldamisel, pole Venemaal lepingute koht traditsioonilises väärtussüsteemis olnud kunagi samavõrra kõrge. Keskaegsel Venemaal valitsenud arusaama järgi oli kõigil neil juhtudel, kui lepingud (sh riiklikud) olid sõlmitud ebapuhta jõuga, neist kinnipidamine patune ja neid rikkuda oli püha kohustus (Lotman 1999: 243). Vene arusaam lepingulisest suhtest rajaneb religioossetel metafooridel ja analoogiatel, mida võib kirjeldada pigem väljendiga “heitsin end kellegi alla” kui “sõlmisin kellegagi lepingu”. Kuna tsaar oli Jumalale lähedane isik, siis tsaari teenistusse minek ei tähendanud mitte temaga lepingu sõlmimist, vaid edaspidi “kuuluti tervenisti tsaarile” (Lotman 1999: 245). Selline personaalse lojaalsuse mudel oli levinud slaavi-ortodoksse tsivilisatsiooni hierarhiates kõige kõrgemast kõige madalama astmeni välja.

Niisugust ühiskondlike suhete mudelit on nimetatud klientelismiks, mis vastandub turupõhisele vahetusele ja lepingulis-

tele suhetele. Klientelismi korral ei vahetata mitte väärtusi, vaid põhiküsimuseks on lojaalsus (Maus 2000 (1924)). Suhted on alati hierarhilised, alluvad annavad kingitusi ülemustele, näidates sellega oma lojaalsust ja saades vastutasuks kaitset. Kingituse tegemise sisuliseks tähenduseks on valmisolek anda teisele inimesele kõik, mida ta soovib. Kingituste tegemine ja vastuvõtmine kinnitab usalduslikke suhteid ning vastastikuste kohustuste jätkumist, usalduse kaotus lõhestab suhteid või katkestab need. Klientelism rajaneb eristavatel sotsiaalsetel seostel, nagu sugulus ja rahvuslik kuuluvus, ning grupisiseid seoseid tähtsustatakse palju rohkem kui grupiväliseid suhteid, grupisene koostöö on seotud elu- aegsete sõprusuhetega (Mousseau 2003). Turusuhetel põhinevas ühiskonnas pannakse poolte vastastikused kohustused paika lepingutega. Seda laadi võrdse vahetuse korral ei ole pooltel kohustusi väljaspool lepingu sätetatut. Turusuhete puhul saab teha koostööd ka võõraste ja isegi vaenlastega, sest usaldus ei põhine mitte sõprusel, vaid lepingulise vahetussuhte universaalsel kehtimisel. Klientelismi seisukohast näivad turusuhetega kooskõlas käituvad inimesed olevat ebausaldatavad, kultuuritud, olles huvitatud justkui üksnes ainelisest kasust (Mousseau 2003: 15). Sotsioloogid ja majandusajaloolased on näidanud klientelismi ja lepingulise vahetuse seoseid kollektivistlike ja individualistlike väärtusorientatsioonidega (Braudel 1979: 63; Durkheim 1984 (1893); Polanyi 1957 (1944)).

Lepinguline vahetus hakkas Euroopas kujunema 15. sajandi keskel (Braudel 1979: 24) ning institutsiooniliste muutusteni jõuti koos reformatsiooniga. Järgneva kolme sajandi jooksul arenes Euroopa riikides (esmalts Inglismaal ja Hollandis) välja turumajandus, mis põhines lepingutel ja varasemate klientelistlike sidemetekadumisel. Samal ajal arenesid läänekristlikus tsivilisatsioonis teadus ja filosoofia, mille käigus loodud teadmised asendasid varasemaid religioosseid seisukohti. Usupuustuse üks olulisi- maid tulemusi oli, et hakati eitama lõpliku tõe monopoli, mis pani aluse ka teaduse arengule. Teaduses otsitakse tõde, mitte ei teata ette, mistõttu “teaduse tegemine” on autoriteedi ja kindlakskujunenud dogmade kahtluse alla seadmise pidev protsess. Teadus sotsiaalse nähtusena põhines edaspidi kolmel arusaamal: mõned faktid on üldkehtivad (universalism), iga inimene võib iga teadmist

vaidlustada (vabadus ja võrdsus), tõde selgub ideede võitluses (salvivus). Klientelistliku arusaama järgi määrab tõe autoriteet koos lojaalsuse ja usuga.

Läänelik kriminaalmenetlus on traditsioonilise arusaama järgi kõrvuti teadusega vahend, meetod, tee (inimliku) tõe tuvastamiseks, mis peaks lõppkokkuvõttes olema võimalikult sarnane jumaliku tõega (mis on tegelikult, mis ikkagi juhtus?).³ Nii võistlevas kui ka süüdistavas menetluses kajastuvad kristlikud väärtused ja loomulikult toimivad mõlemad võimude lahusust silmas pidades. Ehkki esimese puhul rõhutatakse otseselt tõe otsimist kui eesmärki ja teise puhul tõendite loomist, on mõlemal ikkagi ideaaliks leida tõde (Freiberg 2011). Tõe otsimine kuulub läänekristliku tsivilisatsiooni alusideede hulka. Sellest hetkest peale, kui lääne kultuuriruumis hakkavad taas õigust mõistma kohtust erinevad institutsioonid ning eeldatakse, et tõde on võimuesindajatele niigi teada, on läänekristlik tsivilisatsioon loobunud ühest fundamentaalsest põhimõttest, s.o õigusest lõplikku tõde mitte teada koos kohustusega seda otsida.

Võimu domineerimisel õigusemõistmise sõltumatuse üle on õigeusklikus traditsioonis kindel koht, sest seal juurdunud tava järgi on riigivõim ja selle esindajad jumalikku päritolu. Seetõttu teab võim alati tõde, mida tuleb kõigile sisendada, ja kohtumenetluse ülesanne on tõde kohtuotsuseks vormistada, mitte see leida. Nõukogude Liidus praktiseeritud parteiline juhtimine meenutab olulisel määral religiooni rolli islami õiguskultuuris. Religioon, poliitiline võim ja õigus on üksteisest läbi põimunud ka islami riigitradsioonis. Nüüdisaegse lääneliku demokraatia üks nurgakivi on usureformatsioon, mis tõi kaasa arvamuste paljususe ja pani aluse rahvusriikide arengule. Sekulariseerumine lõi religiooni kõrvale asendusliku identiteedi — rahvuse, mis sai aluseks rahvusriikide väljakujunemisele. 19. sajandil ei toimunud vene rahvuse väljakujunemist ega Venemaa määratlemist rahvusriigina, vaid püüti süvendada erilist imperiaalset (venemaalase) identiteeti. Seesama protsess tugevnes pärast bolševike võimuhaaramist Ve-

³Mille poolest erineb ja millises osas on teaduses otsitav tõde sarnane kriminaalmenetluses otsitava tõega, on põnev, kuid keeruline küsimus, millel me praegu ei peatu.

nemaal (Medvedev 2004). Rahvusriigi kontseptsioon, mis näeb rahvust riigilise identiteedi alusena, oli vastand kommunistliku riigi kontseptsioonile, mis ei tundnud rahvuslikke ega geograafilisi piire. Seesama põhimõte mis islami ühiskonnas, kus religioon on “kõikehõlmav elu koodeks”, kehtides ka riigivalitsemise küsimustes, toimis Nõukogude Liidu kommunistlikus, vormiliselt ilmalikus ühiskonnas, kus kõige aluseks oli marksism-leninism.⁴

5. KURITEGU, KURJATEGIJA JA KURITEGEVUS KULTUURILIS-TSIVILISATSIOONILISTE NÄHTUSTENA

Huntingtoni ideede rakendamisel kriminoloogias tuleks kuritegu, kurjategijat ja kuritegevust (Pinatel 1969) hakata järjekindlalt käsitleda kultuurinähtustena. Neid olemeid uurides ei saa distantseeruda kultuurist kui inimkeskkonna sümboolsest ja tähenduslikust mõõtmest. “Kultuur” poleks sel juhul mitte lisanduv muutuja, vaid kogu konteksti määratlus, milles toimivad põhjuse-tagajärje seosed. *Kuriteo* tasandi põhiküsimus on õigusnormide formuleerimine ehk see, missugused käitumisviisid on kuulutatud kriminaalseks ning millised on sanktsioonid. *Kurjategija* ehk õigusnorme rikkunud indiviidi tasand keskendub hälviku rollile ühiskonnas (grupis), analüüsivaks, mida tähendab kurjategijaks saamine ja olemine. *Kuritegevus* on massinähtus, mille levikut ühiskonnas kirjeldatakse statistiliste näitajate kaudu. Selle taseme analüüs keskendub kuritegevuse näitajate fluktuatsioonidele antud koosluses, kuritegevuse eri liikide geneesile ja mahule.

Kuritegu ja karistamine on nähtused, mille tähendus on mõistetav ainult vastavat kultuurikonteksti silmas pidades. Käitumise määratlemine kriminaalsena ja kuriteojuhtumiga tegelemise reeglid on ajalooliste, sotsiaalsete ja kultuuriliste tingimuste tulemus. Riigi kriminaal-justiitsüsteem koos ametlike reaktsioonidega toimib alati kõrvuti käitumise mitteformaalse kontrolliga. Kõrvalekalle normist on miski, mida inimeste grupp (ühiskond)

⁴Ideed, et marksimi võib pidada “ilmalikuks religiooniks”, väljendas ühena esimestest Bertrand Russell, võrreldes seda judaismiga. Vt Russell 1947: 383.

kokkuleppeliselt “tahab” just sellena näha. Iga inimkoosluse juurde kuuluvad oma kindlad kriminaalse käitumise avaldumisviisid. Ühel maal visatakse oma abikaasat petnud naine kividega surnuks, teisel maal pälvib truudusetu naise abikaasa “sarvekandja” tiitli. Niivõrd erinevatest reageerimisviisidest saab järeldada kahe maa kultuuritausta vastandlikkust, mis avaldub muuhulgas eri soost inimeste erinevas väärtustamises, perekonnamudelite erinevuses, kuritegude määratlemises, karistamispraktika lahkne-mises jms. Veelgi enam ka “truudus ja truudusetus” tähendavad eri kultuurikeskkondades erisuguseid asju.

Émile Durkheim on artiklis normist ja patoloogiast välja pakkunud metodoloogilise printsiibi kuritegevuse sotsiaalse rolli mõistmiseks (1950 (1901)). Sotsiaalne kontroll tähendab teatava ühiskonnatüübi taastootmist, sh koos vajaliku hulga kuritegude ja muude hälvetega. Kuriteoga kahjustatakse tugevaid kollektiivseid tundeid; koos ühiskondade evolutsioneerumisega muutuvad paratamatult nii need teod, mida kuritegudena käsitatakse, kui ka reaktsioonid kuritegudele. Durkheim pidas kuritegevust ühiskondliku tervise atribuudiks, mis esineb kõikides ühiskondades. Kuritegevust peab esinema sel määral, mis laseks sellel nähtusel täita oma funktsioone, kuid kuritegude hulk peab samal ajal olema selline, et ei häiriks liialt ühiskonnaelu. Et oleks võimalik progress, peab olema võimalik individuaalsuse kui normist erinemise avaldumine nii idealisti kui ka kurjategija kujul. Durkheim võrdles kuritegevust ühiskonnas valuga kui organismi reaktsiooniga, mis on küll subjektiivselt ebameeldiv, kuid organismi ellujäämise seisukohast vajalik.

Organismi immuunsüsteemi tänapäevase analoogia järgi reageerib ühiskond õiguslikele hälvetele kui tasakaalu häirivatele sündmustele. HIV nõrgendab organismi üldist vastupanuvõimet, sarnanedes nii kõlbelse relativismi mõjuga ühiskonna alustalasid ohustavatele nähtustele. Tänapäeva arstiteadus oskab organismi “ära petta” ja teha siirdatud organit vastuvõetaks viisil, et kogu organismi immuunsüsteem muutub sellest lähtudes teistsuguseks. Ühiskonna tasandil tähendaks see normistiku ümberkujundamist võõrastest vähemusgruppidest lähtudes, kelle jaoks püütakse teha olemine võimalikult mugavaks. Steriilses keskkonnas muutub organism kaitsetuks ega suuda adekvaatselt reageerida viirustele,

mis karastatud organismi jaoks on ohutud. Väliselt stabiilne ühiskond võib seetõttu ootamatult kokku langeda vastuseks võrdlemisi ohututele probleemidele. Ühiskonna ülitundlikkus ehk allergia-reaktsioon avaldub sel viisil, et teatavatesse kuritegudesse suhtumine jõuab “moraalipaanika” tasemele (Young 2009). See, millised kuriteod “moraalipaanika” esile kutsuda suudavad, on käsitatav ühiskondliku organismi ühe tunnusjoonena. Niisugused käitumisviisid erinevad kultuuriti ja tsivilisatsiooniti täielikult, sest kaitstavad väärtused on erinevad. Näiteks läänemaades kuuluvad selliste kuritegude hulka sarimõrvad, inimkaubandus, pedofiilia, islamimaades aga koraani põletamine, prohvet Muhamedi kohta karikatuuride avaldamine, mosleminooruki tapmine politsei poolt.

Durkheimilt pärineb ka normaalse kuritegevuse ehk selle optimaalse taseme idee. Ta pidas silmas kuritegevuse olemasolu kui normaalset nähtust juhul, kui kuritegevus ei ületa teatavat antud tüüpi ühiskonnale iseloomulikku taset ega jää sellest ka allapoole. Selle empiirilist määratlemist pidas ta “võib-olla isegi võimatuks” (Durkheim 1950 (1901): 65). Klassikul on selles suhtes õigus, sest kuritegevuse optimaalset taset on võimatu määratleda ainult ühte ühiskonda (nt läänelikku) vaadeldes. Kuritegevuse optimaalne tase saab selguda ainult siis, kui eeldatakse, et on olemas eri tüüpi ühiskonnad, mis erinevad üksteisest hälbetaluvuse poolest. Nagu organismid erinevad oma vastupanuvõimelt ja reageerimisvalmiduselt väliskeskkonnast pärit mõjuritele, vajavad eri ühiskonnad normaalseks toimimiseks ja arenguks erinevat kuritegevuse taset ehk erinevat hulka hälvikuid. Kui toimuvad suured ühiskonnaelu muutused, muutub tegelikult alati ka kuritegevuse optimaalne tase.

Kuritegevus massinähtusena on konfliktisuse määr, mille ulatus määratletakse riigi (ühiskonna) kriminaalseadusega ja riiklike reaktsioonidega kuritegevusele. Põhimõtteliselt on võimalik koostada kriminaalseadus lähtudes sellest, millist kuritegevuse taset ja liigilist eripära eelistatakse näha ning kui paljusid ühiskonnaliikmeid soovitakse käsitada kurjategijatena. Paradoksaalselt saab väita, et kriminaalkodeks on ainus “kõikehõlmav kuritegevuse algpõhjus”, sest kuriteod ning nende mittekuritegudest eristamise reeglid on määratletud kriminaalkodeksis. Kuritegevuse

analüüsi metatasand ei tähendaks eri tsivilisatsioonide kuritegevuse analüüsimist mitte statistiliste näitajate otsesel võrdlemisel, vaid nende sotsiaalsete mehhanismide avamist, mis kujundavad ühe või teise pildi kuritegevusest. Tähelepanu ei keskenduks mitte enam kuritegevusele endale, vaid laiemale sotsiaalsete suhete kompleksile, mille kaudu ühed teod ja inimesed kriminaliseeritakse ning teised mitte. *Metakuritegevuse* tasand lubaks võrrelda tsivilisatsioone teatavate tunnusjoonte kaudu ja tuua välja selle, kuidas kultuurierisused leiavad väljundi kuritegudes. Alles siis muutuvad kuritegevuse statistilised andmed tõeliselt kõnekaks ning me oskame eristada olulist ebaolulisest.

6. KURITEOD JA TSIVILISATSIOONID

Kuritegude määratlustes peegelduvad tsivilisatsioone iseloomustavad arusaamad ja väärtushoiakud. Kuritegusid saab rühmitada vastavalt ühiskonnaelus järgitavatele suhtumistele järgmistesse õigushüvedesse: 1) üksikinimesse; 2) omandisse; 3) usku, riiki; 4) üldisse julgeolekusse; 5) abielusse, seksuaalsusse; 6) avalikku korda.⁵ Kahe esimese rühma kuritegude ohvrid on konkreet- sed subjektid, kolmanda ja neljanda kuriteorühma puhul on ohvriks abstraktne subjekt (kooslus, kogukond, riik), ja viimase kahe rühma kuriteod kuuluvad nn ilma ohvriteta kuritegude hulka. Olu- line on mees pidada, et järgnevalt esile toodud vastandusi ei eksisteeri tegelikkuses ja tegemist on mõistuslike konstruktsioonidega. Need esindavad vastandlikke lähtekohti, et määratleda ja hinnata analüüsitavaid nähtusi.

1. Isikuvastastes kuritegudes kajastub inimese elu väärtustamine (inimelu on suurim väärtus, pühadus vs. inimelu väärtus on mõõdukas võrreldes riigi, Jumala või kogukonna tähtsusega). Lääneliku kultuuritraditsiooni järgi kuulub inimelu kõige hooli- kamalt kaitstud väärtuste hulka. Teiselt inimeselt elu võtmist

⁵Loetelu ei ole täielik, kuigi tavaliselt rühmitatakse kriminaalkoo- deksite eriosades kuriteokoosseise enam-vähem sel viisil. Kõik asjad ei pea olema ega saagi olla reguleeritud kriminaalõiguse normidega, näiteks inimsöömise koosseisu ei ole teadaolevalt ühegi lääneriigi kri- minaalkoodeksis (Fletcher 2000: 382).

peetakse ründeks püha, loomuliku korra vastu (Fletcher 2000: 236). Inimese elul on ka kõrgeim sekulaarne väärtus, sest ela- mine võimaldab kasutada muid hüvesid (Kadish 1976: 871). Läänekristlikku tsivilisatsiooni kuuluvates riikides karistatakse mõrva eest kõige rangemal võimalikul viisil, sest inimelu hävitamist peetakse rängimaks põhikorra rikkumiseks. Karistused kõikide muude kuritegude eest moodustavad rangusastmete poolest ala- neva astmestiku. Islami traditsioonis on tapmine kuritegu eraisiku vastu, mille puhul peab menetlust alustama kannatanud pool (ohvri sugulased). Võimalik on kurjategija ja ohvri esindajate kokkulepe, mis pole lubatud Jumala, islami ja usklike kogukonna vastu suuna- tud kuritegude korral (Pakes 2004: 84). Slaavi-ortodoksses tsivili- satsioonis karistatakse muude, enamasti riigivõimu vastu suunatud kuritegude eest sama rangelt kui tapmisega eest. Traditsioonilis- tes kultuurides pole indiviid nii kesksel kohal kui kooslus, grupp, kollektiiv. Ortodoksse (slaavi) traditsiooni järgi asetub esikohale kollektiivsuse põhimõte (*sobornost*), s.t esmatähtis on kollektiiv, kogukond, ühiskond.⁶ Kultuurilisest taustast sõltuv õiguskultuuri iseärasus on isiku kui õigussubjekti diskursus, mis lääneliku tradit- siooni järgi on seotud konkreetse isikuga ja piirduv temaga. Mit- mes traditsioonilises kultuuris kohtab kollektiivset isikumõistet, mis vastandub individuaalsele isikumõistele. Venemaa puhul on räägitud kollektiivsest sugukondlikust isikust, kus suguvõsa tähtsus varjutas täielikult üksikisiku ja üksikisik oli mõeldamatu ilma suguvõsata. Kui Ivan Julm laskis hukata koos põlu alla sat- tunud bojaariga tema perekonna ja kõik teenrid, tugines ta tolle- aegsele põhimõttele, et kõik nad koos moodustavad ühe majapida- mise, mistõttu karistus laienes ka neile. Venelased nägid "äikest", tsaari julmust selles, et hukati nii palju inimesi, aga seigas, et põlualuste hulka arvati kõik ühe suguvõsa esindajad, polnud nende jaoks midagi ebaloomulikku. Läänlased soovust olid nõrdsinud, kui ühe inimese (oletatava) süü pärast kannatasid teised. Kolle-ktiivsel isikumõistel põhineb muu hulgas veretasu, kui kogu tapja suguvõsa peetakse ka õiguslikult kuriteo eest vastutavaks (Lotman 1999: 13–14). Kollektiivse vastutuse põhimõte kehtis mongolite-

⁶*Sobornost* tähendab inimeste ühtekuuluvust, seotust, tulenedes ühi- sest (õige)usust, eesmärgist, ülesandest (missioonist). Vt *sobornost*'i kultuuriliste avaldusviiside kohta Saizew 1998: 44–47.

tatarlaste, samuti osmani-türklaste sõjaväes; Teise maailmasõja päevil rakendati kollektiivset vastutust Punaarmee; samasugust vastutuse/karistamise printsiipi viisid ellu bolševikud nii Venemaal kui ka okupeeritud või annekteeritud territooriumil. Kui vaadata Balti riikidest küüditamisele määratud isikute kategooriaid, saab selgeks, et need aktsioonid ei olnud suunatud mitte kindlate inimeste, vaid koosluse vastu. Sellised massirepressioonid on tegelikult idamaade traditsioonilised despootlikud abinõud, et murda vallutatud maade elanikkonna vastupanu ning suurendada nende kuulekust.

Bolševism viis sotsiaalse eksperimendi käigus kollektivismi põhimõtte kõrgeima tasemeni. Üksikinimene ei olnud selles riigis mitte ainult kehaliselt lagundatav, vaid ta eksisteeris ka vaimsel tasandil justkui ainult ühiskondlikult. Inimese sünd ja surm olid vaid üksiknähtused ühiskonna elukäigus, mistõttu inimesi võis massiliselt hävitada rahuaegadel ning tuua ohvriks sõdades. Teatavate üksiktunnuste alusel inimeste kategooriate eluõiguse kahtluse alla seadmine tingis pidevaid massirepressioone, millele läänelikus mõttes pädeva õigusliku hinnangu andmisest hoidutakse veel ka aastakümnete möödudes. Üksikinimese väärtus pole niisuguste arusaamade järgi mitte absoluutne, vaid sõltub grupis, kollektiivis või ühiskonnas kellelegi määratud rollist ja positsioonist, mis ulatub laagritolmust Jumala maapealse asemiku aujärjeni. Rollide ületähtsustamise tagajärg on kaldumine ülemuste jumaldamisse ehk isikukultusse.

2. Varavastastes kuritegudes kajastub suhtumine omandisse ja eri omandivormide erinev väärtustamine (eraomand kui “püha ja puutumatu” vs. eraomand pole oluline või on vähetähtis võrreldes riigi omandiga).

Vargus kuulub läänekristliku tsivilisatsiooni ürgsete kuritegude hulka (Fletcher 2000: 115). Läänes on riigivõimu õiguste piiramine (era)omandi ja selle omaniku suhtes pikaajalise arengu tulem. See protsess on läänekristlikus tsivilisatsioonis kestnud vähemalt seitsesada aastat, alates 13. sajandil (1215) välja antud *Magna Charta*’st. Isiklik omand on läänelike isikuvabaduste garantii, millele pani aluse mõjukas aadel, hiljem “kolmas seisus” ehk kodanlus. Samuti oli selles tähtis osa protestantismil kui tänapäevase kapitalistliku majandussüsteemi ideelisel alusel (We-

ber 2007 (1904)). Üksikisiku vabaduse austamine ja riigi omavoli piiramine on tavaliselt õnnestunud vaid ühiskondades, kus kehtib selline õiguslik mõiste nagu “kinnistu” ehk eraisiku omandis olev maa. Ortodoksse arusaama järgi on maa Jumala loodud, kellele maa ka igavesti kuuluma peab, ning maa eraomandit olla ei saa. Valitseja Jumala esindajana võib maa inimestele üksnes tähtjaliselt kasutusse anda. Läänega samasugust eraomandi mõistet Vene traditsioonis ei ole, sest seal kaasnes õigus omandile positsiooni ja privileegidega, mida valitseja võis suva järgi anda või ära võtta (Pipes 1999). Venemaal olid (sealsed ülikud) bojaarid sisuliselt tsaari orjad.⁷ Täpselt samasugused reeglid, mis keelustavad maa eraomandi, kehtivad islamis.

Eraomandis, kapitalis on ortodoksikiriku ja islami arusaama järgi midagi kõlvatut, ohtlikku, sest inimesest võib saada omandi, asjade ori. Isikliku omandi puudumise traditsioon jätkus kommunistlikul Venemaal, mis oli esimene riik, kus ametlikult tühistati inimeste õigus omandile kui “kapitalistliku rõhumise ja ekspluaateerimise viljale”. Isiklikku omandit polnud ka kommunistliku partei tippnomenklatuuri hulka kuulujatel, kes igapäevaelus nautisid luksust (alates defitsiitsetest toiduainetest ja lõpetades teenijaskonnaga riigisuvilate kasutamiseõigusega). Seda kõike ainult senikaua, kui kuuluti võimuhierarhiasse, sest ka NLKP peasekretäri voodipesul oli riigile kuulumise tempel. Nõukogude Liidus karistati riikliku omandi varguse või riisumise eest rangemalt kui isikliku omandi varguse eest. Sotsialistliku omandi riisumise eest suures ulatuses võidi määrata surmanuhtlus. Nõukogudeaegsest kohtupraktikast pärineb juhtum, kus kohtualused mõisteti surma riigivara riisumise eest eriti suures ulatuses. “Suure väärtusega riigivara” käsitati riigile kuuluvat reisilennukit, mida oli üritatud kaaperdada riigist põgenemiseks (Fletcher 2000: 9).

Õigeusu hoiakute järgi usutakse, et rikastuda saab ainult kellelegi arvelt. Sellise (nn nullsummast lähtuva) seisukoha alusel on ühiskonnas (maailmas) olev rikkus kindel suurus ja põhiküsimus

⁷Õigust ennast pidada tsaari orjaks arvati suureks privileegiks. Vt Mälksoo 2008.

on rikkuse jagamine, mitte selle loomine (Saizew 1998: 40–42).⁸ Kommunistliku korra all sõltus majanduslike ressursside jaotamine eelkõige administratiivsetest otsustest (Rose *et al.* 1998: 219). Niisugusel alusel on ortodokssuses välja arenenud erilised tööalased hoiakud, kus töö tähendab eelkõige teatavat vaimset-spirituaalset naudingut pakkuvat ühistegevust, mitte niivõrd uute väärtuste loomist. Toodangu üleproduktatsioon ja kasum tekitavad sotsiaalset kihistumist, mistõttu neid välditakse. Bolševike korraldatud massirepressioonid jõukamate talupoegade (“kula-kute”) ja linnakodanluse vastu tuginesid paljuski samadele hoiakutele, mille järgi küllakogukonnas peeti kõige olulisemaks inimeste võrdsust (*resp.* võrdset vaesust). Nõukogude Liidus olid lääne tavapärased ettevõtlusvormid liigitatud spekulatsiooni alla (Norris, Inglehart 2005). Venemaal on endiselt levinud hirm turu ebakindluse ees ning igatsetakse taga riikliku tööhõive turvalisust, edukaid ärimehi peetakse *a priori* spekulantideks või riigivarasteks, mistõttu võimude repressiivsed aktsioonid nende vastu pälvivad elanikkonna vaikiva heakskiidu.

3. Usu vastu suunatud ja poliitilistes (riigivastastes) kuritegudes kajastub suhtumine Jumalasse ja riigi üldkontseptsioon (inimese ja Jumala suhe on personaalne vs. tegemist on püha, jumaliku suhtega; riik — leebe, hea hoidja vs. riik kui vägivaldparaat, totaalne, inimese kohal kõrguv institutsioon).

Üks kõige rängematest kuritegudest veel keskaegses Euroopas oli ketserlus, ususalgamine ehk ebalojaalsus Jumalale, mille menetlemisega tegelesid inkvisitsioonikohtud. Jumala vastu suunatud kuritegude menetlemise käsiraamat *Nõiahaamer* (Malleus Maleficarum) (vt Kramer, Sprenger, Summers 2007) on hämmastav dokument keskaegse vaimupimeduse kohta. Valgustusajal toimus põhjalik nihe suhtumises, mis on süvenenud kuni praeguseni.

⁸Ka rahvusvahelises suhtlemises on nii NSVL kui ka praegune Venemaa lähtunud paljuski nullsumma põhimõttest, mille järgi läänemaailma edu ükskõik millises valdkonnas tähendab alati Venemaa kaotust ja vastupidi, justkui kogu maailmas oleks üksnes teatav muutumatu hulk heaolu ja õnne. Imperiaalse mõtlemise üks tunnuseid näib olevat arusaam, et impeerium saab kas ainult tugevneda ja laieneda või siis nõrgeneda ehk kokku tõmbuda, kolmandat võimalust, mis tähendaks oma loomulikes piirides püsimist ja seal eluolu parandamist, ei ole ette nähtud.

Tänapäeval on läänekristlikus tsivilisatsioonis inimese suhe Jumalaga rangelt tema isiklik asi ning selle üle puudub riiklik regulatsioon ja järelevalve. Kuna Jumal on transtsendentaalne olend, siis ka tema vastu toimepandu jääb vaimsesse valdkonda, mis lääneliku arusaama järgi ei saa olla kuriteo sisuks. Kaitstav õigushüve saab olla avalik kord, mille rikkumise eest võidakse karistada ka seoses transtsendentaalsete väärtuste ründamisega.

“Ühise ürituse” reetmine, oportunism ja muu säärane üliinimlik oli sagedasti poliitiliste kuritegude sisu nõukogude ajal, millele järgnesid ranged karistused. Islami õiguse järgi on usutaganemine, usuteotamine rängimad kuriteod, mille eest on karistuseks surm. Kui Lääne-Euroopas eraldusid jumalik ja ilmalik võim teineteisest valgustusajastul, siis Bütsantsi poliitilise filosoofia (*Caesaropapism*) järgi olid kuriteod riigi vastu käsitatavad ka kuritegudena religiooni ja Jumala vastu (Taube 1926: 364). Vene keisrid jäid esindama üheaegselt nii ilmalikku kui ka jumalikku päritolu võimu. Läänekristlikus tsivilisatsioonis on riik arenenud sekulariseerumise, liberaliseerumise ja humaniseerumise suunas. Sellise riigi vastand on totalitaarne, inimestest vähe hooliv, inimesi suure masinavärgi väikesteks mutrikesteks pidav riik. Vene riik on traditsiooniliselt kaldunud ühiskonna terroriseerimisele — “kiskja-riik ja saak-rahvas” (Murawiec 2002: 250). Sealsed moderniseerimised alates Ivan Julmast ja Peeter I reformidest näitavad üheselt riigi julgeoleku eelistamist sotsiaalsele turvalisusele ja “sotsiaalse vabriku” purustamist. Stalini ajal saavutas lõhe riikliku ja sotsiaalse turvalisuse vahel grotesksed mõõtmed (Medvedev 2004: 14).

Nagu öeldud, oli Nõukogude Liit sisuliselt teokraatlik riik, kus religiooni tähendus oli tõstetud marksism-leninism (nt Coudenhove-Kalergi 1988 (1937): 44). Igaüks, kes asetas oma huvid kõrgemale riigi huvidest ja isikliku südametunnistuse kõrgemale parteist, oli ohtlik. Ebalojaalsuse eest bolševistlikule riigile nähti ette keskaegselt karme karistusi. Nõukogudevastase tegevuse koosseis (VNFSV kriminaalkodeksi § 58) kaotati pärast kriminaalõiguse reformi 1960. aastate algul. Edaspidi mantrana korratav väide poliitkurjategijate puudumise kohta Nõukogude Liidus polnud tegelikkusega kooskõlas. Kriminaalkodeksisse jäid alles nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda koosseis, poliitili-

selt tundlikes juhtumites mõisteti inimesi süüdi tavaliste kriminaalkuritegude paragrahvide alusel (nt huligaansus). Dissidentluse mahasurumiseks rakendati lisaks õigusväliseid, mitteametlikke repressioone (töö ja elatusvahenditeta jätmist, ametialase karjääri takistamist jms), samuti psühhiaatrilist sundravi. Riigireetmine rahu ajal on läänes küll tõsine kuritegu, kuid mitte kunagi karistatav rangeima karistusemääraga; Nõukogude Liidus oli “kodumaa reetmise” eest karistuseks “kõrgeim karistusemäär” ehk “surmanuhtlus ühes vara konfiskeerimisega” (*Eesti NSV kriminaalkodeks* 1984: § 62, lk 64).

4. Julgeoleku vastu suunatud kuriteod kajastavad riigivõimu prioriteetsuse astet (riigi julgeolek on kõrgeim väärtus, mille ees kõik muud taanduvad vs. riigi julgeoleku eest võideldes ei tohi kahjustada ühiskonna põhiväärtusi).

“Sõda terrorismiga” on tekitanud läänemaailmas seoses põhiväärtuste järgimisega raskeid põhimõttelisi küsimusi. Venemaa suhtumine terrorismi ja inimõigustesse on erinev, sest Vene riigis on riiklikud huvid olnud alati esmatähtsad. Tänapäeva Venemaal peetakse terroristideks peaaesjalikult Taga-Kaukaasia separatiste, keda käsitatakse bandiitidena. Banditismi termin on pärit Vene NFSV kriminaalkodeksist, kus “isikute relvastatud grupp, mille tegevus on suunatud asutuste ja organisatsioonide vara hävitamiseks ja omastamiseks” nimetati bandeks (*VNFSV kriminaalkodeks* 1944: 74–76). Nõukogude Liidus on traditsiooniliselt räägitud niisugusest nähtusest nagu “banditism” ja “bandiitlikud formeeringud”, mille alla püüti mahutada ka okupeeritud maades tekkinud vastupanuliikumisi.

Organiseeritud kuritegevus kui kuritegevuse eriliik määratleti esimest korda Ameerikas ja algselt seostati seda Itaalia päritolu maffiaga (Cressey 1969: 314–315; Nelken 2009: 301). Pärastpoole hakati vaatlema seoseid illegaalse ja legaalse turu vahel ning organiseeritud kuritegevusest sai selliselt tõlgendatuna pigem majanduskuritegevuse eriliik (Hobbs 1994). Organiseeritud kuritegevuse puhul läänekristlikus tsivilisatsioonis pole kunagi tegeliku ohuna käsitatud organiseeritud kurjategijate võimuambitsiooni. Venemaa organiseeritud kuritegevuse kujunemislugu on teistsugune. Kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni ei saanud sellisest nähtusest üldse rääkida, sest riigi tsentraliseerituse ja inimeste

kontrollituse aste välistas kuritegevuse organiseeritud vormide tekke. Mõnikord on väidetud, et bolševike loodud riik oli ise võimutäiuseni jõudnud mafioosne struktuur, mis inimesi ja ühiskonda vastutustundetult ekspluateerides tagas, et analoogset paralleelstruktuuri ei tekkinud (Saar 1994). Organiseeritud kuritegelikud grupeeringud (Vene maffia) hakkasid massiliselt levima Nõukogude Liidu lagunemise ajal ja saavutasid tipu 1990. aastate keskel (Finckenauer, Voronin 2001; Varese 2001). Sisuliselt jõudsid kriminaalsed struktuurid niisuguse tasemeni, et võis hakata rääkima uut liiki riigi — kriminaalse riigi väljakujunemisest.

Seda, et kultuuriliste tunnusjoonte abil saab selgitada korruptsiooni taset, on näidanud mitu uuringut (Lipset, Lenz 1999; Sandholtz, Taagepera 2005). Muidugi on ka Lääne-Euroopa riikides varieeruvusi ja näiteks protestantlikes maades on korrumpeeritust hinnatud vähem levinuks kui katoliiklikes (Sandholtz, Koetzle 2000; Treisman 2000). Üldlevinud seisukohaks on aga korruptsiooni kui võimu negatiivse kaasnähtuse pidamine üldist arengut pärssivaks ja inimest madaldavaks.

Tänapäeva Venemaal põrkavad lääne ettevõtjad kokku ametnike süstemaatiliste võimu kuritarvitamisega.⁹ Niisuguse nähtuse üks põhjus on, et oma ametipositsiooni kasutamist hüvede saamiseks on Venemaal traditsiooniliselt peetud normaalseks ja enesestmõistetavaks käitumisviisiks. Nii jätkus see ka nõukogude ajal, kui töö juurest varastamine oli üldlevinud käitumisviis, millega ei kaasnenud hukkamõistu. Bolševike valitsemise perioodil kuulusid alltkäemaksud, vastuteened ja muud kingituste vormid igapäevaelu juurde (Hutchcroft 1997: 657). Peter Kneeni järgi esindab korruptsioon Venemaal Nõukogude-aegse mitteformaalse ettevõtluskultuuri jätkumist Vene kapitalismi tingimustes (2000: 349). Endistes kommunistimaades on täheldatud varasema nomenklatuuri põhjal mõjukate korruptiivsete võrgustike väljakujunemist (Karklins 2005). Islamimaades on klannid põhilised võimu teostamise subjektid, mis esindavad nn institutsionaliseeritud korruptsiooni. Võimu juurde kuulub alati õigus sellega kaasneva teele hüvedele ja kohustus edutada enda klanni liikmeid. Selles

⁹Korruptsiooni tajumise indeksi järgi asus Venemaa 2010. aastal 154. kohal 178 riigi hulgas. Vt Transparency International.

kontekstis on raske üldse määratleda, mida võiks tähendada korruptsioon. On ilmne, et korruptsioon toitub samast väärtuselisest allikast s.o “moraalitud perekondlikkusest”, sugukondlikkusest, mis vastanduvad tureregulatsiooni üldistele reeglitele.

5. Kuritegudes perekondliku või seksuaalse enesemääramise vastu avaldub suhtumine sugudevahelistesse suhetesse ja seksuaalsesse vabadusse (seksuaalkäitumine on partnerite eraasi vs. riik või kogukond üritab seda eluvaldkonda rangelt kontrollida).

Abielu kui institutsiooni ilmalikustumise tulemusena kadus läänemaailmas kuritegude loetelust abielutruudusetus, täisealiste omavahelised seksuaalsed eelistused on nende eraasi, mitte riigi kontrollitud valdkond. Õigeusu ja islami traditsioonides on abielu osa inimese kosmilisest kuuluvusest ja seotusest ning küsimus pole selles, kas abikaasade ootused ja vajadused on täidetud, vaid eelkõige nendevahelises pühas suhtes, milles mõlemad vastastikku osalevad. Läänes on abielu pigem valdkond, kus inimene otsib individuaalset lähedust, rahuldust ja rahulolu, kus ta lähtub oma eelistustest ja valikutest.

Liberaalne ja demokraatlik riik puutub inimeste eraellu ja sealhulgas seksuaalellu “nii palju kui vajalik ja nii vähe kui võimalik”. Läänekristlikus tsivilisatsioonis ei piisa oma õe tapmise põhjendamisel sellest, et õde elas vabameelset suguelu. Eeldatakse, et normaalne vend suudab kontrollida õe promiskuiteedi tõttu tekkinud häbi, viha või muid negatiivseid emotsioone (Fletcher 2000: 243). Paljudes kultuurides peetakse tänapäevalgi abielurikkumist rängaks kuriteoks. Islami õigustraditsioonis on homoseksualism ja abielutruudusetus kuriteod, mida peetakse Jumala vastu suunatuks, ja sellisel juhul algatab kriminaalmenetluse riik. Nende kuritegude eest võib olla karistuseks surmanuhtlus või jäsemete amputeerimine (Pakes 2004: 84).

Venemaa esindab suhtumises homoseksuaalsusse pigem karmi suunda. Meestevaheline homoseksuaalne vahekord (vene keeles *muželovstvo* — mehepilastus) ei kuulu õigeusklikus kultuuritraditsioonis mitte niivõrd seksuaalkäitumise sfääri, vaid pigem teise mehe alandamise kaudu individuaalse enesekehtestamise juurde. Kriminaalses subkultuuris tähendab vägivaldne homoseksuaalne vahekord kellegi “allalaskmist”, s.o paigutamist sotsiaalse hierarhia kõige madalamale astmele ehk “üldpõlatute” hulka. Vene

keisririigis oli meestevaheline homoseksuaalne vahekord kriminaalkorras karistatav. Nõukogude Liidus hakati meestevahelise homoseksuaalse akti eest kriminaalkorras karistama 1937. aastast ehk aktiivsete poliitiliste repressioonide ajal. Ka Nõukogude Liidu järgsel Venemaal oli meeste omavahelise seksuaalse suhtlemise eest ette nähtud kriminaalvastutus (nn pederastia paragrahv), mis kaotati sealsest kriminaalkoodeksist 1997. aastal.

6. Avalikku korda rikkuvad kuriteod näitavad suhtumist valikuvabadusse (inimene ise valib, millest lõbu tunda, millega tegeleda, kui ta ei kahjusta teist inimest vs. riik ehk kogukond jälgib tähelepanelikult inimeste tegevust, sh vaba aja veetmist).

Lääneriikides on prostitutsioon reguleeritud mitmel viisil, ulatudes legaliseerimisest kuni mittesekumise, prostitutsiooni või prostituudi teenuse kasutamise kriminaliseerimiseni. Üldine arusaam on, et inimese keha kui võimalik müügiartikkel kuulub inimesele endale ning sellega ei tohi ei riik ega teine isik kaubitseada. Inimkaubitsemine on keelatud ja seda peetakse rängaks kuriteoks. Lääs on olnud orjuse kui inimeselt tema vabaduse ja väärikuse võtmise suhtes üha sallimatum ning orjastamise kuriteokosseisu võib leida kõikide läänetsivilisatsiooni riikide kriminaalkoodeksitest. Islami traditsioonis kuulus inimkaubitsemine traditsiooniliselt nii haaremite kui ka bordellide tegevuse juurde. Nõukogude Liidus oli prostitueerimine kuritegu, sest sel viisil rahateenimist peeti hõlptulu saamiseks. Samas on teada, et välismaalaste jälgimiseks kasutas KGB pidevalt nn valuutaprostitute, kes välismaalastele välisvaluuta eest intiimteenusid osutasid. Sellises suhtumises väljendus riigi absoluutne valmidus inimese (seksuaalseks) ekspluateerimiseks.

Hasartmängud on iidne inimaktiivsuse vorm, mida tuntakse kõigis kultuurides. Rohkem kui 90 riigis on hasartmängud legaalsed (Lesieur, Rosenthal 1991), paljudes riikides avalik ja laialt levinud ajaveetmise vorm, mõnes rangelt keelatud. Paljudes riikides on hasartmängude korraldamine riigi monopol, mis määratleb väga täpselt nende seaduslikud liigid (nt loteriide korraldamine, lotondus, mängutotalisaatorid kui ennustusvõistlused). Lähemal vaatlemisel joonistuvad hasartmängudesse suhtumises välja selged kultuurilis-tsivilisatsioonilised erijooned. Suhtumine hasartmängudesse seostub ebakindluse vältimise kui väärtusega:

mida enam väärtustatakse kindlust, seda negatiivsemalt suhtutakse hasartmängudesse kui tegevusse.

Lääne ühiskond on paljusk "mängimisühiskond", kus võistlevus ja juhus, oskus ja õnn esinevad koos. Üsna keeruline on eristada seadusjärgseid börsispekulatsioone negatiivselt hinnatud "mängukirest, probleemsest mängulusest". Nõukogude Liidus olid hasartmängud illegaalsed ja levinud üksnes (kriminaalsetes) subkultuurides. Lääne individualistliku ühiskonna juurde kuulub arusaam, et inimene peab suutma mängukirge ohjata, vältimaks selle muutumist destruktivseks. Kollektivistlike ühiskonnatüüpide puhul on mängusõltuvust takistava tegurina toodud esile "häbi", mille võib olla erinev psühholoogiline taust (Ellias-Frankel, Oberman, Ward 2000). Araabia ja türgi päritolu inimeste jaoks seostub häbi religioossete printsiipidega, sest islam keelab mänguluse täielikult kui moslemile sobimatu käitumise (GAMECS Project 1999). Hiina tsivilisatsioonis tähendab häbi oma näo ja grupiliikmete respekti kaotust, mis kahjustab kogu suguvõsa. Teiste inimeste ja maailmaga harmoonilise tasakaalu saavutamine kuulub sealses tsivilisatsioonis inimsuhete ülimate eesmärkide hulka (Cheung 1993).

7. KURITEGEVUSE TUNNUSJOONED TSIVILISATSIOONITI

Tänapäeva kriminoloogia üks tähtsatest avastustest on tugev mitte-lineaarne seos vanuse ja kriminaalse aktiivsuse vahel (nn *age crime curve*). Uuringud näitavad, et kaasatus kriminaalsesse käitumisse kasvab kuni hilise noorukieani või varase täiskasvanueani ning seejärel väheneb kogu ülejäänud elu jooksul. Selline vanuse ja kriminaalse aktiivsuse vahekord on olnud muutumatu eri piirkondades ja eri aegadel (Gottfredson, Hirschi 1990). Kriminoloogid ei ole suutnud rahuldavalt seletada, miks ilmneb püsivalt just selline seos vanuse ja kuritegevuse vahel. Travis Hirschi ja Michael Gottfredson on väitnud näiteks, et "kuritegevuse vanuselist muutumist ei ole võimalik seletada ühegi muutuja ega muutujate kombinatsiooni abil, mis kriminoloogiale on praegusel ajal kättesaadavad" (1983: 554). Yossi Shavit ja Arye Rattner jagavad arvamust, et "delinkventsuse vanuseline dünaamika jääb seleta-

mata, ükskõik millist teadaolevat sotsioloogilist muutujat kasutada" (1988: 1457). Hiljuti on tehtud katse põhjendada vanuse ja kuritegevuse kõverat biosotsiaalse lähenemisviisi kaudu, kus peamist rolli nähakse inimorganismi bioloogilises küpsemises (Walsh 2009).

Normidel on kultuurides-tsivilisatsioonides erinev tähendus. Isegi selline esmapilgul püsikindel kategooria nagu vanus pole kultuuriliselt universaalne, vaid kujutab endast diskursiivset konstruktsiooni, kandes kindlat tähendust teatavas kontekstis. Lääne-maailmas pärast alaealisuse (nooruse) "avastamist" 19. sajandil alanud alaealiste kriminaalõiguslik erikohtlemine on sisult väga keeruline, sotsiaalkultuurilise ja majandusliku arenguga seotud nähtus. See, kuidas tänapäeva lääne ühiskondades suhtutakse lastesse ja alaealistesse, on kooskõlas ootustega uute põlvkondade rolli ja arenguvõime suhtes, mille peab tagama pikk õppimis- ja küpsemisperiood. Alaealisus oleks ühelt poolt vaadatuna nagu vastutust raskendav asjaolu (nt alaealistele on seatud rohkem piiranguid kui täisealistele, paljud käitumisviisid, mis täisealistele on lubatud, on alaealiste jaoks keelatud — nn staatuslikud ülestumised). Teisalt suhtutakse alaealistesse, nende karistamisse leebemalt (nt karistused pole nii ranged, kehtestatud on ealised piirid kõige rangemate sanktsioonide määramise suhtes, püütakse vältida kriminaalkorras karistamist).

Kas eelkirjeldatud vanuse ja kuritegevuse seos kehtib kõikides maailma kultuurides ja tsivilisatsioonides või mitte? Näiteks Maureen Cain kirjeldab Trinidad ja Tobago ühiskonda, kus puudub läänemaailmale iseloomulik vanuseline kihistumus. Sealne elanikkond jaguneb kahte gruppi: lapsed, kes tavaliselt ei osale täisealiste ettevõtmistes, ja ülejäänud ehk täiskasvanud. Lastest saavad täiskasvanud, ilma et nad oleksid vahepealses etapis murdeealised või noorukid. Täisealiste sotsialiseerumine toimub eri vanuses indiviidide ja perekondlikes gruppides. Cain jõudis loogilisele järeldusele, et "isegi teoreetilisel tasemel esitatud väited, et seos vanuse ja kuritegevuse vahel on kultuuriliselt universaalne, tekitavad hämmastust" (2000: 244). Anthony Harriott andmetel müüvad Kariibi mere piirkonnas narkootikume eelkõige eakad inimesed (1996). Analüüsides politsei andmeid karistatute kohta Barbadosel, leidis Farley Braithwaite, et 14–19-aastased moo-

dustavad neist üle 9%. Vanemaid kui 25-aastasi oli rohkem kui 70% (1996), ehkki lääne vastavate andmete järgi oleksid selles vanuses inimesed pidanud olema kuritegevusest “välja kasvanud”. Seega on alust arvata, et vanuse ja kuritegevuse seos on üks läänekristliku tsivilisatsiooni kuritegevuse põhitunnusjooni, mis tuleb erilise läänelikust *modus vivendi*’st ja kultuuritaustast. Selles näitajas väljenduvad üheskoos tänapäeva läänelikku ühiskonda uute põlvkondade sotsialiseerumise eripärad. On vägagi usutav, et läänest erinevad tulemused vanuse ja kriminaalse aktiivsuse seose kohta saadakse ka teistes mittelääne tsivilisatsioonides, kui seal selletaolisi uuringuid läbi viiakse.

Teiseks oluliseks avastuseks kriminoloogias peetakse nn duaalselt taksonoomiat, mille järgi kogu kurjategijate populatsioon jaotub kaheks erinevaks kontingendiks. Terrie Moffitt leidis esimesena Uus-Meremaal läbiviidud longituuduuringus, et kui enne 11. eluaastat kohtab antisotsiaalset käitumist väga harva, siis 18. eluaastaks teatas 93% uuritavatest osalemisest mingit laadi õigusrikkumises. Põhiosa kõigist neist indiviididest moodustavad need, kelle kriminaalne aktiivsus piirdub nooruseaga. Teise grupi moodustavad püsiva kriminaalse aktiivsusega subjektid, kelle kriminaalsed üleastumised algavad varakult, kestavad kaua ja kes panevad toime enamiku rasketest kuritegudest. Suurt korrelatsiooni üleastumiste varase alguse ja hilisemate kuritegude sageduse vahel võib pidada kriminoloogia üheks kõige veenvamalt kindlaks tehtud seaduspärasuseks (Wilson, Herrnstein 1985: 137). Selliste indiviidide osakaal kõigi alaealiste õigusrikkujate seas on umbes 5% (Moffitt 1993). Krooniliste korduvkurjategijate rühma olemasolu on kinnitanud mitme teise uuringu tulemused (Wolfgang, Figlio, Sellin 1972; Farrington 2000; Lahey, Waldman 2005; Thornberry, Krohn 2005).

Terrie Moffitt seostab noorukite kõrget kriminaalset aktiivsust nn küpsemise lõhega, mis seisneb tänapäeva lääne ühiskonnas indiviidide bioloogilise ja sotsiaalse küpsemise lahknemises. Kui traditsioonilistes ühiskondades olid mõlemad protsessid üheaegsed, siis lääne ühiskonnas lahutab last täiskasvanust pikk õppimisperiood. Bioloogiliselt täiskasvanu jääb pikaks ajaks sotsiaalses mõttes lapseks. Kõrge kriminaalne aktiivsus on omamoodi autonoomiapüüd, väljakutse eelmisele põlvkonnale (Moffitt 1994).

Mida aga tähendab, et umbes 5% kõigist meestest kujuneb kroonilisteks kurjategijateks? Selle näitaja üle on palju vaieldud ja jõutud erinevatele järeldustele. Ühtede autorite arvates on “vägivaldsed kiskjad” kõige ohtlikum kurjategijate alagrupp, kelle vastu tuleks suunata kriminaal-justiitsüsteemi põhijõud (Blumstein *et al.* 1986). Teiste arvates ei ole neid isikuid võimalik ettevaatavalt eristada (saab ainult tagantjärele), mis teeb niisuguse teadmise kasutuks (Hirschi, Gottfredson 1983).

Kui pidada niisuguse rühma suurust stabiilseks karakteristikuks, mis iseloomustab lääne tüüpi ühiskondi, on õigus mõlema seisukoha pooldajatel. Lääne ühiskonnakorraldus tervikuna tingib ühest küljest selle, et niisugune hulk mehi muutub kriminaal-justiitsüsteemi kroonilisteks klientideks. Samas on võimalik teatavate isikslike ja sotsiaalsete tunnusjoonte alusel ennustada, missuguste näitajatega indiviididel on kõige suurem tõenäosus sellesse rühma sattuda. Kriminaalse aktiivsuse trajektoiride (longituud)uuringuid on praeguseni läbi viidud eranditult läneriikides (Farrington 2003). Seega pole mingit alust arvata, et tegemist on üleilmse seaduspärasusega, mistõttu olemasolevate andmete alusel tuleb korduvkurjategijate osakaalu pidada läänekristliku tsivilisatsiooni (kuritegevust) iseloomustavaks tunnuseks.

Kriminaalse aktiivsuse ja soo vahel eksisteerib kindel ühetähenduslik seos: mehed käituvad õigusvastaselt tunduvalt sagedamini kui naised. Juba Adolphe Quetelet tuvastas, et naised moodustasid kõikidest arreteeritute alla 25% (1969 (1842)). Ka tänapäevased uuringud näitavad naiste osakaalu jäämist kurjategijate hulgas püsivalt 10–20% piiridesse. On vaid üksikud kuriteoliigid, kus naistel on meestest suurem osakaal (nt prostitutsioon). Kui eristada raskemaid ja kergemaid ning vägivaldseid ja varavastaseid kuritegusid, on naissoo madalam kriminaalne aktiivsus täheldatav just raskemate ja vägivaldsete kuritegude puhul, kus naiste osa on muutumatult umbes 10% (Wilson, Herrnstein 1985: 105–111). Kriminaalses aktiivsuses ilmnevad soolised erinevused juba alaealisena, mil tüdrukute delinkventsus on enamasti vähem krooniline ja vähem tõsine kui poistel (Snyder, Sickmund 2006). Naissoo kuritegevust iseloomustavad näitajad pole muutunud ja praeguseks pole tuvastatud suundumusi, mis viitaksid naiste

ja meeste kuritegevuse sarnasemaks muutumisele ning “sooline lõhe” kuritegevuses on säilinud.

Kuritegevuses ilmnevate suurte ja püsivate soerinevuste seletamiseks on välja pakutud eri hüpoteese, mis varieeruvad bioloogilistest eripäradest kuni naiste väiksemat kuritegelikkust aktiivsust soodustavate soorollideni (Heidensohn 1994: 998; Moffitt *et al.* 2001). Tegelikult on soerinevused üldse ja eriti naiste osakaalu püsivus 10–20% juures jäänud veenva seletusega. Mõned autorid peavad soo ja kuritegevuse seose teoreetilise seletuse puudumist kriminoloogia suurimaks vajakajäämiseks (Allen 1989; Smart 1989). Naiste kuritegevuse erijoonte uurimist on korraldatud peaaegu eranditult lääne kultuuriruumis, mis ei ole võimaldanud selles suhtes teha mahukamaid võrdlusi. Senise empiirilise materjali põhjal ei saa välja tuua ei võimalikku soolist proportsiooni teiste tsivilisatsioonide kuritegevuses ega ka seda, milliste sotsiaal-kultuuriliste erijoontega selliseid erinevusi seletada võiks. On loogiline, et naiste sotsiaalne staatus ja rollid näiteks islami tsivilisatsiooni maades mõjutavad seda, mil määral ja milliste kuritegudega on naised seal esindatud. Niisiis võib välja pakkuda teesi, et naiste osakaalu puhul kurjategijate hulgas on tegemist veel ühe kultuurilis-tsivilisatsioonilise (põhi)tunnusjoonega, mis tuleb läänelikust kultuurikeskkonnast. Kõik kolm põhitudunnusjoont kirjeldavadki nn normaalset kuritegevust läänekristlikus tsivilisatsioonis, nagu Durkheim omal ajal ilmselt silmas pidas.

8. TSIVILISATSIOONIDE VASTASTIKUNE TOIME JA KURITEGEVUS

Thorsten Sellin kirjeldas 1930. aastate lõpul “kultuurikonflikti”, mis tekib seoses käitumisnormide vastastikuse üksteisesse sisene misega: “Kultuuride konfliktid on vältimatud, kui ühe kultuurilise või subkultuurilise piirkonna normid migreeruvad või puutuvad kokku teise piirkonna normidega” (1938: 63–67). Normide vastastikune mõjutamine võib Sellini arvates leida aset kolmel viisil. Esiteks kultuuriliste koodide põrkumisel, teiseks normide migreerumisel ja kolmandaks inimeste migreerumisel.

Seega näeme, et “kultuurikonflikt” kuritegevuse põhjusena, nagu Sellin seda nägi, on tegelikult väärtuste põrkumine ja

konkurents. Käitumisviis, mis pole ühes tsivilisatsioonis kuriteona määratletud, võib olla kuritegu teises, kutsudes nii esile vahetult kokkupuutuvate kultuuriareaalide piiridel õiguspärase käitumise identifitseerimise probleeme. Erinevad tsivilisatsioonid on tänapäeval hakanud üksteist üha enam mõjutama viisil, mis tõstab ühiskondade konfliktisuse määra ja tekitab kuritegevust. Koos kommunikatsiooniprotsesside intensiivsuse ja mobiilsuse kasvuga on selliste konfliktide piirkonnad oluliselt avardunud, sest kogemus käitumiskoodide erinevusest ei seostu enam vaid piiratud isiklike kontaktidega. Tegelik võimalus väärtuste kokkupõrkeks on seotud üleilmastumise käigus üha laieneva massiturismiga, kui miljonid inimesed siirduvad näiteks puhkuse ajal teiste tsivilisatsioonide levialale. Teadmised kohalikest oludest, seal kehtivatest sageli kirjutamata reeglitega on pealiskaudsed või puuduvad. Võõras kultuurikeskkonnas on väga raske tajuda olukorra tegelikku ohupotentsiaali, hinnata adekvaatselt endasse suhtumist. Näiteks peetakse tseremoniaalset külalistekultusega seotud käitumisstandardit tegelikult sõbralikkuseks ja lahkuseks. Sellistes tingimustes pole harvad juhtumid, et eksitakse tähtsate normide vastu, solvates kohalike elanike tundeid, või ollakse kerge saak sealsetele kriminaalsetele struktuuridele. Tehniline progress on suurendanud konfliktide tagajärgede levikut ja üleilmastumise tingimustes on tegelikult kogu maakera muutunud niisugust liiki kultuurikonfliktide tsooniks.

Tsivilisatsioonilise kolonisatsiooni käigus võivad ühe kultuuri grupi normid laieneda teise tsivilisatsiooni maa-alale, mille tulemusena traditsioonilised käitumisviisid muutuvad seadusvastaseks. Klassikalise näite rahvuslike traditsioonide ja võõrvõimu kehtestatud seaduste vastuolu kohta pakuvad endised Nõukogude Liidu Kesk-Aasia liiduvabariigid, kus mitmenaisepidamine ja veritasu polnud kokkuviidavad sotsialistlike õigusnormidega, muutusid illegaalseks, kuid säilisid vaatamata sellele aastakümnete jooksul. Sama toimub praegu Venemaal Taga-Kaukaasia regioonis, kus kesk- ja kohalikud kombid on vastuolus. Tegelikult kaasneb ühe tsivilisatsiooni laienemisega teise levipiirkonda vältimatult kultuurikonflikt ja selle avaldumise vormid võivad ulatuda varjatud vastuseisust vägivallapurskeni.

Kolmas võimalus konfliktiks on ühe kultuurilis-tsivilisatsioonilise grupi liikmete migreerumine teise kultuuri areaali, kandes väärtusi, mis esindavad sihtkultuuri koodidega põrkuvaid

käitumisviise ja on seetõttu seadusvastased. Selline protsess toimub, kui migrantide grupp on nõrgem (poliitiliselt, sotsiaalselt) kui see grupp, kelle maa-alale saabuti. Niisugusel tasemel kultuurikonflikt leiab aset Venemaast väljapoole jääval endisel Nõukogude Liidu territooriumil pärast selle riigi lagunemist, kuhu jäid varem saabunud migrantide populatsioonid. Mitmest Kesk-Aasia endisest liiduvabariigist lahkus põhiosa venekeelsest elanikkonnast, Balti riikidesse jäid venekeelsed migrantpopulatsioonid suures osas kohale.

Kriminaalset käitumist põhjustava kultuurikonflikti sisuks võivad olla kriminaalõiguslike arusaamade põhilised lahknemised tsivilisatsiooniti. Lääneliku põhimõtte järgi on riikliku vägivalga kasutamine inimese vastu õigustatud ainult teistele inimestele kahju tekitamise korral või selle ärahoidmiseks (Mill 1996 (1859): 44). See tähendab, et sekkumist väärivad konkreetne, nn sekulaarne kahju, mitte nn transtsendentaalne kahju (Fletcher 2000: 382). Lääne religioonijärgsetes ühiskondades on üha enam eemaldunud “pühade” väärtuste kriminaalõiguslikust kaitsmisest ja keskendunud kindla indiviidi huvidele. Traditsioonilistes kultuurides on transtsendentaalset kahju peetud alati ka kindlat indiviidi kahjustavaks ning siin avanevad suured huvide kokkupõrke võimalused. Näiteks sobib nn karikatuuride skandaal, kus tekkis vastuolu sõna ja eneseväljendusvabaduse kui läänelike põhiväärtuste ning prohvet Muhamedi kujutamise religioosset päritolu keelu vahel.

Kuritegevuse kontrolli meetodid, mida rakendatakse teistest tsivilisatsioonist pärit isikute suhtes, juhul kui need inimesed säilitavad oma kultuuritraditsioonid ja põhimõtted, ei ole tõhusad. Immigrantide populatsioonid lääneriikide vanglates kasvavad pidevalt ja moodustavad mitmes Euroopa riigis kõigist kinnipeetavatest juba suure osa või enamuse (Aebi, Delgrande 2009: 46–48). Analoogilisi vastuolusid, mis on seotud kohalike kommete ja põhimõtete vähese tundmise ning aktsepteerimisega, näeme kogu aeg arvukate muslimikogukondade puhul Euroopas. Aina sagedamini teatab ajakirjandus peresisestest mõrvadest või “usu vaenlastele” kuulutatud surmaotsustest. Saksamaal on toimunud avalikkust jahmatanud nn aumõrvasid, kus lähisugulased on tapnud noori naisi, kelle käitumine polnud sugulaste arvates piisavalt kõlbeline (Albrecht 2008: 138). Organiseeritud kuritegevuse mitme liigi puhul (nt inim- ja narkokaubandus) on kultuurilisel osisel tähtis roll. Sunnitud abielud ja vihkamiskuriteod

süvendavad avalikus arvamuses suhtumist teistest tsivilisatsioonidest pärit migrantidesse kui ebasoovitavatesse võõrastesse.

Viimastel aastakümnetel on kujunenud kultuurikonfliktide mehhanismid, mille iseeneseliku tekkimise ja tahtliku provotseerimise või õhutamise vahekorda pole lihtne hinnata. Kultuurikonfliktidele iseloomulik irratsionaalsus on säilinud või isegi kasvanud, sest ühe osalise arvates tühisele juhtumile järgneb ootamatult äge reaktsioon või taotletakse teise poole jaoks arusaamatuid eesmärke. Läänemaailmas aastaid edendatud mitmekultuurilisus on muutunud argumendiks, mille kaudu on võimalik aktiveerida kohapealset kultuurikonflikti. Mõnede tsivilisatsioonide tuumikriikide sekkumise ulatus sihtmaade siseellu kõigub varjatud survestamisest kuni migrantpopulatsiooni kui “viienda kolonni” kasutamiseni.

Uutest kuritegudest kõige nähtavam on fundamentalistlik terrorism. Usuvägivallaga pole oma ajaloolises arengus kokku puutunud mitte ainult islam, vaid vähem või rohkem ka teised maailmareligioonid (Juergensmeyer 2001).¹⁰ Fundamentalistliku terrorismi äärmusvormi — enesetapurünnakuid — on hakanud viimaste aastakümnete jooksul esinema üha rohkem. Kui üldiselt terrorirünnakute hulk ei ole suurenenud, siis enesetapurünnakute arv kasvab kogu maailmas (Dolnik 2003; Pape 2003). Enesetapurünnakutest on saanud ratsionaalse seletuse järgi eelkõige nõrgema konfliktialase sõjaline vahend, millega sundida tugevamat ja enamasti demokraatlikku poolt tegema järeleandmisi (Ranstorp 1996).

Korrapärasele enesetaputerrorismile on tänapäeva lääne kultuuritraditsioonis väljaspool patoloogiat raske leida vastet. Kultuurides, kus indiviid on grupist vähem tähtis, võib aga enesetaputerrorismist saada ülima grupilojalsuse väljendus. Kultuurilis-tsivilisatsiooniline vastuolu on siin ilmne, sest läänekristlike arusaamade järgi läheb niisugune käitumine vastuollu suurima tabuga: elu võtmise keeluga. Üldinimliku empaatia puudumine on eeldus selleks, et teha kahju teistele ja sallida inimkannatusi. Lääne väärtuste puhul on raske mõista, kuidas keegi võib osaleda asjasse mittepuutuvate inimeste massilises tapmises või kui-

¹⁰Näidetena kristluse ajaloolistest seostest vägivallaga võib tuua algkristluse märtrid, keskaegse kristluse ristisõjad ja inkvisitsiooni, uusaja nõiaprotsessid ja ususõjad.

das saab sellist käitumist sallida. Kuna indiviid vastutab oma käitumise eest isiklikult, on keeruline aru saada, mida tähendab vastutus teiste samasse gruppi kuuluvate inimeste käitumise eest. Seetõttu on absurdne süüdistada tavalisi inimesi läänemaailma väidetava ülekohtu eest islamimaade vastu. Kollektivistlikust seisukohast vaadatuna pole aga keegi süütu, sest iga indiviid vastutab ka teiste grupiliikmete käitumise eest. Grupilojaalsus on põhiväärtus, väljapool seisjad on kas vaenlased või kõrvalised, kes pole ära teeninud kaastunnet.

Terrorism, mis tugineb isiklikule julmusele, ei lähe kaugemale ja ei kesta kaua. "Pühal terroril" pole piire ja see ei nõrgene iseeneslikult mitte kunagi (Hoffer 1951: 128). Paradoksaalne on, et tänapäeva lääne ühiskonna atribuute ja tehnoloogiad kasutatakse esmapilgul kõige irratsionaalsemate ja algeilisemate eesmärkide saavutamiseks. Kriminaalne innovatsioon võib olla seega piiritu. Keskne küsimus globaalse seisuhindamisel on aga selles, et tuleb püüda kõnelda ebareeglipärastest nähtustest reeglipärasel keeles, hävitamata seeläbi nende ebareeglipärasust (Geertz 2003: 277). Kui individuaalne patoloogia muutub regulaarseks nähtuseks, "elukultuuri asemele asub surmakultuur" ja normaalse inimese käitumise ennustatavuse eeldused ei kehti, tuleb hakata süvendatult tegelema sellise hälbekäitumise süvapõhjuste ja kultuurilis-tsivilisatsiooniliste tagamaadega. Kultuurilisest seisukohast vaadatuna peab tõhusa strateegia loomine terrorismiga võitlemiseks algama terroristide väärtushoiakute põhjalikust ja eelarvamustevabast tundmaõppimisest ehk tuleb püüda aru saada sellest, "mida nad õieti enda arvates teevad".

KOKKUVÕTTEKS

Eelnev analüüs näitas, et nii kuritegude määratlustes ja karistustes kui ka karistuste määramises ning täideviimises kajastuvad paratamatult sotsiaalse keskkonna kultuurilis-tsivilisatsioonilised erijooned. Läänekristliku tsivilisatsiooni põhiväärtused, nagu religiooni ja ilmaliku võimu eraldumine, õigusriiklus ja poliitiline pluralism, parlamentaarsed valitsemisinstiitutsioonid, inimõiguste ja kodanikuvabaduste kaitse kui turvatsoon inimeste ja riigi vahel, on teinud võimalikuks esindusdemokraatia. Just sellises kon-

tekstis tuleb näha ka läänekristliku tsivilisatsiooni kuritegevust ja selle kontrolli, sest kuritegevuse kontrollimisega luuakse päev-päevalt teatavat sotsiaal-kultuurilist keskkonda. Õigusloome ja õiguse teostamise kaudu mitte ainult ei suunata käitumist, vaid kujundatakse sotsiaalsed tegelikkused. Seepärast on kuritegevus keskne küsimus ka riigiehituslikust ja poliititehnoloogilisest aspektist vaadatuna ja kuritegevuse kontrolli ei saa lahutada kultuurilisest (enese)kehtestamisest.

Üleilmseid muutusi kuritegevuses ei ole võimalik pädevalt analüüsida ega hinnata ilma erinevaid kultuurilis-tsivilisatsioonilisi taustu arvestamata. Niisugune lähenemine kuritegevusele avardab kriminoloogia piire ja aitab vabaneda sisekaemuse ummikust ning muuta kriminoloogiat enam tõlgendavaks distsipliiniks. Kultuurilise pöörde (Tamm 2008) kaudu kriminoloogias saab inimkeskkonda uurides võtta arvesse kuritegevuse sümbolset ja tähenduslikku mõõdet. Kultuurilis-tsivilisatsiooniline lähenemine kuritegevusele parandab tsivilisatsioonide mitmekesise maailma mõistmist ja aitab ka ennast paremini tunda. Väärtused on tähtsad, andes inimestele nii juured kui ka tiivad ehk luues identiteedi ja arenguväljavaate. Ainult tuginedes väärtustele, s.t endaks jäädes saab leida eduka strateegia tänapäevaprobleemide lahendamiseks.

Uue lähenemisega kuritegevusele oleme tee alguses ja eelnevalt esitatud põhitunnusjooned ning seosed väärtuste ja kuritegude vahel ei ole kindlasti ainsad. Näiteks on võimalik, et läänekristliku tsivilisatsiooni riikides läbiviidud rahvusvaheliste ohvriuuringute aasta-aastalt üsna muutumatuks jäänud tulemused kirjeldavad veel ühte metakuritegevuse tunnust — nende inimeste osakaalu, kes tunnevad end kuriteo ohvritena.

Teistes tsivilisatsioonides on eeldatavalt teistsuguse suurusega karakteristikud, mille kindlakstegemisega peab hakkama tegelema. Samuti tuleb välja töötada sobiv keelekasutus ja luua mõistete süsteem, et empiiriliste faktide või vaatlustulemuste esitamine ei paistaks vaid eelarvamusi peegeldava subjektiivse hinnanguna. Süstemaatiline võrdlev analüüs tsivilisatsiooniti lubaks edaspidi hinnata kuritegevust ja selle kontrolli tsivilisatsioonide lõikes ning viiks uute, teoreetiliselt ja praktiliselt kasulike üldistusteni. Loodetavasti muutub kriminoloogia nõnda üheks tsivilisatsioonide dialoogi vormiks.

Täna professor Krista Kodrest artikli käsikirja kohta tehtud inspireerivate tähelepanekute eest.

Kirjandus

- Aebi, Marcelo F., Natalia Delgrande 2009. Council of Europe, Annual Penal Statistics. SPACE I. Survey 2007. Vt www.ristretti.it/commenti/2009/marzo/pdf14/europa.2007.pdf
- Albrecht, Hans-Jörg 2008. Criminalization and victimization of immigrants in Germany. — Palidda, Salvatore (Director). Criminalization and Victimization of Migrants in Europe. CRIMPREV, Assessing Deviance, Crime and Prevention in Europe. Sixth Framework Programme, pp. 118–138. Vt www.reseau-terra.eu/IMG/pdf/criminalisation.pdf
- Allen, Judith 1989. Men, crime and criminology: Recasting the questions. — *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 17, No. 1, pp. 19–39
- Bagby, Philip 1958. *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations*. London: Longmans, Green
- Beccaria, Cesare 1986 (1764). *On Crimes and Punishments*. Translated by D. Young. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.
- Blumstein, Alfred, Jacqueline Cohen, Jeffrey A. Roth, Christy A. Visher (Eds.) 1986. *Criminal Careers and "Career Criminals"*. Vol. I: Panel on Research on Criminal Careers. (Committee on Research on Law Enforcement and the Administration of Justice. Commission on Behavioral and Social Sciences and Education. National Research Council.) Washington, D.C.: National Academy Press
- Braithwaite, Farley 1996. Some aspects of sentencing in the criminal justice system of Barbados: The changing social organisation of crime and criminals in Jamaica. — *Caribbean Quarterly*, Vol. 42, No. 2/3, pp. 113–130
- Braudel, Fernand 1979. *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Transl. by Patricia M. Ranum. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Braudel, Fernand 1993 (1963). *A History of Civilizations*. New York: Penguin Books
- Cain, Maureen 2000. Orientalism, occidentalism and the sociology of crime. — *British Journal of Criminology*, Vol. 40, No. 2, pp. 239–260
- Cavadino, Michael, James Dignan 2006. *Penal Systems: A Comparative Approach*. London: Sage
- Cheung, Yuet Wah 1993. Approaches to ethnicity: Clearing road-blocks in the study of ethnicity and substance use. — *The International Journal of the Addictions*, Vol. 28, No. 12, pp. 1209–1226
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus von 1988 (1937). *Totaalne riik — totaalne inimene*. Saksa keelest tõlkinud Heino Anto. (Loomingu Raamatukogu nr 39.) Tallinn: Perioodika
- Cressey, Donald R. 1969. *Theft of the Nation: The Structure and Operations of Organized Crime in America*. New York: Harper & Row
- Dolnik, Adam 2003. Die and let die: Exploring links between suicide terrorism and terrorist use of chemical, biological, radiological, and nuclear weapons. — *Studies in Conflict and Terrorism*, Vol. 26, No. 1, pp. 17–35
- Durkheim, Émile 1984 (1893). *The Division of Labor in Society*. Basingstoke, U.K.: Macmillan
- Durkheim, Émile 1950 (1901). Rules for the distinction of the normal from the pathological. — E. Durkheim. *The Rules of Sociological Method*. Eighth ed. Glencoe: Illinois, pp. 65–73
- Ellias-Frankel, Jeffrey, Alan Oberman, Kelly Ward 2000. Addiction treatment for Jewish Americans and their families. — Krestan, Jo Ann (Ed.). *Bridges to Recovery: Addiction, Family Therapy, and Multicultural Treatment*. New York: The Free Press, pp. 115–144
- Eesti NSV kriminaalkodeks. 1984. *Ametlik tekst muudatuste ja täiendustega seisuga 1. veebruar 1984*. Tallinn: Eesti Raamat
- Farrington, David P. 2000. Explaining and preventing crime: The globalization of knowledge. The American Society of Criminology 1999 Presidential Address. — *Criminology*, Vol. 38, No. 1, pp. 1–24
- Farrington, David P. 2003. Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues. The 2002 Sutherland Award Address. — *Criminology*, Vol. 41, No. 2, pp. 221–225
- Ferrell, Jeff, Keith J. Hayward, Jock Young 2008. *Cultural Criminology: An Invitation*. Los Angeles—London: Sage
- Finckenaue, James O., Yuri A. Voronin 2001. *The Threat of Russian Organized Crime*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice
- Fletcher, George P. 2000. *Rethinking Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press
- Freeman, Richard B. 1986. Who escapes?: The relation of church-going and other background factors to the socioeconomic performance of black male youth from inner-city tracts. — Freeman, Richard

- P.; Holzer, Harry J. (Eds.). *The Black Youth Employment Crisis*. Chicago, IL: University of Chicago Press, pp. 353–376
- Freiberg, Arie 2011. Post-adversarial and post-inquisitorial justice: Transcending traditional penological paradigms. — *European Journal of Criminology*, Vol. 8, No. 1, pp. 82–101
- Friedman, Lawrence M. 1997. The concept of legal culture: A replay. — Nelken, David (Ed.). *Comparing Legal Cultures*. Aldershot, Hants, England—Brookfield, VT: Dartmouth, pp. 33–40
- GAMECS Project. 1999. Gambling among members of ethnic communities in Sydney: Report on “Problem gambling and ethnic communities” (Part 3). Sydney: Ethnic Communities’ Council of NSW
- Gauchet, Marcel 2007. *Religioonist demokraatias: Essee ilmalikkuse arengust*. Prantsuse keelest tõlkinud Katre Talviste. (Loomingu Raamatukogu nr 35–36.) Tallinn: Perioodika
- Geertz, Clifford 2003. *Omakandi tarkus: Esseed tõlgendavast antropoloogias*. Inglise keelest tõlkinud Triinu Pakk-Allmann. Tallinn: Varrak
- Geyer, Anne L., Roy F. Baumeister 2005. Religion, morality, and self control: Values, virtues, and vices. — Paloutzian, Raymond F.; Park, Crystal L. (Eds.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York: Guilford Press, pp. 412–434
- Gottfredson, Michael R., Travis Hirschi 1990. *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press
- Grondona, Mariano 2000. A cultural typology of economic development. — Huntington, Samuel P.; Harrison, Lawrence E. (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books, pp. 44–55
- Harriott, Anthony 1996. The changing social organisation of crime and criminals in Jamaica. — *Caribbean Quarterly*, Vol. 42, No. 2, 3, pp. 61–81
- Hattenhauer, Hans 2007. *Euroopa õigusajalugu*. Tallinn: Juura
- Heidensohn, Frances 1994. Gender and crime. — Maguire, Mike; Morgan, Rodney; Reiner, Robert (Eds.). *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Clarendon Press, pp. 997–1039
- Hirschi, Travis, Michael Gottfredson 1983. Age and the explanation of crime. — *American Journal of Sociology*, Vol. 89, No. 3, pp. 552–584
- Hirschi, Travis, Rodney Stark 1969. Hellfire and delinquency. — *Social Problems*, Vol. 17, No. 2, pp. 202–213
- Hobbs, Dick 1994. Professional and organized crime in Britain. — *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Clarendon Press, pp. 441–468
- Hoffer, Eric 1951. *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*. New York: Harper & Row
- Huntington, Samuel P. 1993. The clash of civilizations. — *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, pp. 22–49
- Huntington, Samuel P. 1999 (1996). *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujundamine*. Tõlkinud Mart Trummal. Tartu: Fontes
- Hutchcroft, Paul D. 1997. The politics of privilege: Assessing the impact of rents, corruption, and clientelism on Third World development. — *Political Studies*, Vol. 45, No. 3, pp. 639–658
- Inglehart, Roland, Miguel Basanez, Jaime Diez-Medrano, Loek Halman, Ruud Luijkx (Eds.) 2004. *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook based on the 1999–2002 Values Surveys*. México: Siglo XXI
- Johnson, Byron R., Sung Joon Jang 2011. Crime and religion: Assessing the role of the faith factor. — Rosenfeld, Richard; Quinet, Kenna; Garcia, Crystal A. (Eds.). *Contemporary Issues in Criminological Theory and Research: The Role of Social Institutions. Papers from the American Society of Criminology 2010 Conference*. Belmont, CA: Wadsworth, Cengage Learning, pp. 117–150
- Johnson, Byron R., Spencer De Li, David B. Larson, Michael McCullough 2000. A systematic review of the religiosity and delinquency literature: A research note. — *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 16, No. 1, pp. 32–52
- Juergensmeyer, Mark 2001. *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press
- Kadish, Sanford H. 1976. Respect for life and regard for rights in the Common Law. — *California Law Review*, Vol. 64, No. 4, pp. 871–907
- Kant, Edgar 1990 (1931). Eesti geopolitiilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250
- Karklins, Rasma 2005. *The System Made Me Do It: Corruption in Post-Communist Societies*. Armonk, N.Y.—London, England: M. E. Sharpe, Inc.
- Kneen, Peter 2000. Political corruption in Russia and the Soviet legacy. — *Crime, Law and Social Change*, Vol. 34, No. 4, pp. 349–367
- Kramer, Heinrich, Jakob Sprenger, Montague Summers (Transl.) 2007. *The Malleus Maleficarum*. New York: Cosimo, Inc.

- Kudrjavitsev 1978= *Уголовное право: История юридической науки*. Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука
- Kuper, Adam 1999. *Culture: The Anthropologists' Account*. Cambridge, MA—London: Harvard University Press
- Lahey, Benjamin B., Irwin D. Waldman 2005. A developmental model of the propensity to offend during childhood and adolescence. — Farrington, David P. (Ed.). *Integrated Developmental & Life-Course Theories of Offending*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, pp. 15–50
- Lesieur, Henry R., Richard J. Rosenthal 1991. Pathological gambling: A review of the literature (Prepared for the American Psychiatric Association task force on DSM-IV committee on disorders of impulse control not elsewhere classified). — *Journal of Gambling Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 5–39
- Lipset, Seymour, Gabriel Salman Lenz 1999. Corruption, Culture, and Markets. Manuscript, George Mason University, Arlington, VA
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäärist*. Koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund
- Marshall, Ineke Haen 2002. A Macro-level Comparative Approach to Criminal Violence. Paper Presented at the Second Annual Conference of European Society of Criminology, Toledo, Spain
- Mauss, Marcel 2000 (1924). *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. New York: W. W. Norton
- Mead, George Herbert 1918. The psychology of punitive justice. — *American Journal of Sociology*, Vol. 23, pp. 577–602
- Mead, George Herbert 1925. The genesis of self and social control. — *International Journal of Ethics*, Vol. 35, pp. 251–277
- Medvedev, Sergei 2004. Rethinking the National Interest: Putin's Turn in Russian Foreign Policy. The Marshall Center Papers, No. 6. Vt www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F.Publications/mcPapers/mc-paper.6-en.pdf
- Mill, John Stuart 1996 (1859). *Vabadusest*. Tõlkinud Kaja Tael. Tallinn: Hortus Litterarum
- Moffitt, Terrie E. 1993. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. — *Psychological Review*, Vol. 100, No. 4, pp. 674–701
- Moffitt, Terrie E. 1994. Natural histories of delinquency. — Weitekamp, Elmar G.; Kerner, Hans-Jürgen (Eds.). *Cross-National Longitudinal Research on Development and Criminal Behavior*. Dordrecht: Kluwer, pp. 3–61
- Moffitt, Terrie E., Avshalom Caspi, Michael Rutter, Phil A. Silva 2001. *Sex Differences in Antisocial Behavior: Conduct Disorders, Delinquency, and Violence in the Dunedin Longitudinal Study*. New York: Cambridge University Press
- Mousseau, Michael 2003. Market civilization and its clash with terror. — *International Security*, Vol. 27, No. 3, pp. 5–29
- Murawiec, Laurent 2002. *L'esprit des Nations: Cultures et géopolitique*. Paris: Editions Odile Jacob
- Mälksö, Lauri 2008. The history of international legal theory in Russia: A civilizational dialogue with Europe. — *The European Journal of International Law*, Vol. 19, No. 1, pp. 211–232
- Nelken, David (Ed.) 2000. *Contrasting Criminal Justice: Getting from Here to There*. Aldershot, England: Ashgate
- Nelken, David 2004. Using the concept of legal culture. — *Australian Journal of Legal Philosophy*, Vol. 29, pp. 1–26
- Nelken, David 2009. Comparative criminal justice: Beyond ethnocentrism and relativism. — *European Journal of Criminology*, Vol. 6, No. 4, pp. 291–311
- Nelken, David 2010. Making sense of criminal justice. — Shoham, S. Giora; Knepper, Paul; Kett, Martin (Eds.). *International Handbook of Criminology*. Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor and Francis Group, pp. 95–116
- Norris, Pippa, Ronald Inglehart 2005. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge, England: Cambridge University Press
- Pakes, Francis J. 2004. *Comparative Criminal Justice*. Cullompton, Devon: Willan Publishing
- Pape, Robert A. 2003. The strategic logic of suicide terrorism. — *American Political Science Review*, Vol. 97, No. 3, pp. 343–361
- Pargament, Kenneth I. 2008. The sacred character of community life. — *American Journal of Community Psychology*, Vol. 41, No. 1/2, pp. 22–34
- Pargament, Kenneth I., Gina M. Magyar-Russell, Nichole A. Murray-Swank 2005. The sacred and the search for significance: Religion as a unique process. — *Journal of Social Issues*, Vol. 61, No. 4, pp. 665–687
- Pinatel, Jean 1969. *Traite de droit penal et de criminologie*. Tome 3: *Criminologie*. 2ème ed. Paris: Dalloz
- Pipes, Richard 1999. *Property and Freedom*. Cambridge, MA: Alfred A. Knopf
- Poe, Marshall 2000. *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca: Cornell University Press
- Polanyi, Karl 1957 (1944). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press

- Quetelet, Adolphe 1969 (1842). *A Treatise on Man and the Development of His Faculties*. Gainesville, FL: Scholars' Facsimiles and Reprints
- Ranstorff, Magnus 1996. Terrorism in the name of religion. — *Journal of International Affairs*, Vol. 50, No. 1, pp. 41–162
- Reichel, Philip L. 1994. *Comparative Criminal Justice Systems: A Topical Approach*. 2nd Edition. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall
- Rose, Richard, William Mishler, Christian W. Haerpfer 1998. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Cambridge, MA: Polity Press in association with Blackwell Publisher
- Russell, Bertrand 1947. *History of Western Philosophy*. London: Allen and Unwin
- Saar, Jüri 1994. Uus revolutsioonäride põlvkond ehk vene maffia Eestis. — *Postimees*, 8.–9. XI
- Saar, Jüri 1997. Crime in Estonia — a civilizational approach. — Raska, Eduard; Saar, Jüri (Eds.). *Crime and Criminology at the End of the Century: IX Baltic Criminological Seminar 1996 May 22–25*. Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, pp. 69–80
- Saizew, Sergej 1998. Über die russische Wirtschaftskultur. — *Osteuropa-Wirtschaft*, B. 43, Nr. 1, S. 36–70
- Sandholtz, Wayne, William Koetzle 2000. Accounting for corruption: Economic structure, democracy, and trade. — *International Studies Quarterly*, Vol. 44, No. 1, pp. 31–50
- Sandholtz, Wayne, Rein Taagepera 2005. Corruption, culture, and communism. — *International Review of Sociology — Revue Internationale de Sociologie*, Vol. 15, No. 1, pp. 109–131
- Sellin, Johan Thorsten 1938. *Culture Conflict and Crime*. New York: Social Science Research Council
- Shavit, Yossi, Arye Rattner 1988. Age, crime, and the early life course. — *American Journal of Sociology*, Vol. 93, No. 6, pp. 1457–1470
- Smart, Carol 1989. *Feminism and the Power of Law*. London—New York: Routledge
- Snyder, Howard N., Melissa Sickmund 2006. *Juvenile Offenders and Victims: 2006 National Report*. Washington, D.C.: Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention
- Spengler, Oswald 2006 (1918). *Der Untergang des Abendlandes — Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. Ungekürzte Ausgabe, 17. Auflage. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag
- Sutherland, Edwin Hardin 1939. *Principles of Criminology*. 3rd ed. Philadelphia: J. B. Lippincott
- Sutherland, Edwin Hardin, Donald Ray Cressey 1978. *Criminology*. Philadelphia, PA: Lippincott
- Tamm, Marek 2008. Quo vadis, humaniora? — *Keel ja Kirjandus*, nr 8/9, lk 577–588
- Taube, Michel A. 1926. *Études sur le développement historique du droit international dans l'Europe orientale*. — *Recueil des cours de l'Académie de Droit International*, Vol. 11, p. 341–535
- Taylor, Maxwell 1997. Future developments of terrorism in Europe. — Raska, Eduard; Saar, Jüri (Eds.). *Crime and Criminology at the End of the Century: IX Baltic Criminological Seminar 1996 May 22–25*. Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, pp. 50–57
- Thornberry, Terence P., Marvin D. Krohn 2005. *Taking Stock of Delinquency: An Overview of Findings from Contemporary Longitudinal Studies*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers
- Tonry, Michael H. (Ed.) 1997. *Ethnicity, Crime, and Immigration: Comparative and Cross-National Perspectives*. (Crime and Justice: A Review of Research, Vol. 21.) Chicago: University of Chicago Press
- Toynbee, Arnold 1934–1961. *A Study of History*. 12 Vols. London: Oxford University Press
- Transparency International. Vt www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/cpi_2010_table
- Treisman, Daniel 2000. The causes of corruption: A cross-national study. — *Journal of Public Economics*, Vol. 76, No. 3, pp. 399–457
- Valsiner, Jaan 2009. Kultuuripsühholoogia. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8/9, lk 675–683
- Varese, Federico 2001. *The Russian Mafia: Private Protection in a New Market Economy*. Oxford, UK: Oxford University Press
- VNF SV kriminaalkodeks. 1944. Ametlik tekst muudatustega kuni 1. aug. 1944. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Moskva: NSVL Kohtu RK Juriidiline Kirjastus
- Walsh, Anthony 2009. Crazy by design: A biosocial approach to the age-crime curve. — Walsh, Anthony; Beaver, Kevin M. (Eds.). *Biosocial Criminology: New Directions in Theory and Research*. New York: Routledge / Taylor and Francis Group, pp. 154–175
- Weber, Max 2007 (1904). *Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. Protestantlikud sektid ja kapitalismi vaim*. Saksa keelest tõlkinud Jaan Isotamm. Tallinn: Varrak

- Wilson, James Q., Richard J. Herrnstein 1985. *Crime and Human Nature*. New York: Simon and Schuster
- Wolfgang, Marvin E., Robert M. Figlio, Johan Thorsten Sellin 1972. *Delinquency in a Birth Cohort*. Chicago: University of Chicago Press
- Young, Jock 2009. Moral panic: Its origins in resistance, resentment and the translations of fantasy into reality. — *British Journal of Criminology*, Vol. 49, No. 1, pp. 4–16

JÜRI SAAR (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogia erialal 1980, psühholoogiakandidaat õiguspsühholoogia alal 1989 (NSV Li Siseministeeriumi Akadeemia), õigusdoktor kriminoloogia alal 2003 (Tartu ülikool). Olnud Erikutsekooli nr 35 psühholoogi-kasvataja 1980–1983; Tartu ülikooli käitumishälvete sotsioloogia laboratooriumi teadur 1983–1989 ja juhataja 1989–1993; Eesti Riigikaitse Akadeemia korrektsioonikolledži direktor 1993–1994; Eesti Sisekaitseakadeemia psühholoogia õppetooli juhataja 1994–2000; Tallinna Pedagoogikaülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi kuritegevuse sotsioloogia osakonna juhataja ja vanemteadur 2000–2003; Tartu ülikooli õigusinstituudi kriminoloogia dotsent 2003–2005 ja teadusdirektor 2003–2006; a-st 2005 Tartu ülikooli õigusteaduskonna avaliku õiguse instituudi kriminaalõiguse, kriminoloogia ja kognitiivse psühholoogia õppetooli professor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Surmanuhtlus kui karistus” (1996, nr 9, lk 1840–1851), “Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptatsioonist Eestis” (1998, nr 7, lk 1512–1518), “Psühholoogilise kriminoloogia arenguhooni I–II” (1999, nr 7, lk 1393–1407; nr 8, lk 1718–1735) ja “Kurjad konstandid ja Eesti” (2010, nr 7, lk 1155–1180) ning arvustus Jaan Sootaki teose *Kuri karjas* kohta (2011, nr 2, lk 363–369).

ARVUSTUS

EESTI MEES VENE KROONUS

Tõnu Tannberg. Eesti mees Vene kroonus: Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011. 392 lk.

Kuigi sõjaajalooteemalisi raamatuid ja artikleid ilmub viimasel ajal rõõmustavalt palju, on Eesti varasemat sõjaajalugu käsitlevad originaaluuringused ikka veel haruldased. Kevadel ilmus kirjastuselt Ilmamaa kogumik, mis hõlmab eestlase ja Vene kroonu suhteid ligemale 200 aasta vältel (1721–1917). Raamatu autoriks on üks meie paremaid Vene 19. sajandi sõjaajaloo tundjaid, dr. hist. Tõnu Tannberg, kelle enam kui kahekümneaastase uurimistöo vili on nüüd koondatud ühtede kaante vahele. Asjaolu, et kogumikus avaldatu on varem trükitud, ei kahanda kuidagi raamatu väärtust. Küllap on ajaloolastegi seas vähe neid, kellel oleksid kodus kõik ajakirjad ja artiklikogumikud, kus autor on väeteenistuse teemat paari aastakümne jooksul käsitlenud. 1989. aasta *Kleio* numbraid pole tänapäeval kindlasti ka enam lihtne leida.

Tannbergi hinnangul võeti ajavahemikus 1796–1917 Eesti alalt Vene sõjaväkke ligikaudu 300 000 meest, kellest paljud jätsid oma elu ja terve impeeriumi arvukatel lahinguväljadel. Nekrutikohustuse, eriti aga üldine väeteenistuskohustuse kehtestamine 1874. aastal puudutas eesti ühiskonda valusalt. Tannbergi raamat kinnitab taas, et eestlaste ajalugu 19. sajandil ei olnud pelgalt agraarajalugu, vaid selles põimusid kõik sõdiva impeeriumi alamaks olemise vaevad ja koormised. Esimene hingeloendus Balti kubermangudes 1782. aastal viidi läbi nii fiskaalseid kui ka sõjalisi eesmärke silmas pidades.

Kogumik on jaotatud kolme ossa, millest esimene käsitleb Eesti ala järkjärgulist lõimimist Vene impeeriumi sõjaväesüsteemi, masiarmee sündi Euroopas ja Venemaal 19. sajandil ning Balti küsimust 1806.–1807. aasta Vene-Prantsuse sõja kontekstis. Kogumiku teine osa hõlmab maakaitseväge ja vabakorpuste formeerimist Baltikumis 1812. aastal ning Krimmi sõja ja Esimese maailmasõja aegseid mobilisatsioonid. Kolmandas osas peatutakse pikemalt nekrutikohustusel ning selle rahvastikualastel, sotsiaalsetel ja majanduslikel tagajärgedel. Juttu

on ka sõjateaduste õpetamisest Tartu ülikoolis 1803–1830 ning armee komplekteerimisel kehtinud usulistest ja rahvuslikest kvootidest (*numerus clausus*). Kogumiku lõpust leiab kahe eesti rahvusest polkovniku, Aleksander Tõnissoni ja Jaak Rosenbaumi portreelood, mis tuletavad meelde, et peale eestlastest sõdurite teenis Vene armees ka u 3000 eestlasest ohvitseri.

Nekruteid hakati Eesti alalt võtma Paul I valitsusajal 1796. aastal. Kuni selle ajani piirdusid eestlaste sõjalised koormised peamiselt kaudsete maksude (ratsateenistumaks, majutusmaks) ning ehitus-, majutus- ja küüdikohustusega. Nii olid Põhjasõjale järgnevad kümnendid, kui Eesti- ja Liivimaa olid nekrutikohustusest vabastatud, sõjast kurnatud rahva elujõu taastamise seisukohast äärmiselt olulised. Venemaa sõdis 18. sajandil aktiivselt nii oma lõunapiiril Türgiga kui ka Euroopas. Raamatust selgub, et 1730. aastatest alates võeti Põlis-Vene kubermangudest nekrutiks kuni 7% meessoost elanikkonnast. Võib vaid ette kujutada, mida tähendanuks sellises mahus nekrutivõtmine Põhjasõjas rängalt kannatanud eesti rahvale. Tannbergi sõnul jäid venelased kuni 1917. aastani impeeriumi kõige militaarsemaks rahvaks. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel teenis sõjaväes 1,4% venelastest, samas kui enamikul teistel impeeriumi rahvastel oli see näitaja alla 1% (eestlastel 0,5%).

Huvitav on märkida, et enne Esimest maailmasõda võeti Eesti alalt iga aasta väeteenistusse umbes sama palju mehi kui tänapäeval. Näiteks kutsuti 1910. aastal väeteenistusse 3016 eestlast, ja umbes 3000 ajateenijat aastas on ka see number, millega Kaitsevägi opereerib praegu. Tuleb küll lisada, et kuna 20. sajandi algul kestis ajateenistus kauem, oli korraga teenistuses olevate eestlaste hulk siis mõnevõrra suurem.

Raamatust loeme, et Vene keskväimu jaoks oli armee sulatuskatal, kus pidi tasalülitama igasugune rahvuslus. See on tõsi, kuid täiel määral see ei toiminud. Kuidas muidu said võimalikuks rahvusväeosad 1917. aastal ja kust tuli nende ohvitserkond? Poola armeesse astus üle neljakümne Vene armee kindrali. Paljud ukraina ja isegi mõned valgevene ohvitserid (ka kindralid) pidasid end Veebruarirevolutsiooni järel ukrainlasteks ja valgevenelasteks. Aastail 1917–1920 teenis Ukraina armees tuhandeid ohvitseri. Seejuures oli sõjaministeerium käsitanud ukrainlasi koos venelaste ja valgevenelastega ühtse tervikuna, vastukaaluks impeeriumi teistele rahvastele. Aastail 1918–1920 moodustasid rahvusarmeed olulise osa enamlastevastastest rindest. Enamgi veel, rahvuslike armeede isikkoosseis kokku oli võrreldav Venemaa Euroopa-osas opereerivate valgete vägedega, seda kohati ületades. Kõigis neis armeedes (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Ukraina, Gruusia, Armeenia, Aserbaidžaan) teenisid põhiliselt endised imperaatorliku armee ohvit-

serid. Vaid Poola, Ukraina ja Soome armees oli rühm ohvitseri, kes olid teeninud Austria-Ungari või Saksa armees (Soome armees põhiliselt nooremad ohvitserid). Seega toimis armee impeeriumi rahvaste sulatuskatlana, kuid jäi seatud eesmärkidest kaugemale. Heaks näiteks on siin polkovnikud Tõnisson ja Rosenbaum, kes hoolimata oma enam kui 20-aastasest teenistusest ja pikast eemalviibimisest kodumaalt jäid ikkagi eestlaseks. Kui lugeda Rosenbaumi kirju vennale või Viru rinde kirjavahetust Vabadussõja ajal, näeme, et teenistus Vene armees oli nende rahvuslikku meelsust pigem tugevdanud. Nii ei pidanud Tõnisson Viru rinde juhatajana paljaks nimetada venelasi (olgu siis punaseid või valgeid) halvustavalt tibladeks. Seda väljendit kasutasid Vabadussõja ajal ka mitmed teised vanemad ohvitserid. Oma käredate väljajätmiste poolest oli tuntud 2. diviisi ülem Viktor Puskar jmt.

Tõnissoni puhul võiks veel lisada, et vaatamata puudulikule ettevalmistusele (maailmasõjaaegne pataljoniülema juhtis Vabadussõjas diviisi ja rinnet) ei kaotanud ta Vabadussõja esimestel nädalatel meelekindlust. Just meelekindlusest oli Vene ohvitserkonnas neil aastail kõige enam puudus; maad võttis apaatus ja käegalöömine. Paljud maailmasõjas silma paistnud kindralid ja ohvitserid kaotasid pea, eelistades peitu pugeda, või alistusid võitluseta. Just meelekindlust Vabadussõja kõige raskematel hetkedel võib pidada Aleksander Tõnissoni suurimaks teeneks rahvusväeosade organiseerimise kõrval.

Siinkirjutajale isiklikult pakkus kõige suuremat huvi peatükk, mis käsitleb Vene armees kehtinud usulisi ja rahvuslikke piiranguid ehk *numerus clausus*'t. Venemaal ilmunud raamatutes ja veebifoorumites kohtab ka tänapäeval küllalt sageli seisukohta, et Vene armees puudusid rahvuslikud piirangud ja ainus, mille üle arvestust peeti, oli usutunnistus. Tannberg näitab veenvalt, et peale usutunnistusel põhinevate kvootide kehtisid armee komplekteerimisel ka rahvuslikud kvoodid. Näiteks Baltikumis asunud polkudes ei tohtinud kohalikku päritolu ohvitseride osakaal (kohalikuks peeti lisaks baltisakslastele, lätlastele ja eestlastele ka soomlasi ja rootslasi) ületada 20%. Siin oli tõepoolest tegemist rahvusliku, mitte usutunnistusel põhineva kvoodiga.

Raamatust loeme, et 1888. aastal kehtestatud korra kohaselt ei tohtinud muulastest ohvitseride arv vägedes ületada 30% ohvitseride üldarvust. Tuleb lisada, et kui ohvitserkonnas tervikuna suudeti seda kvooti järgida, siis üksikute väeosade lõikes oli pilt keerulisem. Esimese maailmasõja eelõhtul ületas mitmes Baltikumis dislotseerunud polgus muulastest ohvitseride arv kaugelt 30% piiri. Nii oli see näiteks 113., 116. ja 179. jalaväepolgus, kus andsid tooni peamiselt lätlased, saksla-

sed ja poolakad. Näib, et *numerus clausus* ei rakendunud täiel määral ka rahuajal.

Kriitika poole pealt on vähe lisada. Mõned trükivead ei muuda üldpilti. Võinuks ehk olla rohkem illustreerivat materjali ehk kaarte, kuid raamatu väärtus seisneb muus. Eesti sõjaajaloos on vähe peatükke, mis oleksid akadeemilise uurimistööga sel määral kaetud nagu väeteenistuskohustus 19. sajandil. Igal juhul on käesolev raamat heaks lugemisvaraks nii sõjaajaloolasele kui ka igale laia silmaringi hindavale haritud lugejale. Korralikule allikabaasile tuginev aastatepikkune töö on püsiva väärtusega.

Mati Kröönström

MATI KRÖÖNSTRÖM (sünd. 1965) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo alal 1991, ajaloomagister 1999, ajaloodoktor 2009. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Punaarmee üksuste juhtivkoosseis Eesti Vabadussõjas” (2004, nr 8, lk 1687–1717); “Eesti ohvitserid Vene kodusõja rinnetel 1918–1920” (2005, nr 5, lk 909–938), “Eestlastest ohvitserid Vene armees 19. sajandil” (2006, nr 4, lk 808–839) ja “Vene armee ohvitserkonna valikutest 1918–1920: Eesti Rahvaväe ja Valgearmee näidete põhjal” (2008, nr 7, lk 1517–1541).

VÄITLUS

EELK SÜND JA EESTLASTE VÕIMULETULEK KIRIKUS

Riho Saard. Eesti evangeelse luterliku kiriku sünniloost. — *Akadeemia*, nr 12, 2010, lk 2177–2202.

Priit Rohtmets, Erik Salumäe. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. — *Akadeemia*, 2011, nr 6, lk 1135–1177.

Riho Saard:

Priit Rohtmets ja Erik Salumäe on käsitlenud Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku asutamise küsimust, ilmselt ajendatuna siinkirjutaja vastavast artiklist. Rohtmets ja Salumäe vaidlustavad seal tehtud järelduse, et 1917. aasta eesti koguduste saadikute Tartu kirikukongressil ei asutatud ega kuulutatud manifesteerivalt välja uut iseseisvat kirikut.

Kui peatuda kõigepealt allikatel, siis ei ole autoritel õnnestunud käibesse tuua seni tundmatuid ja kasutamata allikaid, mida poleks varasemates teadustöodes juba selle teema puhul kasutatud (vt nt Saard 2000: 280–304). Samade allikate põhjal saab teha ka täiesti erinevaid lõppjäreldusi, kuid ühed peavad olema teistest siiski loogilisemad. 1917.–1919. aastate mitmesuguste eritasandiliste kirikukongresside allikatega (1917. aasta eesti koguduste saadikute kirikukongress; 1917. aasta maakondlikud kirikukongressid; 1917. ja 1918. aasta kindralkonsistooriumi eelkonverentsid; 1919. aasta Eesti üldkiriklik kirikukongress) seoses tuleb märkida ja arvestada, et kõik hilisemad välisautorid olid esmaallikatest äralõigatud ega ole sündmuste analüüsimisel ning tehtud lõppjäreldustes saanud olla kuigi täpsed. Nii näiteks ei teadnud Artur Taska (1912–1994) midagi Venemaa evangeelse luterliku kiriku üldkonsistooriumi 1917. ja 1918. aastate tegevusest, vaikides näiteks kõigist üldkonsistooriumi eelkongressidest (Taska 1989). 1917. ja 1919. aasta kirikukongresside allikmaterjalid olid EELK Konsistooriumi arhiivis pikka aega aga üldse kadunud. Need leiti uuesti üles 1999. aastal ja siis

selgus ka, et Hugo Bernhard Rahamägi, kes oli neid kasutanud 1926. aastal ilmunud teadusartiklis, oli eksinud üksikasjades ja arvandmetes. Tema tööle olid toetunud aga kõik hilisemad autorid, kes vaba rahvakiriku teemal midagi kirjutasid.

Uusi ideoloogilisi, rahvuslikke ja poliitilisi tegureid tuleb arvesse võtta, kui tsiteeritakse näiteks siseminister Karl Einbundi 1925. aastast. Nende teguritega tuleks arvestada ka asjaosaliste endi vahetult pärast sündmusi 1917. aastal antud (sageli emotsioonidest lähtuvate) ütluste puhul. Ka Johan Kõpu väidete tagant kumab läbi rohkesti emotsioone. Kõpu puhul ei saa jätta arvestamata näiteks tema isiklikke keerulisi suhteid sakslastega (konfliktid ülikooliõpingute ajast, ent ka Laiusele valimise protsess 1908.–1909. aastal).

Kui pöörata tähelepanu oleviku või tuleviku domineerimisele Tartu kirikukongressile antud hinnangutes, siis näiteks üksikasjalikuma ülevaate kirikukongressist andnud *Ristirahva Pühapäevaleht* tõdes, et poliitiliste olude kiire muutumise tingimustes võisid ka seisukohad rahvakiriku osas uuesti muutuda. Ajalehes tsiteeritakse Jaan Lattikut, kes väljendus selgesti tulevikuliselt, soovides, et tulevane kirik oleks “autonoomne kirik autonoomses Eestis”. Kongress ei otsustanud midagi lõplikku uue kirikutüübi kohta (kas maa- ehk territoriaalkirik, rahvakirik, vabakirik), vaid, tsiteerides lehte: “Lõpusaaduseks tuli, et Eesti tulevane kirik on vaba kirik, kuid osalt maakiriku ja ka rahvakiriku laadiline” (Eesti. . . 1917). Keila koguduse õpetaja Jakob Kuke hinnangul loodi kirikukongressil üksikkoguduse korraldus, kuid terve maa ehk kogu kirikukorralduseni tol korral veel ei jõutud.¹ 1917. aasta septembris Harald Põllule saadetud kirja järges nimetas Johan Kõpp kirikukongressi lihtsalt “ilusaks suureks kongressiks”², lisades neli päeva hiljem, et kongressil veedetud päevad olid ta elu ilusamate hulgast ja seal tundis ta ennast sisemiselt nii rõõmsana, sest midagi “väga ülendavat oli selles vaimus, mis kongressil valitses, et meil võimalus oli kord teatavas mõttes endid iseseisvada tunda olevat”. Kongressi varjupoolena nimetas Kõpp aga näiteks suure kiiruga eelnõuprojekti läbivaatamist, kus “otsustati mõnigi asi juhusliku meeoleolu järele ära”, ning “liiga juhuslikult” valitud töökomisjoni loomist.³

Jaan Lattik hindas oma mälestustes (Johan Kõpp ei pööra oma mälestustes üldse mingit tähelepanu 1917. aasta Tartu kirikukongressile)

¹Eesti Ajalooarhiiv (= EAA), f 2264, n 1, s 22. J. Kukk. Eesti Ev. Lutheruse usu vaba rahvakiriku põhikiri.

²EAA, f 1201, n 1, s 89. J. Kõpp H. Põllule 18.09.1917.

³EAA, f 1201, n 1, s 89. J. Kõpp H. Põllule 22.09.1917.

kirikukongressi kriitiliselt, sest seal ei arvestatud tegeliku elu nõudeid ja hõljuti “pilvedes” (1948: 133). 1917. aasta oktoobris Harjumaa ja Viru ning Alutaguse maakondade kirikukongressid käsitlesid Tartu kirikukongressile esitatud eelnõuprojekti ja seal hääletusele pandud resolutsioone samuti tulevikuliselt. Nii näiteks Kadrina pastori Johannes Eberhardi ja Kuusalu pastori Ralf Lutheri hinnanguil ei jõutud Tartu kirikukongressil täielikule selgusele rahvusküsimuses ja rahvusvähemuste huvide kaitse ei saanud lõppresolutsioonis ka veenvalt kaitstud. R. Luther arutles pikalt ka “tuleviku meie usu kiriku” nimekuju üle (Harjumaa. . . 1917; Viru. . . 1918). Jakob Kukk ei võinud 1917. aasta oktoobris rääkida mingist juuni algul Tartus asutatud uuest kirikust, vaid tõdes, et “meie maal saab tulevikus, võib-olla, mitu kirikut olema”, ja “meie kirikuga saavad ühte liituma ka kõik Eesti asunikud — üle terve riigi”. Vaidlused Harjumaa kirikukongressil lõppesid sellega, et hääletati küsimuse üle, “[k]as tulev vabakirik peab põhjusemõttelikult rahvuslist värvi kandma?”⁴ Täiesti määratlemata jäid vaba rahvakiriku suhted teiste konfessioonide ja vennastekogudusega (12 lauset. . . 1917). Kirikustruktuuride ümberkorraldamise küsimuses aktiivselt 1916. aasta septembrist kaasa rääkinud August Nigolgi kutsus 1917. aasta oktoobris Soomes elavatele eestlastele peetud 400-aastase usupuhauspüha kõnes neid üles: “Aita armas Eesti vend ja õde kaasa, et varsti oleks loodud oma Eesti Lutheruse kirik oma piiskopi ja konsistooriumiga ja selle alla kõik Lutheruse usku eestlased käiksid” (1918: 29).

Neist järelkajadest ilmneb, et 1917. aasta eesti kogudusesaadikute Tartu kirikukongressil ei väljendatud end uue kiriku loomise puhul olevikuliselt. Ja kui kongressile esitatud “Eesti Ev. Lut. usu vaba kiriku” põhikirja eelnõu esimeses punktis deklareeritigi, et “vabakirik on iseseisev, iseennast valitsev asutus”, ei võetud seda eelnõu vastu ega kuulutatud ka uut kirikut manifesteerivalt välja.

Priit Rohtmets ja Erik Salumäe kahtlevad Tartu kirikukongressi ja üldkonsistooriumi seostes ning toonitavad eestlastest pastorige omaalgatust. Kõigepealt märkigem, et kirikureformimisele ja selle eelnõudele oli Venemaa Balti erinõupidamise kontekstis hakatud pöörama tõsisemalt tähelepanu juba 1902. aastast alates. Küsimus oli kubernangunõukogudes ja Venemaa Riigiduumas päevakorral 1906. aastast kuni 1916. aasta novembrini. Koguduse- ja kirikukorralduse teema ei kerkinud niisiis esimest korda 1917. aastal (vt lähemalt Saard 2000: 223–264).

⁴EAA, f 1201, n 1, s 51. Protokoll Harjumaa kirikukongressi kohta Tallinna Kaarli kiriku leerisaalis 4.10.1917; Harjumaa. . . 1917.

Autorid lahutavad Tartu kirikukongressi üldkiriklikust ja käsitlevad seda üldkiriku suhtes separatistlikuna. Eestlaste rahvusliku ja kirikliku separatismi ideed ei saa välistada, sest osa rahvuslikest jõududest võisid olla sellest ideest haaratud. Eriti torkab silma Jaan Tõnissoni aktiivne toimetamine telgitagustes juba 1916. aastal usuteaduskonna praktilise usuteaduse õppetooli täitmisel, 1917. aastal Tartu kirikukongressil ja ka Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kirikule n-ö rahvuslikult õige piiskopi leidmisel 1919. aastal (Saard 2000: 74–75, 303–304; Lattik 1945/2002). Autorid toonitavad küll Jaan Lattiku omaalgatuslikkust, toetudes sellele, et ei Lattik ega ka Viljandisse 25. aprillil kogunenud eesti koguduste vaimulikud ei teadnud, mida Peterburis Venemaa evangeelse luterliku kiriku üldkonsistooriumis ja Tallinnas Eestimaa Konsistooriumis seoses koguduse- ja kirikuelu reformidega kavandati, ja kas üldse midagi kavandati. Tuleb märkida, et eesti pastorite juhtiv tuumik (Jaan Lattik, Johan Köpp, Jakob Kerg, Villem Reiman, Harald Põld, Jakob Kukk, Aleksander Kapp, Johann Keerig, Johann Reidak, Rudolf Hurt, Arnold Laur, Friedrich Stockholm, Joosep Liiv, Bernhard Steinberg, Johann Rosenberg) oli koguduse- ja kirikuelu reformimise küsimusi koos arutanud tõsisemalt juba 1911. aastast alates. Üks kaalukamaid kogunemisi oli toimunud ka 1914. aasta märtsis Keila pastoraadis. Muu hulgas koostati ja saadeti üldkonsistooriumile Peterburis ja ka Venemaa Riigiduumale juba 1911. aasta veebruaris pikem märgukiri ja projekt kiriku ning koguduste omavalitsuse reformimise kohta. Ka tol korral oli see tegutsemine seotud uue kirikuseaduse eelnõu koostamisega Venemaa siseministeeriumis. Eelnõu valmis 1911. aasta aprillis (vt Saard 2000: 258, 272–274).

Autorid arvavad kaljukindlalt teadvat, et eesti koguduste vaimulikel puudus teave 1917. aasta 12. aprillil Eestimaa Konsistooriumis langetatud otsuse kohta. Nad ei vaata sündmusi üldisemas kontekstis, vaid pakuvad argumentidena välja eesti pastorite hilisemas “Üleskutses” puuduvad viited üldkonsistooriumile ja toovad esile selle, et Lattik saatis samal päeval (12. aprillil 1917) Villem Reimanile kutse koguneda 25. aprillil Viljandisse, et pidada koos nõu kirikuelu kiireloomuliste päevaküsimuste üle. Hüpotetiliselt võis aga Lattikut ajendada ka Tallinnast muul viisil kui pelgalt kirjalikult saadud informatsioon. Pole ju päris välistatud, et ta võis saada Tallinnast informatsiooni (näiteks Aleksander Kapilt), ega pole ju teada ka kellaega, mil ta oma kirjaliku kutse Reimanile 12. aprillil koostas. Kui ta tegi seda päeva varastel tundidel, kui koosolek Tallinnas oli veel pidamata, oleks asi päris ühemõtteliselt selge, aga käesoleval juhul me seda siiski täpselt ei tea. Samuti tuleks mõelda ja võtta arvesse, millest oli ajendatud Lattiku selline kiirustamine (kiireloomulised päevaküsimused?).

Üldist konteksti arvestades oli Tartu kirikukongressil seoseid üldsinodiga siiski rohkem kui üks, nagu kinnitab ka kirikukongressil arutlusel olnud päevaküsimuste kokkulangevus üldkonsistooriumi ettepanekutega: kiriku ja riigi suhted; rahvuste vahekord kirikus; sisetulekute korraldamine; üldkirikukorra kindlaksmääramine.⁵ Juhuslikuks ei saa pidada ka üldkonsistooriumi esindaja Alexander T. Meyeri osalemist Tartu kirikukongressil, kes viibis seal mitu tundi, jälgis ka resolutsioonide üle hääletamist ja teavitas siis kongressisaadikuid, et just üldkonsistooriumi algatusel ja koostöös Ajutise Valitsusega on kavas sügisel kokku kutsuda ülevenemaaline evangeeliumi-luteriusuliste vaimulike ja koguduste saadikute üldsinod, kus koostatakse uus kirikukorralduse eelnõu, mis saadetakse edasi Asutavale Kogule. Ja juba 27. juuniks olid üldsinodi eelkonverentsile Peterburis kutsutud esindajatena Harald Põld ja Johan Köpp. Viimane jäi sinna küll saabumata teadmata “takistuste” tõttu (nii väljendus Harald Põld, ja takistuste tõttu jäi tulemata ka lätlane Kārlis Irbe), kuid anda nõusolek delegaadiks olla on juba iseenesest kõnekas fakt. Kui Tartu kirikukongressil oleks loodud uus juriidiline olukord ja katkestatud side 1832. aasta kirikuseadusega ja kõigi selle institutsioonidega, k.a üldkonsistooriumiga, nagu väidab Artur Taska ja kinnitavad temale toetuvad autorid, siis on Köpu nõustumist raske mõista, nagu ka tema hilisemat kandideerimist 1919. aasta mais Eestimaa Konsistooriumi kui sisuliselt territoriaalkiriku ja mitte rahvakiriku või vabakiriku konsistooriumi assessoriks.

Nimelt vabastati 1919. aasta 31. märtsil Eestimaa Konsistooriumi assessori ametist tema palvel Max Reinhold Krause. Esitati neli uut kandidaati (Johan Köpp, Johannes Rennit, Johannes Nuudi ja Karl Wöhrmann). Köpp sai kõige rohkem hääli (34) ja Eesti Ajutise Valitsuse siseministeerium kinnitas ta 27. mail uueks Eestimaa Konsistooriumi assessoriks.⁶ Kõik teised konsistooriumi liikmed olid kas riigist lahkunud või ei saanud Tallinnasse tulla oma kohustusi täitma. Konsistooriumi president parun Alfred von Rosen, kes oli selles ametis juba 1911. aasta 9. juunist, oli Soomes ega saanud Eestisse tagasisõidu luba. Assessor parun Georg Wrangell, kes oli 1916. aasta 10. märtsil määratud konsistooriumi liikmeks kolmeks aastaks, oli kusagil Narva kandis ja ta kusutati nimekirjast. Välja arvati langevat ka Konrad von zur Mühlen, kes oli assessoriks kinnitatud juba 29. septembril 1914. aastal. 9. novembril

⁵EAA, f 1188, n 1, s 28; Saard 2000: 294.

⁶ERA, f 14, n 1, s 57. W. Kentmann siseministeeriumile 16.05.1919; E. Kübarsepp konsistooriumile 23.05.1919.

1918. aastal assessoriks kinnitatud Gustav von Sievers oli assessoritest ainsana Tallinnas.⁷

Gustav von Sievers kirjutas: “Ajutine Valitsus uut kirikuseadust välja töötas selle sihiga, et alust luua täielikule uuendusele. Kui kogudused oma valimisi lõpetanud (tähtaeg on seatud 1.08.1919), siis astuvad augusti kuus koguduste saadikud kokku ja töötavad välja lõpuliku seaduse, mille põhjal uus Konsistoorium saab valitud. Seni peab aga endine Konsistoorium täielikus koosseisus oma tööd jätkama. Ka ei ole Konsistoorium täielikult liikmete uuendust ette võinud võtta, sest et niisugune ettevõtte mitte demokraatliku valimise põhjal ei oleks võinud sündida”.⁸ Parun Georg Wrangelli ja pastor Konrad von zur Mühleni kolmeaastane ametiaeg oli läbi ja nad tuli ametist lahkunuks lugeda⁹ ja siis uued valimised korraldada¹⁰. Rosen kuulus poliitilistel motiividel tagandamisele — ta oli saatnud 1918. aastal tänutelegrammi keiser Wilhelmile. Tema tagandamist taotles siseminister Aleksander Oinas Eesti Vabariigi valitsuselt juba 9. juulil 1919. aastal ja siseminister Hellat kordas seda taotlust 9. augustil, tuues põhjuseks, et von Rosen lihtsalt ei saanud Soomes viibides täita oma ametikohustusi.¹¹

Kahtlemata sattus luterlik kirik neil aastail suurte muutuste keerisesse. Uues olukorras tuli leida lahendus kiriku ja riigi suhetele ning samuti kiriku enda halduskorraldusele. Baltisakslaste suhted emamaaga olid aktiivsed kuni 1918. aasta Saksa revolutsioonini, mille tagajärjel loodi Weimari vabariik. Kiriku ja riigi suhted muutusid Saksamaal kirikule ebasoodsaks ning seepärast sooviti Saksamaa asemel korraldada kiriku ja riigi suhted pigem Rootsi ja Soome eeskujul.

10.–12. septembrini 1919. aastal Tallinnas peetud esimesel üldkiriklikul kongressil võeti vastu uus kirikukorraldus. Koguduste korraldust see ei muutnud, sest Eestimaa kindralsuperintendendi Wilhelm Kentmanni eelnõu “Ajutine ev. Lutheruse usu koguduste omavalitsuse ja kiriku-komisjoni korraldus” oli siseministeeriumile esitatud juba sama aasta 17. veebruaril. See korraldus käis koguduse õpetaja valimise korra kohta ja Eesti Ajutine Valitsus oli selle 15. aprillil kinnitanud.¹²

⁷ERA, f 14, n 1, s 57. G. Sievers siseministeeriumile 4.07.1919.

⁸ERA, f 14, n 1, s 57. G. Sievers siseministeeriumile 4.07.1919.

⁹ERA, f 14, n 1, s 57. E. Kübarsepp Konsistooriumile 7.07.1919.

¹⁰ERA, f 14, n 1, s 57. E. Kübarsepp Konsistooriumile 10.07.1919.

¹¹ERA, f 14, n 1, s 57. Siseminister Vabariigi Valitsusele 9.07.1919; ERA, f 14, n 1, s 57. A. Hellat Vabariigi Valitsusele 9.08.1919.

¹²ERA, f 14, n 1, s 57. W. Kentmann siseministeeriumile 17.02.1919.

Ka Eesti Ajutise Valitsuse 31. jaanuari 1919. aasta määrus “Ev.-Lutheri usu kiriku asjus”, mis sätestas, et need õigused, mis 1832. aasta kirikuseaduse järgi kuulusid Vene siseministeeriumi ja kindralkonsistooriumi võimupädevusse, antakse kuni uue korralduseni üle Eesti Ajutise Valitsuse siseministeeriumile, kuna endised Vene keisri õigused läksid üle Ajutisele Valitsusele, näitas, et riik oli endiselt kirikupea. 1919. aasta kirikukorralduse sisuliseks eesmärgiks oli muuta kirik kõikide koguduseliikmete isiklikuks küsimuseks, s.t tuua nad koguduseelu vahetu juhtimise juurde. Uus kirikukorraldus otsustas aga samas demokraatias vastaselt tekitada kirikus eluaegse piiskopiameti, mis ei sobinud kokku demokraatia nõuetega ega olnud kooskõlas ka parlamendi valitava riigivanema institutsiooniga, kelle võim oli piiratud.

Eestlaste täieliku juhtimise all tegutsevat kirikut polnud tegelikult enne 1919. aastat olemas. Juriidiliselt hakkas siis ka uus kirikukorraldus kiriku keskorganite suhtes kehtima alles 1919. aasta oktoobris, kui valitsus nimetas Jakob Kuke 17. oktoobril ametisse ja endine Eestimaa Konsistooriumi koosseis loovutas 29. oktoobril võimu uuele, ainult eestlastest koosnevale konsistooriumile. Valitsus ei kinnitanud uut kirikukorraldust, sest tema seisukohast vaadates oli Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kirik sündinud juba 1919. aasta aprillis, kui valitsus oma määrusega kinnitas kiriku uue kogudusekorralduse.

Siinkohal on oluline veel üks seik: Eesti Ajutine Valitsus ei rahastanud Tartus 1917. aastal väidetavalt loodud uut kirikut, vaid tunnustas olemasolevat Eestimaa Konsistooriumi, mille finantseerimiseks oli Vene valitsus määranud kuni 1918. aasta esimese veebruarini 2289 rbl 90 kop ja kantseleikuludeks 427 rbl 84 kop. Peale selle andsid Eestimaa rüütelkond ja maasindus (*Landschaft*) konsistooriumile igal aastal palgalisaks 2000 rbl ning ametnike üürirahaks 400 rbl ja kütteks 12 sülda kasepuid. Pärast 1. veebruari 1918 ei täitnud Vene valitsus enam oma kohustust ja 1. septembrist 1918. aastal ei maksnud ka Eestimaa rüütelkond enam oma lubatud 2400 rbl suurust toetust. 7. detsembril 1918 palus Eestimaa Konsistoorium, et Eesti Ajutine Valitsus maksaks võlgu jäänud palkadeks 9500 marka ja kantseleikulude katteks teist 9500 marka, veel 6240 marka elukalliduse katteks ja 1200 marka kantseleiametniku palgaks, seega konsistooriumi ülalpidamiseks kokku 26 440 marka.¹³ Eesti Ajutine Valitsus määraski 10. veebruaril 1919. aastal siseministeeriumile Eestimaa Konsistooriumi rahastamiseks krediiti alates 15. novembrist 1918 iga kuu eest 2103 marka 33 1/3 penni, kokku 7361 marka

¹³ERA, f 14, n 1, s 57. W. Kentmann siseministeeriumile 3.01.1919.

66 2/3 penni.¹⁴ Kindralsuperintendendile määrati palgaks 300 marka kuus ja neljale assessorile igäihele eraldi 50 marka, sekretärile 600 marka. Pärast Ajutise Valitsuse määrust 18. veebruarist 1919 laiendati Eestimaa Konsistooriumi võimupiirkonda Liivimaa eesti koguduste üle ja konsistoorium palus, et palgad tõstetaks alates 1. maist võrdseks Eesti Vabariigi valitsusametnike ja kantseleiteenijate palkadega. Konsistooriumi arvates pidanuks kindralsuperintendent saama 450 marka, sekretär 900 marka ja iga assessor 75 marka.¹⁵

29. oktoobril 1919. aastal astus ametisse Evangeelne Lutheri Usu Konsistoorium oma uues koosseisus. Konsistoorium palus, et 1920. aasta eelarveks kinnitataks 123 000 marka, seejuures piiskopile 18 000 marka, abipresidendile 6000, neljale assessorile kokku 14 400, kantseleiülemale 15 600, sekretärile 12 000, raamatupidajale 12 000, kahele kantseleiametnikule kummalegi 7200 ja kolmandale 6000, teenrile 4800 marka.¹⁶ Siseminister otsustas, et piiskopile makstakse kuus 1000 marka, abipresidendile 500, igale assessorile 150, sekretärile 1050, sekretäriabile 900, kantseleiametnikele vastavalt 700, 600 ja 500 ning teenijale 400 marka.¹⁷ Selle ka palganormeerimiskomisjon 9. detsembril 1919. aastal kinnitas.

Ülalesitatu näitab, et Eesti Ajutise Valitsuse suhtumine luterlikku kirikusse oli endiselt maa- ehk territoriaalkiriklik, mille järgi riik käis küll kirikuga koos, aga siiski sammu võrra ees, kui kasutada Jaan Lattiku võrdpilti 1917. aasta Tartu kirikukongressilt (Eesti. . . 1917). Uute loodud institutsioonide puhul tuleb alati arvesse ka nende tunnustamise küsimus. Tartu kirikukongressi järel peetud maakondlikud kirikukongressid näitasid, et mingit oletuslikult 1917. aasta mais-juunis Tartus loodud uut iseseisvat kirikut polnud olemas, millele oleks otsitud teistelt kirikutelt tunnustust, kas või maakondlikul tasandilgi. Harjumaa kirikukongressiga seoses peeti vajalikuks toonitada, et Tartu kirikukongressi eelnõuprojekt tuleb parandustega vastu võtta nn teisel üldkiriklikul kongressil, ja seejärel esitada üldkonsistooriumile ning üldsinodile (Harjumaa. . . 1917). Enne seda pidi Tartus 7. novembril kogunema laiendatud (koik praostid, soovitavalt ka juriste) eelnõuprojekti komisjon. Kiiresti muutunud asjaolude tõttu seda ei toimunud (Omalt maalt. 1917: 177). Kõikide praostide kaasahaaratus oleks aidanud Tartu kiriku-

¹⁴ERA, f 14, n 1, s 57. Eesti Ajutine Valitsus 11.02.1919.

¹⁵ERA, f 14, n 1, s 57. W. Kentmann siseministeeriumile 18.07.1919.

¹⁶ERA, f 14, n 1, s 57. Abipresident F. Akel siseministeeriumi usuaasjade osakonnale 14.11.1919.

¹⁷ERA, f 14, n 1, s 57. E. Kübarsepp palganormeerimise komisjonile 22.11.1919.

kongressi eelnõuprojektil muutuda üldkiriklikumaks. Seda oli tegelikult soovitud ka Rakveres 11. oktoobril 1917 toimunud Viru ja Alutaguse maakonna kirikukongressil, et saksa ja eesti kogudused koos tulevase kiriku osas töötaksid (Viru. . . 1918). Ka uue kiriku tunnustamise küsimust silmas pidades kaldub kaalukauss 1919. aastal loodud Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kiriku poole, siis kui kirikut tunnustas Eesti Ajutine Valitsus ja rahvusvaheliselt ka Euroopa ning Ameerika Ühendriikide luterlike kirikute National Lutheran Council ehk kirikuliit, samuti Rootsi ja Soome luterlikud kirikud.¹⁸

Kirjandus

- E e s t i kirikukongress. 1917. — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 24, 15. VI
- H a r j u m a a kirikukongress. 1917. — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 42, 19. X
- 12 l a u s e t Eestimaa Ev.-Lutheruse usu vaba kiriku ukse külge. 1917. — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 23, 8. VI
- L a t t i k , Jaan 1948. *Viljandi kirikumõis kõneleb*. Vadstena: Orto
- L a t t i k , Jaan 2002 (1945). Meie süda tuksub vabadusele. — *Meie vanad. Mu kodumaa vaene. . . 1942–1961*. Koostanud Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 259–264
- N i g o l , August 1918. *Martin Lutheri elu ja õpetus: 400 aasta usupuha püha mälestuseks peetud kõne eestlastele Soomes*. Tartu: Postimees
- O m a l t m a a l t . 1917. — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 44/45, 9. XI, lk 176–178
- S a a r d , Riho 2000. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917*. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 184.) Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
- T a s k a , Artur 1989 (1984). Eesti vaba rahvakiriku sünn. — A. Taska. *Õigusteaduslikke mõtteid*. Lund: A. Taska, lk 111–119
- V i r u ja Alutaguse maakonna kirikukongress. 1918. — *Ristirahva Pühapäevaleht*, nr 1, 5. I

¹⁸EAA, f 2264, n 1, s 24. John A. Morehead to J. Kukku 1.04.1921.

VABA RAHVAKIRIKU ASUTAMISEST 1917. AASTAL

Priit Rohtmets, Erik Salumäe:

Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamise täpne kirjeldamine on olulise tähtsusega niihästi õiguslikust ja ajaloolisest kui ka emotsionaalsest seisukohast. Tõenäoliselt just seetõttu on Riho Saard soovinud kiriku loomise üle veel kord diskuteerida, jäädes vaatamata meie artiklis “Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest” esitatud argumentidele kindlaks oma senisele kontseptsioonile, mille järgi loodi vaba rahvakirik 1919. aastal. Saard oletab küll õigesti, et sinse kirjutise autorite vajadus kiriku loomist veel kord ja ühtlasi veel põhjalikumalt käsitleda oli ajendatud tema kirjutisest, ent siinkohal tuleb juhtida tähelepanu mõningatele tõlgendus- ja eelkõige faktivigadele. Et tema kontseptsioon toetub mitmeski osas just ekslikele faktidele, mõjutavad eksimused kokkuvõttes kogu Saardi käsitlust. Nendele vigadele juhtisid siinkirjutajad oma artiklis ka tähelepanu. Järgnevalt püüame Riho Saardi vastulauases esitatud seisukohtade taustal veel kord kirjeldada kiriku loomise põhiaspekte.

Riho Saard eksib, kui väidab, et siinkirjutajad pole kiriku loomist käsitledes toonud kasutusse uusi ja seni tundmatuid allikaid. Üheks seliseks allikaks on 12. aprillil 1917. aastal ajalehes *Postimees* ilmunud kirjutis “Kirik ja riik”, milles tõenäoliselt Jaan Tõnisson kutsub Eesti luterlike koguduste esindajaid kirikukorraldust reformima. Saard sellele artiklile, millel oli kirikukorralduse uuendamisel ja kiriku loomisel kaalukas tähtsus, ei viita. Artikli tähtsus ja seos õpetaja Jaan Lattiku algatusega kutsuda kokku Eesti koguduste vaimulike koosolek, et kirikukorraldust uuendada, peitub esiteks selles esitatud üleskutses kirikukorraldust uuendada, veelgi enam aga samas kirjutises avaldatud kirikureformimise seisukohtade ja Lattiku kutsel kogunenud koosolekul kõlanud seisukohtade kokkulangevuses. Niisiis, lugenud ajalehest *Postimees* üleskutset kirikukorralduse reformimisega võimalikult kiiresti alustada — just seetõttu viitab Lattik ka kiiretele kirikupoliitilistele päevaküsimustele —, pöördus Lattik mitme juhtiva Eesti koguduste vaimuliku poole, mille tulemusena alustasid vaimulikud tööd kirikukorralduse uuendamiseks ning sõnastasid põhimõtted, mida kohtab juba Tõnissoni artiklis. Riho Saardi hüpotees, nagu oleks Viljandi Pauluse koguduse vaimulik Lattik saanud Tallinna Toom-Kaarli koguduse õpetajalt Aleksander Kapilt teavet tema saadetud kutsega samal päeval, 12. aprillil 1917. aastal Tallinnas toimunud konsistooriumi istungil langetatud otsusest toetada üldkonsistooriumi kavatsust asuda kirikukorraldust re-

formima, ei ole selles kontekstis usutav. Pigem tekitab see küsimusi, alustades õpetaja Kapi ja konsistooriumi suhetest, mis polnud ilmselt sedavõrd usalduslikud, et Kapp oleks konsistooriumi otsustest vahetult istungi toimumise järel teavet saanud, lõpetades Lattiku ja Kapi kuulumisega eri konsistoriaalringkonda. Aleksander Kapi sellesisulist tegevust ei kinnita ka ükski allikas, seega on tegemist spekulatsiooniga. Nagu siinkirjutajate artiklis mainitud, rahvuslike ringkondade kaasamist kirikureformimisse ei ole selles järgus võimalik üldkonsistooriumi ja kohalike konsistooriumide tegevuses üldse täheldada. Seetõttu ei maksaks Eestimaa konsistooriumi otsust üle tähtsustada.

Sellega seoses tuleb peatuda ka Riho Saardi väitel, et siinkirjutajad ei ole vaadanud kiriku loomist selle üldisemas kontekstis ega arvesta ei kiriku loomise eestvedaja Johan Kõpu ega mitte ka näiteks 1925. aastal Riigikogus kiriku loomisest ülevaate andnud Karl Einbundi seisukohti tõlgendades “uute ideoloogiliste, rahvuslike ja poliitiliste teguritega”. Siseminister Karl Einbundi 1925. a Riigikogus peetud sõnavõtt koosneb Riigikogu protokollil järgi viidetest olulisematele kiriku ja riigi suhteid ning kiriku loomist puudutavatele õigusaktidele ja otsustele. Nendest ülevaadet andes, neid tsiteerides ning nendele toetudes kirjeldab Einbund kiriku loomise protsessi ning annab sellele õigusliku hinnangu. Tema seisukohad ühtivad kiriku loomist juhtinud Johan Kõpu seisukohtadega, mida viimane esitas niihästi vahetult esimese kirikukongressi järel kui ka aastaid hiljem kiriku loomist kirjeldades. Tuleb rõhutada, et Kõpu seisukohad kiriku loomisest avalduvad juba vahetult kirikukongressi järel ega ole formuleeritud ajalisel distantisilt, ning püsivad ka hiljem muutumatu. Neid seisukohti kinnitavad ka kõik siinkirjutajate artiklis esitatud allikad. Kõpu sellesisulisele kirjutisele 1940. a ilmunud raamatus *Kirikuvalitsemisõpetus* on toetunud vaba rahvakiriku loomist õigusajalooliselt käsitlenud Artur Taska. Seejuures kirjeldavad kõik kolm meest kiriku loomise laiemat konteksti, kuid toetudes faktile, et esimene kirikukongress oli omaalgatuslik ja langetas kiriku organisatsiooni jaoks õiguslikult siduva otsuse selle iseseisvusest, analüüsivad nad esimesele kirikukongressile järgnenud sündmusi kongressil loodud uut õiguslikku olukorda arvestades.

Riho Saardi käsitlest jääb mulje, et kiriku loomise tõlgendamist mõjutas rahvuslik kuuluvus ja sellest lähtuv huvi. Selline üldistamine ja rahvuse liigne rõhutamine ei ole 1917. aastal aset leidnud kiriku loomise kirjeldamisel ei esmatahtis ega õiglane, eriti arvestades esimesest kirikukongressist osa võtnud vaimulike rahvuslikku koosseisu. Ehkki eestlastest vaimulikud pidasid oluliseks lõpetada baltisakslaste domineerimine kirikuelus, eesti koguduste baltisakslastest vaimulikud olid kiriku loomise käigus tagasihoidlikumalt esindatud ja et mitmedki

neist ei nõustunud esimesel kirikukongressil esimese lugemise läbinud põhikirjas leiduvate põhimõtetega, toetasid ka nemad kirikukongressi otsust kiriku iseseisvusest. Lähemalt Saard Einbundile ja Kõpule omistatud ideoloogilisi, rahvuslikke ja poliitilisi tegureid ei kirjelda, erandiks on paari tsitaadi äratoomine Johan Kõpu kirikukongressijärgsetele seisukohtadele viidates, kus Kõpp nimetab kirjas Harald Põllule esimest kirikukongressi emotsionaalselt “ilusaks kongressiks”. Saard jätab aga mainimata, et Kõpp kaitseb Põllule saadetud kirjas esimesel kirikukongressil valitud redaktsioonikomisjoni seaduslikkust ja ainuõigust kirikukorraldust välja töötada. Just selles kontekstis annab ta emotsionaalse hinnangu ka kirikukongressile ja selle tähtsusele. Siinkirjutajad on kõnealusele Kõpu hinnangule oma artiklis ka tähelepanu pööranud. Niihästi Kõpu varasematele konfliktidele baltisakslastega tähelepanu juhtides kui ka tema seisukohti emotsionaalseks nimetades soovib Saard ilmselt heita varju Kõpu väidete usaldusväärsusele. Seejuures jätab ta märkimata, et kirikukongressi omaalgatuslikkust ei maini mitte üksnes Kõpp, vaid ka Harald Põld, kes toetas erinevalt Kõpust vaba rahvakiriku põhikirja väljatöötamist koostöös Venemaa luterliku kiriku üldkonsistooriumiga. Ka Põllu seisukohavõttudes — nii ajakirjanduses ilmunud kirjutistes kui kirjades Pärnu praostile Schultzile — kajastuvad esimese kirikukongressi kokkukutsumise asjaolud ning kongressil valitud redaktsioonikomisjoni tegevus ja hoiakud. Need kirjad on taas allikmaterjaliks, mida pole varem kiriku loomisest rääkides kasutatud. Harald Põld leppis 1917. a septembris redaktsioonikomisjoni istungil osalemise järel selle tegevusega ehk teisisõnu, kiriku esinduskogu iseseisva tegutsemisega ning asus seisukohale, et tema algatatud maakonnakonverentside organiseerimisest pole enam suurt tulu. Kirikukorralduse tööd otsustati jätkata laiendatud redaktsioonikomisjonis, mis kutsuti kokku 7. novembriks 1917. a. Riho Saard pöörab sellisele asjade käigule küll tähelepanu, sidudes need vaatamata Põllu otsesõnu väljendatud seisukohale nende sisulisest tähtsusetusest ekslikult üldkonsistooriumi tegevusega üldsino-di kokkukutsumisel, kuid rõhutab samas, et koosolek jäi äreva aja tõttu ära ning seetõttu ebaõnnestus ka kiriku põhikirja eelnõu arutelu üldkiriklikumaks muutmine. Seejuures jääb aga mainimata fakt, et kaks kuud hiljem kutsuti koosolek siiski kokku ning suudeti vaatamata keerulisele olukorrale ja osalejate vähesusele ka läbi viia. Koosoleku järel mainis sellest osa võtnud hilisem kiriku piiskop Jakob Kukk, et koosolekul langetati otsus kutsuda 1918. a märtsiks kokku teine kirikukongress, “et siis uue põhjuskirja maksmapanemiseks otsust teha” (EAA, f 1201, n 1, s 89, l 39). Juba enne Põllu osalemist redaktsioonikomisjoni istungil 1917. aasta septembris kavandatud maakonnakonverentsidel ning 1917. ja 1918. aasta redaktsioonikomisjoni istungitel vaieldi

kirikukorralduse üle, selles kontekstis tuleb mõista ka esimese kirikukongressi järel nii ajakirjanduses kui ka maakonnakonverentsidel esitatud seisukohti kiriku tulevikust ja nn tulevikulisusest, millele Saard mitmeid tsitaate esitades viitab. Täpsemalt kirjeldades ei arutatud esimese kirikukongressi järgsetel koosolekutel mitte kiriku loomise küsimust ega ka seda, kas asutatud kirik on iseseisev või mitte — see oli nii otsusega kiriku iseseisvusest kui ka kiriku põhikirja eelnõus teatavasti sätestatud —, vaid peaaesjalikult esimesel kirikukongressil asutatud vaba rahvakiriku põhikirja ehk kirikukorraldust. Esimesel kirikukongressil oli kiriku põhikiri läbinud teatavasti esimese lugemise, s.t seda polnud veel vastu võetud, nii et kirikukorralduse teemal peetud sõnavõttud, olgu siis redaktsioonikomisjonis või maakonnakonverentsidel, olid loomulikult tulevikulised ja ettevaatavad. Tegemist oli endistviisi kiriku põhikirja eelnõuga, mis aga ei tähenda, et kirikut poleks esimesel kirikukongressil langetatud otsusega asutatud. Nii nagu riigi loomisel ei pea riik kohe asutamispäevast tegutsema uue põhiseaduse alusel, ei pea ka kirik olema võimeline enese tegevust kohe uue põhikirja järgi korraldama. Samuti pole võimalik kiriku loomise tingimuseks seada piiskopi ja kirikuvalitsuse kohe ametisse nimetamist, nagu Saard sellesisulisi tsitaate esitades väidab. Kirikukongressi otsused, redaktsioonikomisjoni seaduslik järjepidevus ning kiriku põhikirja vastuvõtmine teisel kirikukongressil annavad tunnistust, et 1917. aastal asutatud kirik liikus asutamisest peale alusdokumentide formuleerimise suunas. Otsus kiriku iseseisvusest oli aluseks, millele toetudes kirik õigusliku subjektina ka 1917.–1919. aastal tegutses. Seda mõistsid kiriku loomist juhtinud vaimulikud ja kirikuliikmed väga hästi, vastasel juhul poleks kiriku seadusliku esindaja, redaktsioonikomisjoni tegevuse järjepidevuse säilitamisele kahe kirikukongressi vahelisel ajal sedavõrd põhimõttelist tähtsust pööratud ja tõenäoliselt oleks redaktsioonikomisjon oma tegevuse 1919. aastal lõpetanud. See, et Johan Kõpp määrati üldkonsistooriumi esindajaks ja valiti 1919. a kevadel ka ametisoleva konsistooriumi assessoriks, kiriku redaktsioonikomisjoni õiguslikku positsiooni ei väära.

Täpsuse huvides tuleb tähelepanu juhtida Johan Kõpu valimise asjaoludele. Kõpu määramine kiriku esindajaks üldkonsistooriumi istungile 1918. aasta jaanuaris toimus olukorras, kus riigi ja kiriku suhted olid enamlaste võimuletuleku järel põhimõtteliselt muutunud, sellest aga ei järeldu, et Kõpp oleks soovinud vaba rahvakirikut Venemaa evangeelse luterliku kirikuga ja selle korraldamistöödega siduda ning kiriku iseseisvusest loobuda. 1918. aasta jaanuaris toimunud redaktsioonikomisjoni istungil põhikirja sisse viidud muudatused tõestavad hoopis vastupidist. Liitigi otsustas Kõpp 1918. aasta jaanuaris Petrogradis toimunud Venemaa evangeelse luterliku kiriku üldsino-di eelkoosolekust mitte osa

võtta. Mis puutub 1919. aasta aprillis toimunud konsistooriumi assessorivalimistesse, siis annab Saard sellest küll üksikasjaliku ülevaate, kuid jätab siiski mitmed Kõpu valimist puudutavad asjaolud mainimata. Kõpu kandideerimine polnud mitte tema enda idee, vaid valitseva konsistooriumi algatus. Nii pole tausta avamata võimalik sellele viidata kui Kõpu kandideerimisele. Kõpule saadeti 15. aprillil 1919. a kiri, milles teatati, et ta seati üles konsistooriumi kandidaadiks (EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Johan Kõpu kirjavahetus erinevate inimeste ja organisatsioonidega, 15.04.1919). Nõusolekut Kõpu käest ei küsitud, vaid kinnitati ta vajaliku protseduuri järel assessoriks. Nagu siinkirjutajate artiklis mainitud, võttis sel moel assessoriks valitud Kõpp osa vaid ühest konsistooriumi istungist, kus kaitses vaba rahvakiriku redaktsioonikomisjoni õigust kiriku põhikirja väljatöötamist jätkata, et põhikiri seejärel vastu võtta. Tema nõudmine teatavasti rahuldati ja nii kuulutas redaktsioonikomisjoni juhtinud Kõpp 1919. a septembris kokukutsutud teisel kirikukongressil, et loeb redaktsioonikomisjoni töö ja volitused lõppenuks. Samal kongressil võeti vastu kiriku põhikiri ja valiti selle põhikirja alusel ametisse uus kirikuvalitsus ja piiskop (esialgu ajutisena üheks aastaks), kelle volitused olid kiriku põhikirja kohaselt antud määramata ajaks, nagu see oli tavaks ka teistes Euroopa riikide kirikutes.

Mis puutub kiriku riikliku tunnistamise küsimusse, siis 1919. a eksisteerinud olukorras, kus senine konsistoorium täitis ka sisuliselt perekonnaseisuametniku ja neis asjus ka kohtu ülesandeid, polnudki riigil võimalik rahalise toetuse maksimisest konsistooriumile loobuda. Seda jätkati loomulikult ka 1919. aasta teise kirikukongressi järel, sest see kord säilitas senise sisu kuni 1926. aastani, mil hakkas kehtima usuühingute ja nende liitude seadus. Samas hoidus riigivõim sekkumast vaba rahvakiriku korralduse väljatöötamisse. Kiriku siseõiguse järgi oli kirik asutatud juba 1917. aastal ja see protsess viidi 1919. aastal riigi vaikival nõusolekul lõpuni. Kuna kehtivad seadused seda ei võimaldanud, ei registreerinud riigivõim kiriku uut põhikirja, kuid kinnitas toetudes kehtivale Vene evangeelse luterliku kiriku seadusele ametisse kiriku juhtkonna, mis oli aga paradoksaalsel kombel ametisse valitud sellesama põhikirja alusel, mida riigivõim ei kinnitanud. Kiriku juhtkond tõlgendas vaatamata kiriku põhikirja registreerimata jätmisele kiriku juhtkonna kinnitamist kui tunnustust ka kiriku põhikirjale ja seega ühtlasi valitsevale korrale. Selles kontekstis on ekslik Riho Saardi väide, nagu poleks riigivõim registreerinud kiriku põhikirja seepärast, et ta oli 1919. a aprillis kehtestanud koguduse korralduse, koos millega oli vaba rahvakirik riigi vaatevinklist sündinud 1919. a aprillis. Samas leidub tema vastulauases seisukoht, et ka riigivõim tunnustas vaba rahvakirikut alles 1919. aas-

ta septembris toimunud teise kirikukongressi järel, kui ametisse astusid uus kirikuvalitsus ja piiskop, mis toimus 1919. a oktoobris. Riho Saard ei arvesta seejuures vaba rahvakiriku enese seisukohta, millest lähtudes on siinkirjutajad ja mitmed varasemad autorid dateerinud kiriku loomise 1917. aastasse, mil langetati otsus kiriku iseseisvusest ja kiriku põhikiri läbis esimese lugemise. Toonitame veel kord, et Saardi väidete kohaselt loodi kirik 1919. aasta septembris ja konstitueeriti juriidiliselt 1919. a oktoobris, kui kinnitati ametisse kiriku uus juhtkond. Kuidas sai riik seadustada vaba rahvakiriku juba 1919. a aprillis, kui kirik asutati kiriku enese seisukohast alles 1919. aasta septembris? Sisuliselt tähendab tema väide seda, et riigivõim asutas vaba rahvakiriku veel enne seda, kui kiriku olid asutanud tema enese esindajad. Ja seda kõike olukorras, kus riik oli kiriku põhikirja väljatöötamise protsessist end distantseerinud.

Mõistagi pole need seisukohad vastuvõetavad ning tuleb jääda kiriku asutamisel kindlaks aastaarvu 1917 juurde.

Iseseisva teemana vääriks edaspidi põhjalikumalt käsitlemist kiriku loomise retseptisioonilugu ja kirikus eneses esitatud seisukohad kiriku sünni fikseerimisest ja tähistamisest, millele Saard oma artiklis samuti tähelepanu pöörab. Ka selles osas pole Saardi väited ja seisukohad ammendavad, seejuures jätab ta oluliste allikatele viitamata. Siinkirjutajad pöörasid tähelepanu 1920. aasta algul kirikus seoses õpetusküsimuste vaidlusega loodud Kiriku põhikirja päristeksti kindlakstegemise komisjoni tegevusele. Segaduse vältimiseks fikseeris see kiriku ametlik komisjon ka vaba rahvakiriku asutamise ja kirikukongresside ning kirikupäevade nimeküsümuse, paigutades kiriku loomise 1917. aastasse. Vaidlustada tuleb ka Saardi arvamus 1980. aastatel kirikus selle loomise kohta valitsenud seisukohtade kohta. Saard väidab kindlalt, et EELK polnud “oma institutsioonilist ja juriidilist sündi sel ajal veel 1917. aasta kirikukongressiga selgelt ja ühemõtteliselt sidunud”, lisades hinnangu, et EELK ei pööranud sellele sündmusele suuremat tähelepanu (lk 2193–2194). Ometi alustas 11. juunil 1987. aastal toimunud XXI EELK kirikukogul kiriku ametisolev kõrgeim juht, peapiiskopi kohusetäitja Erik Hiisjärv oma aastaaruannet järgmiste sõnadega: “Tänane koosolek on eriliselt tähelepandav ka seetõttu, et EELK saab 70 aasta vanuseks” (EELKKA, XXI Kirikukogu protokoll 11. juunil 1987. Aruanne EELK koguduste 1985. ja 1986. aasta elust).

RIHO SAARD (sünd. 1961) on lõpetanud insenerina Tallinna Polütehnilise Instituudi ehitusteaduskonna (1987), teoloogiadoktor (Helsingi

ülikool, 2000); olnud Helsingi ja Joensuu ülikooli dotsent ning EELK Usuteaduse Instituudi kirikuajaloo professor, 2010–2011 Usuteaduse Instituudi erakorraline dotsent. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kaug-Ida teoloogiast ja teoloogidest” (1997, nr 6, lk 1213–1226); “Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade” (1998, nr 2, lk 362–389; nr 3, lk 604–625); ““Rõõmustame selle üle. . .”: Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel” (2004, nr 4, lk 844–869); “Religiooniteoloogiast ja religioonide dialoogist” (2007, nr 2, lk 351–387); “Eestlane ja luterlus” (2007, nr 6, lk 1238–1268, nr 7, lk 1424–1451); “Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku algusaastad” (2008, nr 7, lk 1543–1582); “Eesti evangeelse luterliku kiriku sünniloost” (2010, nr 12, lk 2177–2202) ja kaks arvustust.

PRIIT ROHTMETS (sünd. 1981) on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna 2004. aastal, usuteaduse magister (2006). A-st 2011 usuteaduskonna kirikuloo teadur. *Akadeemias* on ta avaldanud arvustuse Johan Kõpu artiklikogumiku *Vaimu valgusel* kohta (2010, nr 1, lk 145–150).

ERIK SALUMÄE (sünd. 1970) on lõpetanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1994. aastal. A-st 2010 õigusteaduskonna doktorant.

ABSTRACTS

TÕNU TANNBERG. **On creation of the anthem of the Estonian Soviet Socialist Republic, 1944–1945. I**

The national anthem is one of the most essential political symbols of each country. In totalitarian societies in particular, these symbols are very closely connected with political life, fulfilling different functions. Political symbols are used to mobilize and consolidate the society, to form its collective identity. Often the political regime also uses the symbols to demonstrate essential or fundamental changes in its home and foreign policies. The turn in the home policy of the USSR led by Joseph Stalin in the 1930s and abandonment of the ideas of the world revolution during World War II had to be legitimized by means of new symbols. Thus, in 1943, International that had served as the anthem of the USSR was replaced by a new musical symbol that was more fitting for the Kremlin and emphasized the integrity of the Soviet Union. The Union republics also had to create their own “national” anthems where the leading motifs were meant to be the special role of the Russian people, the titular nation’s everlasting friendship with the Russians, and V. Lenin’s and J. Stalin’s significance in global history.

Creation of anthems of Union republics began in February 1944 when the Presidium of the USSR Supreme Soviet adopted the resolution On anthems of Union republics. This action was not dictated by internal needs but, first of all, by foreign political factors, including the relations of the USSR with its allies. The creation of the United Nations Organization was on the agenda, and Moscow wanted to push all Union republics into it as its members. Therefore, it was necessary to increase the “independence” of the Union republics. Early in 1944, changes were quickly made to the constitution of the USSR by which some military issues and international relations were formally delegated to the Union republics. Creation of a “national” anthem for each Union republic had to serve the same aim — to add to their “independence” in the eyes of the foreign world.

The creation of Soviet anthems proceeded similarly in all Union republics — a committee was set up, a competition was announced, suitable lyrics and music were selected and, coordinated with Moscow, the new musical symbols of the Union republics were adopted. The anthem committee of the Estonian SSR, led by Johannes Vares-Barbarus, started its work in Leningrad in February-March 1944. Practically the whole intellectual potential — all Estonian poets and composers residing in the Soviet rear at the time — was involved in the creation of the anthem. The work that was selected as the most suitable for the anthem was “Last forever, the mighty people of the Kalevs” with lyrics by Johannes Semper and music by Gustav Ernesaks.

Although, in principle, the decision in favour of the anthem of the Estonian SSR was made in May-June 1944, the new anthem was officially adopted as late as on 20 July 1945. Until that time, J. Semper continued to revise the lyrics of the anthem. With the adoption of the anthem, initial measures were taken to implement and popularize the new symbol. It is noteworthy that until the official adoption of the anthem of the Estonian SSR, the old anthem of the Republic of Estonia was not in disgrace. Particularly in late autumn 1944 but even later, it was used at several public events and at ceremonial meetings in schools. The creation of the anthem of the Estonian SSR fell into a peculiar transition period when the struggle against “bourgeois nationalism” was still in its initial stage and the independence period was not viewed as totally negative yet.

With changes made in the 1950s, the anthem created in 1944–1945 at Moscow’s command as one of the most essential symbols of a Soviet Union republic served the Estonian SSR until the restoration of independence. (Auth.)

OLEV REMSU. The fascinating contradictions of Supilinn

The speech of the writer Olev Remsu at the festival of Supilinn (Souptown) neighbourhood in Tartu in 2011 expresses the conviction that each fascinating phenomenon should contain an oxymoron. A characteristic of Supilinn is its architectural and social slumminess, although the area is situated next to the town centre. Particularly distinctive are its streets with low wooden houses, partly running along the River Emajõgi, which divides the town into halves and floods in springtime.

One of the contradictions that is falling into oblivion is the combination of rural and urban lifestyles but also the opposition between social classes — the district used to house both criminals and writers, and students renting lodgings. The present-day inhabitants of Supilinn do not live on memories only. They are building a new Supilinn that will be new-old or old-new, which are oxymorons again. This old-new is created by means of renovation, which simultaneously shows the current inhabitants’ respect for Supilinn’s dignified history and their willingness to live in the modern world. (Edit.)

LAURITS LEEDJÄRV. On astronomy in Estonian culture and society

Astronomy had its beginnings in 3500–3000 BC in Mesopotamia and Ancient Egypt. Newton’s theory of gravity laid the foundation to the integration of astronomy and physics, and, actually, present-day astronomy is mostly astrophysics. Along with scientific astronomy, there is also folk astronomy. Estonians’ ethnic image of the sky reflects their everyday life, particularly fieldwork, which can be seen in the names of constellations, e.g. Flail and Rake (Orion), the Big Carriage (Ursa Major), the Small Carriage (Ursa Minor). Differently from the languages of most European peoples, the luminous ribbon across the sky — the middle of the Galaxy — is not called the Milky Way but the Way of Birds in Estonian and other Finno-Ugric languages.

The rudiments of scientific astronomy were practised in Estonia from 1632 in Tallinn Gymnasium and the University of Tartu, but the development of astronomy really gathered momentum after an observatory was built on Toome Hill in Tartu in 1808–1810. The activities of the old observatory are continued by Tartu Observatory in Tõravere, approximately 20 km from Tartu. The astronomers who have brought fame to Tartu and Estonia in the 200 years of history of professional astronomy include Friedrich Georg Wilhelm Struve, Bernhard Voldemar Schmidt, Ernst Julius Öpik, Aksel Kipper, Grigori Kusmin, Jaan Einasto, and others.

Tartu Observatory is also active in popularization of science, receiving thousands of visitors annually. Professional astronomers publish popular-scientific articles, appear on the radio and television, and communicate with hobby as-

tronomers whose annual gatherings attract about 100 participants. Some former practising astronomers are now active in education, business and politics. The best-known example among politicians is Academician Ene Ergma, Chair of the Riigikogu (the Parliament of Estonia).

Direct connections between astronomy and culture can be found in music (primarily the composer Urmas Sisask but also the astronomer Ernst Öpik), literature (Jaan Kross' novel *Vastutuulelaev* (Sailing Against the Wind) about the astronomer Bernhard Schmidt), theatre, film, etc. An original cultural phenomenon is Tähedorni Kalender (The Observatory Almanac) that has been published since 1923.

The high level of astronomy in Estonia has contributed to the development of relations with the European Space Agency (ESA). The businesses and scientific institutions of Estonia as a country cooperating with the ESA get orders from the ESA whose orientation to high technology stimulates the development of the country's economy. Structural funds of the European Union open new prospects for developing Tartu Observatory into the centre of Estonian space science.

In conclusion, astronomy in Estonia fulfils several roles contributing to the advancement of present-day society: studies of extreme physical conditions and states, stimulation of interdisciplinary studies and development of technology, encouraging young people to choose professions related to natural sciences and technology. Astronomy is also a supreme historical science in the general cultural sense. (Auth.)

NEEME NÄRIPÄ. *Hermogenes from Tarsus*

The accompanying article to *Hermogenes' On issues* (Akadeemia, 2011, No. 8) presents the half-mythical biography of *Hermogenes* (3rd–2nd cc. BC), quoting the *Suda* Lexicon (10th c. AD), which relies on numerous earlier sources, and counts other works attributed to *Hermogenes*.

Thereafter, the author discusses the concept of *issue* (stasis) and the contradiction inherent in it — on the one hand, the Greek word 'stasis' refers to something static, and on the other hand it denotes disturbances and rebellion. When interpreting the allegedly first usage of stasis in the context of rhetoric in *Aeschines'* (4th c. BC) speech against *Ctesiphon* and the role

of stasis in a political uprising described in the 3rd book of *Historia* by the Greek historian *Herodotus* (5th c. BC), stasis is found to denote the opponents' positions before a physical collision. Thus, stasis represents the so-called static part of a conflict. Such an interpretation of stasis helps to better understand *Hermogenes'* work *On issues* and, to a certain extent, provides a way out of the *prima facie* contradictory usage of the concept.

Thereafter, the article gives a short overview of the history of the rhetoric theory of *staseis*, referring to the anachronistic identification of *staseis* in the speeches of the characters of *Homer's* epics (supposedly created in the 8th–7th cc. BC). It describes very different systems that have been in use, dwelling in detail on *Hermagoras of Temnos* (ca 1st c. BC) who has traditionally been considered the creator of the theory of *staseis*. *Hermagoras* differentiated between four *staseis* which could be subdivided into groups of four for several times. *Hermogenes'* theory with its 13 or 14 *staseis* has been schematically presented in the article from both the viewpoint of classification of *staseis* and the discussion leading to the concept of stasis.

Finally, the author comments on numerous examples from *Hermogenes'* work which belong to the same tradition as speech exercises and declamations and describe a semi-fictional world. (Auth.)

JÜRI SAAR. *Criminality in the changing world: A cultural-civilizational approach*

The aim of the article is to sketch a theoretical basis for a cultural-civilizational treatment of criminality which would abandon the paradigm of introspective criminology and might be defined as interpretative criminology. It relies on the classical concepts of social norm and pathology and cultural conflict, which are connected with the theory of division of the world into civilizations.

First, the article analyses the connections between the definitions of crimes and basic values of civilizations. The crime, the criminal and criminality should be consistently treated as cultural phenomena, as by keeping crime in check, a social-cultural environment is daily created. In the paradigm interpreted, "culture" would not be an additional variable but

the definition of the whole context in which the connections between the cause and the result are functioning. The main question at the crime level is which ways of behaviour have been proclaimed to be criminal and which are the criminal sanctions. The level of the criminal, or the individual who has breached the law, is concentrated on the role related to deviation, in order to analyse what it means to become a criminal and to be in that role. Criminality is a massive phenomenon; its spread in society is described by statistical data. The metalevel of criminality means disclosing the socio-cultural mechanisms that shape the image of criminality in one way or another. The level meta-criminality would allow us to compare civilizations by certain features and to establish how cultural differences find their expression in crimes.

Crimes can be classified according to society's attitudes to the following: (1) the individual; (2) property; (3) state; (4) general security; (5) family/sexuality; (6) public order. Definitions of crimes reflect (symbolically) the understandings and value judgements that characterize civilizations. The analysis concentrates on the comparison of the Western Christian, Orthodox and Islamic civilizations according to the aforementioned groups of crimes. An idea is proposed that the establishment of normal/optimal levels of criminality is possible in comparison of civilizations, and three main features characteristic of criminality in the Western Christian civilizations are presented. These regularities known from the past are: the relation between age and criminal activity (the so-called age crime curve), second, the so-called dual taxonomy according to which the whole population of criminals is divided into casual criminals (ca 90–95%) and chronic criminals (ca 5–10%) and the gender proportion of criminals (ca 10–15% are women). As a practical outcome, the development trends of several kinds of criminality are observed as reflections of the conflict between civilizations. (Auth.)

Review

MATI KRÖÖNSTRÖM. The Estonian man in the Russian army

Tõnu Tannberg. Eesti mees vene kroonus: Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1912–1917. [The Estonian man in the Russian army: Studies on military

history of the Baltic countries and Russia in the imperial period 1912–1917.] Tartu: Ilmamaa, 2011. 392 pp.

Discussion

RIHO SAARD. Birth of the Estonian Evangelical Lutheran Church and Estonians' rise to power in the church
PRIIT ROHTMETS, ERIK SALUMÄE. On the foundation of a free people's church in 1917

Riho Saard. On the birth of the Estonian Evangelical Lutheran Church. — Akadeemia, 2010, No. 12, pp. 2177–2202.

Priit Rohtmet, Erik Salumäe. Establishment of the Estonian Evangelical Lutheran Church as an independent church of the people. — Akadeemia, 2011, No. 6, pp. 1135–1177.

Serial

“All kinds of rumours are going around...”: Reports about the situation in Estonia in 1943–1945. Part VIII

We publish information summaries about the situation in Estonia in the last years of the German occupation, the beginning of the second Soviet occupation, and about the fate of Estonian refugees. The reports meant for Estonian diplomatic representatives in Finland and Sweden (in 1943–1944 also for the Finnish General Staff) were mainly compiled by journalist Voldemar Kures (1893–1987). He interviewed refugees, monitored letters from Estonia, newspapers, radio programmes, etc. (Edit.)

AUTHORS

MATI KRÖÖNSTRÖM PhD (b. 1965), historian

LAURITS LEEDJÄRV PhD (b. 1960), senior research fellow at Tartu Observatory

NEEME NÄRIPÄ MA (b. 1980), doctoral student of classical philology at the University of Tartu

OLEV REMSU (b. 1947), Estonian writer and film dramatist

Abstracts

PRIIT ROHTMETS *MTheol* (b. 1981), doctoral student at the Faculty of Theology, University of Tartu

JÜRI SAAR PhD (b. 1956), deputy head of the Institute of Public Law in Tallinn, University of Tartu

RIHO SAARD *DTheol* (b. 1961), extraordinary professor at the Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church

ERIK SALUMÄE MA (b. 1970), doctoral student at the Faculty of Law, University of Tartu

TÕNU TANNBERG PhD (b. 1961), associate professor of Estonian history at the University of Tartu, adviser to the State Archivist

JOHANNES UIGA (1918–1998), Estonian artist

“MITMESUGUSEID KUULDUSI LIIGUB...”

Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945

VIII

Algus 2011. aasta 1. numbris.

76.

10. II 1944

Täna hommikul saabus Jollasesse umbes 20 meest Põhja-Eesti rannikult. Enamikus kalurid ja lihtsad põllumehed. Nad jutustasid kokkuvõetult järgmist:

Algul anti vastuvõtukomisjonides meestele pikendust, et teisi sellega meelitada. Kõik vastuvõetud mehed on Tallinnas koondatud sõjaväelise valve all seisvatesse ruumidesse. Mõned mehed on põgenenud nii vastuvõtukomisjonidest kui ka koonduspaikadest. Üks mees hüppas Narva maanteel nr. 38 asuvast kogumiskohast teise korra aknast alla. Üks komisjonis vastuvõetud põhjaranniku küla mees laskis enese poolpurjus peaga vintpüssist maha. Ta oli seejuures tähendanud: “Teen selle sõja juba kodus ära.” Põhja-Eestis on mehi seni kõige vähem kokku tulnud, arvatakse, et umbes kakskümmend protsenti.

Uluotsa usutlemise kohta raadios ütlesid rannamehed: Seisis vaeneke kui kohtu ees, aina küsiti ja pidi siis vastama. Igal pool on Uluotsa esinemine avaldanud hoopis vastupidist mõju kui sooviti. Just see küsimiste ja kostmiste vorm sai sellele propagandavõttele saatuslikuks.

Lihtsad inimesed kujutlevad asja nii, et professorihärra võeti kusagil tänaval ootamatult kinni, tassiti mikrofoni ette ja hakati siis seal pinnima. Prof. Uluotsa vastused olid üldiselt just sellised, mida sakslased soovisid ja ootasid.

Prof. Uluotsa populaarsus on rahva seas nii suur, et keegi seda ei usu, nagu oleks ta vabatahtlikult nõustunud selliseid avaldusi tegema, mis ka paistab sisuliselt õige olevat, kuigi rahva kujutlus on drastilisem, kuidas asjad tõeliselt sünnivad.

Hobuseid ja veokeid võetakse sealt, kust neid kõige enam saab võtta. Mõni vald annab rohkem, teine vähem.

Kaks Tallinnast saabunud meest, kes 8. veebr. Eesti rannikult lahkusid, jutustasid:

Praegu ei ole rahva hulgas muud kõnet kui see, et prof. Uluotsa tassiti väevõimuga mikrofoni ette. Uluotsa usutlemisvorm tegi sakslaste mobilisatsioonipropagandale palju halba. Küsimiste ja kostmistega vorm jättis kõigile tavalistele kodanikele väljapressimise mulje.

Küsimisele, miks mobilisatsioonist kõrvale hoitakse, vastame ka meie, et puudub absoluutne usaldus Eesti Omavalitsuse juhtide kui ka sakslaste suhtes. Usutakse kivikindlalt, et uuesti moodustatavaid eesti väeosasid kasutatakse seal, kus see sakslaste arvates tarvilik on. Oleme nende silmis ainult väike täpp nende suures sõjamasinas. Kõik töötused on ainult ilus jutt, millel ei ole mingit väärtust. Ükski sakslane ei ole oma suu läbi kinnitanud, et eestlased jäetakse ainult oma kodumaa piire kaitsma. Tallinna linnakomissar Walter¹⁰⁸ ütles hiljuti ühes tehases peetud kihutuskõnes, et kõigil sõduritel tuleb ikkagi sinna minna, kus rinde olukord seda nõuab. See on selge väljendus, ja me teame, mida see tähendab.

7. veebr. jõudis Tallinna üks eesti vabatahtlik ühest eesti kaitsepataljonist, mis oli rakendatud Narva-eelsel liinil. Ta jooksis sõjaväest ära. Ta jutustas, et sakslased ei lasknud meid üle Narva jõe tulla. Nad tulid ise ära, kuid sundisid meid enamlaste hoopisid üksi vastu võtma.

Vastuvõtukomisjonidesse läksid esijoonel haiged, vigased ja need, kel olid ajapikenduspaberid taskus. Teised hoidsid komisjonidest kõrvale.

Ärajäänud või asemel anti viimastel päevadel pisut suhkrut ja sahariini. Liha asemel sai kala. Juust, munad ja muud sellised

¹⁰⁸Tallinna linnakomissar oli aastail 1943–1944 SA-Standartenführer (hiljem SA-Oberführer) Karl Walter.

asjad, mida oli veel suvel liikvel, on nüüd hoopis kadunud. Toitlustamise olukord on suvega võrreldes hoopis halvemaks läinud.

Tallinna jõudnud Narva põgenikest on osa paigutatud koolimajadesse. Väga palju põgenikke majutati Rakverre, suurem osa siirdus maale.

Üks jutustajatest tähendas lõpuks: “Üks tuleb ja ütleb, et ta päästab, siis tuleb teine ja ütleb, et ka tema päästab. Ja nüüd nõutakse meilt, et meie peame päästjaid päästma. Sõitku kõik põrgu.”

77.

10. II 1944

9. veebr. õhtul saabusid Soome teiste hulgas Tartu kaks tuntud arsti, mõlemad Tartu ülikooli assistendid — dr. med. Hugo Vihvelin ja dr. med. Georg Martinoff. Need olid Tartu eesti seltskonnas tuntud kujud ja olid kodumaa viimastest sündmustest hästi informeeritud. Nad andsid järgmisi seletusi:

Üldmobilisatsiooni esimeses ringkirjas seisis, et kõik harilikud kodanikud peavad ilmuma sõjaväe vastuvõtukomisjonidesse kolme päeva toidumoonaga ja pakkimisabinõudega oma tsiviilriietuse kojusaatmiseks. Arstide, apteekrite, velskrite, ohvitseride ja allohvitseride ja teiste selliste eriprofessiooniga meeste kohta öeldi, et nemad saavad eraldi ilmumise kutse. Juba teisel mobilisatsioonipäeval muudeti see korraldus ja öeldi, et arstid ja teised eriteadlased peavad ilmuma komisjonidesse üldises korras ja üldisel alusel. Ajapikenduste andmise suhtes pidi nii kokku lepitud, et käitised või asutused, kus teatud mobiiliseeritu on rakendatud, annavad vastavad tunnistused, et see ja see isik peaks oma töö iseloomu tõttu kuuluma mobilisatsioonist vabastamisele. Niisuguste paberite põhjal võis komisjon anda ajapikendust kuni 15. märtsini. Paaril esimesel päeval tuli kohutavalt vähe mehi komisjonidesse. Ilmusid peamiselt haiged, karkudega ja puujalgadega mehed, ja sellised, kel olid kindlad vabastamis- ja ajapikenduspaberid taskus. Mobilisatsiooni kolmandal päeval tuli uus korraldus, et ajapikendusi ei tohi üldse anda. Siis tuli veel uusi ringkirju, ja tükk aega valitses täielik segadus. Komisjonid ei

teadnud, mis peale hakata. Üks komisjon andis pikendusi, teine tühistas neid.

Peab ütlema, et komisjonid kasutasid kõiki võimalusi, et mehi vabastada. Arstid katsusid nii vähe kui võimalik peale pressida ja sellest siis tuligi, et Harjumaal saadi esimesel mobilisatsiooni vastuvõtupäeval vastu võtta ainult neli meest. Peab muidugi arvama, et komisjoni istungite viimastel päevadel tuleb mehi rohkem kokku, sest kõik katsuvad ära vaadata, kuidas olukord lõpuks kujuneb.

Kui kindralinspektor Soodla nägi seda kohutavat leigust, pidi ta loomulikult surmanuhtluse ähvardustega välja tulema.

Arstide olukorra kohta peame seletama eraldi järgmist:

Praegu on Eestis üle paarisaja arsti, kes kuuluvad mobilisatsiooni alla. Kohe mobilisatsiooni alul tegi Eesti Omavalitsuse juures tegutsev tervishoiu peavalitsus ettepaneku, et kõigile arstidele antaks ajapikendust kuni 15. märtsini ja et neid hakataks teenistusse kutsuma vajaduse järele, nii kuidas moodustuvad uued väeosad. See ettepanek leidis nähtavasti heakskiitmist, sest eesti sõjaväeosade kindralinspektor soovis otsekohe saada ainult 15 arsti. Siis tuli aga äkki see supilusikaga ilmutumise kutse, et kõik arstid peavad kokku tulema ühedel alustel teiste mobilisatsiooni alla kuulujatega. See tekitas kohe kahtluse, et miks neid arste korraga kõiki on vaja. Arstid jäid lihtsalt "haigeks" ja ei tulnud komisjoni. Samal ajal hakkas Pagari tänaval endises Eesti sõjaministeeriumi hoones tegutsema üks salapärase vastuvõtukomisjon, kuhu kästi tulla nii arstidel, inseneridel, agroomidel kui ka teistel kvalifitseeritud eriteadlastel. Komisjoni esimeheks oli eesti ohvitser kapten Raid¹⁰⁹. Märkasime kohe, et see mees katsub meile märku anda, et me nii ägedalt ei kiipuks komisjoni ette. Sosistas lõpuks ühele ja teisele, et minge tagasi, eks selle tulekuga ole aega. Kui me asja lähemalt uurisime, siis selgus, et see komisjon värbas mehi eesti SS-väeosade jaoks. Üldises segaduses ja mobilisatsioonituhinas oli lihtsalt üks sõdurite hankimise punkt lahti löödud ja katsuti niiviisi kvalifitseeritud inimesi väeosadesse tõmmata, millel ei ole sisuliselt midagi tegemist praegu moodustatavate üksustega. Meid oleks

vastuvõtmise järele viibimatult kodumaalt välja saadetud. Kui palju inimesi sellesse mõrda läks, ei ole teada, arvatavasti mitte palju. Otsustasime kodumaalt lahkuda, sest meid käidi juba kodus kui mingeid kurjategijaid otsimas.

Otsustasime, et pettuse teel ei lase meie endid kodumaalt eemale viia. See on ainult üks iseloomulik näide praeguste talitusviiside kohta. Meie inimesed on nüüd kõik aru saanud, et praegune üldmobilisatsioon tähendab ainult uut küüditamise vormi. Mingeid meeste kodumaale jätmise lubadusi ei täideta. Kinnitame veel kord kõige kategoorilisemalt, et meie rahvas ei ole enamlaste- ega venesõbralik, kuid sakslased on meie usaldust nii kurjasti tarvitanud, et nende sõnu ei võida enam tõsiselt võtta.

Nüüd on ka täiesti selge, et sakslaste taganemine alates Gatšinast oli täielik põgenemine. Välikomandantuurid on veel praegu kibedalt ametis laialijooksnud meeste püüdmisega, kelle ots ulatas kuni Tallinnani. See oli rindelt äratulek suures korratuses. Meie tagalas müüdi hulgaliselt sõjaväearustust. Rongidega ei saadud ei tsiviilelanikke ega varandusi evakueerida, sest need olid täis rindelt tulnud sõdureid, keda välisandarmid pidid väevõimuga raudteejaamades rongidelt maha kiskuma. Need olid lagastatud väeosad, kes taganesid Narva joonele. Sakslased on seletanud, et venelased on pealetungi alustanud tugevate soomusjõududega tugeva suurtükiväe toetusel. Saksa jalavägi ei olevat suutnud sellele vastu panna. Nüüd oli kuulda, et sakslased tõid uusi värskeid reserve kohale ja rinne näib enam-vähem peatunud olevat Narva jõe joonel.

Üldiselt hinnatakse Vene jõudusid Narva rindel kaunis väikesteks, sest ka need on kokku kuivanud. Eesti vanemad ohvitserid hindavad olukorda selliselt, et nad võiksid Narva rinde praegu 10 000 mehega kinni pidada. Venelastel ei näi rindel ka kuigi palju lennuväge kasutada olevat. Narvat ei ole venelaste poolt kuigi palju pommitatud. Lennukipommid on pea-aegu täielikult purustanud Auvere ja Jõhvi jaamahooned. Rongid liiguvad nüüd ainult kuni Jõhvini. Kiviõli rajoon on seni veel terve ja tehased töötavad endiselt. Võib öelda, et Eestis ei ole märgata mingit paanikat, välja arvatud muidugi osa inimesi, kes iga vähemagi ärevuse puhul satuvad kabuhirmu.

¹⁰⁹Henno (1896–1958) või Villem Raid (1900–1979 Stockholm).

Meie Omakaitse ohvitserid on teinud sakslastele ettepaneku, et lubataks neil kiires korras organiseerida omal algatusel partisanisalkade taolisi üksusi, kes läheksid viibimatult Narva alla enamlaste vastu sõdima. See ettepanek tehti siis, kui sakslased ähvardasid ka Narva liini maha jätta. Seda ettepanekut ei võetud vastu.

Väga palju paksu verd on maal sünnitanud see, et Omakaitse üksustele on juba tulnud eelkorraldusi Omakaitse liikmetelt püsside ärakorjamiseks. Meil on selle kohta teateid Tartumaa malevast ja Raplast. Vene relvad tahetavat ära võtta ettekäändel, et nende asemele antavat uued — Saksa omad. Kuid rahvas taipab kohe, mis selle taga peitub. Vene relvade jaoks on kodumaal miljoneid padruneid laskemoona. Kui Vene relvade asemele peaks antama Saksa omi, siis ei antaks sinna juure laskemoona. Sakslased lihtsalt ei usalda meid. Kogu nende üldmobilisatsioon on tühipaljas kometimäng ja meie ninapidivedamine.

Praegu levib kogu maal nõuanne, et kui jõutakse eesti väeosade moodustamiseni ja kui neid peaks viidama üle piiri, siis tuleb sellele väevõimuga vastu hakata, tulgu siis mis tahes.

Nädalapäevad tagasi hakati vanglatest vabastama nii poliitilisi vahialuseid kui ka vähemate kriminaalsüütegude pärast kinniistujaid tingimusel, et nad astuksid sõjaväkke. Poliitiliste vangide hulgas vabastati nii kommunistlikkude süütegude pärast kui ka mehi, kes istusid kinni rahvusliku meelsuse ja Soome põgenemise katsete pärast. Lahti lastud olid need, kelle süüteod arvati vähemate liiki.

Viimastel päevadel levitati kuuldust, et Soome sõjaväes vabatahtlikena teenivad eestlased on saabunud Eestisse ja maabunud Kundas. Neid olevat kokku 5000 meest. See jutt tekkis päevapealt ja sai kohe selgeks, et see oli lendu lastud sakslaste poolt inimeste patriootilise meele pihta koputamiseks. Nüüd kõlbavad ka Soome armees teenivad eesti vabatahtlikud propagandaks, kuigi neid mehi on söimatud aganateks, rämpsuks, enamlastele kaasaaitajaiks ja isamaa reetjaiks!

Evakueerimine käib kogu maal väiksel viisil. Sakslased teevad seda omaette ja toimetavad varjatud kujul varandusi välja, et eestlased seda ei märkaks.

Mida meie inimesed tulevikust arvavad? Keskmine kodanik on endale sellise argumentatsiooni loonud: Sakslased ei anna ära Baltikumi Soome ühendusteede pärast. Nad hakkavad meie maa piiril vastu, ja peagi on loota rahu, sest ega see võitlus või igavesti kesta. Inimeste rahulootusi on suurendanud tunduval määral tähelepanekud, kuidas Saksa sõjaväe moraal pikapeale alla käib.

Sakslaste poolt on tsiviilelanikkond evakueeritud piirirajoonist umbes kuni Jõhvi jaamani. Kõik teadlikud inimesed kinnitavad, ja sel on põhja all, et kui sakslased vähegi tahavad, siis võivad nad praegusel rindejoonel püsida, sest venelaste jõud ei ole nii tugevad, nagu üldiselt mitteamjatundjad näivad arvavat. Vene jõud on kaunis ära kulunud ja kui talle vähegi vastupanu näidatakse, peab Punaarmee seisma jääma.

78.

11. II 1944

Soome jätkub Eestist sõjapõgenike tulek. Eile õhtul toodi Pirtti saarelt Jollasesse 160 inimest ja täna hommikupoolel saabus Jollasesse 50 inimese ümber. Ületulijate hulgas on nüüd ka palju lapsi ja naisi. Eile õhtul tulnute hulgas oli kokku 26 last. Soome tuleb nüüd peamiselt põhjaranniku rahvast. Jollases öeldakse, et “põhjarannik evakueerub”. Kalurid ja põllumehed on oma perekonnad kaasa võtnud ja rohkesti ka riidekraami ja muud varandust, mida oli võimalik kaasa võtta. Kariloomad likvideeriti tasapisi, sead ja lambad tapeti ja liha võeti ühes. Rannarahvas tuleb oma paatides, sellepärast on sisemaalt ja linnadest tulejaid vähem: paadid on nüüd randlaste endi teenistuses.

Ületulek ei ole raskemaks läinud, kuid paadid väljuvad vaiksimatest kohtadest. Loksa piirkond on endiselt suure valve all ja sakslased on eriti tigidaks läinud pärast seda, kui Viinistus tapeti sakslasest kordoniülem. Valvepostisid on suurendatud ja rannas liiguvad isegi ratsapatrullid. Ülevedajad on nüüd kõik varustatud automaatrelvadega ja käsigranaatidega. Niipea kui valvuritega kokku satutakse, on sõda kohe lahti ja algatajad on peamiselt ülevedajad ja nendega kaasaminev rahvas. Eesti valvurid ja eesti politsei ei takista ülevedu.

“Eesti Sõna” kolmapäevases numbris oli toodud sõnum, et Eesti sõja-erikohus oli Karl Räitsakase mobilisatsioonist kõrvalehoidmise pärast 10 aastaks sunnitoole mõistnud. Kohus oli tahtnud surmaotsust teha, kuid oli siis võtnud arvesse pehmeid asjaolusid. Karl Räitsakas oli seni üks Soome tulejate ülevedajaist, lihtsamat sorti seikleja ja joodik, kes ülevedamisega tegi äri. Teda kahtlustati ka sakslastega sõbrustamises. Surmanuhtlusest ta pääses ainult seetõttu, et ta osa ülevedajaid ja üleveetavaid ära andis.

Soomes liikus eestlaste hulgas kuuldusi, et tuntud eesti sportlane kuulitõukaja Kreek olevat rannas maha lastud kui Saksa politseiteenistusse kuuluv agent. Need jutud ei vasta tõele. Kreek on täie elu ja tervise juures Tallinnas.¹¹⁰

10. veebr. Eestist lähtunud Vösu politseikonstaabel jutustas järgmist:

Kui Helsingi vastu teostati pommirünnak, viskasid mõned Vene lennukid pomme ka Eesti rannikule. Püüti tabada neid kohti, kus asuvad Saksa rannapatareid. Mõned pommid kukkusid Juminda neeme otsa, kuid patareid on seal juba ammu ära viidud.

Konstaabel tõi näite mobilisatsiooni tulemustest. Tema alla kuulus Palmse vald, kus mobiliseeritavaid oli kokku 230 meest. Mobilisatsioon lõppes seal läinud laupäeval. Esmaspäeval teatati, et komisjoni on ilmumata jäänud 113 kutsealust. Tõenäoliselt neist mõned veel ilmuvad käesoleva nädala lõpul üldkomisjoni Rakverre. Vösul asub eestlastest moodustatud rannakaitsekompanii, kelle koosseis on väike. Kompanii ülemale anti luba värvata käesoleva mobilisatsiooni puhul kompaniisse uusi mehi, et selle koosseis saaks täielikuks. Kompaniisse võeti 53 meest, kes loeti sõjaväkke võetuks. Pooled neist kavatsesid hiljem Soome tulla. Vösu kuulub ka Palmse valla alla, nii et tegelikult ilmus vastuvõtukomisjoni 60 mehe ümber.

¹¹⁰ Aleksander Kreek (1914–1977 Toronto) oli Riigi Statistika Keskbüroo ametnik 1936–1938 ja Eesti Panga ametnik 1938–1940, teenis politseis 1942–1944. Põgenes 1944. a Rootsi, seal 1951. a edasi Kanadasse. Ta sai 1938. aastal Euroopa meistriks kuulitõukes; ülevaates käsitletaval ajal oli tema nimel Eesti rekord kuulitõukes (16.40).

Rinde kohta seletati 8. veebr., et venelasi oli tugevasti tagasi tõrjutud, nii et püssipauke ei olevat enam Narva kostnud. Samal päeval oli kindel, et venelased ei olnud kuskil pääsenud üle Narva jõe.

Taganemise ajal jõudis Rakverre segilöödud Saksa väeosa, kes küsisid kohalikest elanikest teed Riia peale. Rakverre ilmus rohkesti välisandarmeid, kes püüdsid rindelt põgenenud Saksa sõdureid. Ka oli kuulda kindlast allikast, et Narvas kui ka Rakverres oli taganemispäevadel täide viidud Saksa välikohtu otsuseid.

Suurem osa Narva administratiivasutisist evakueeriti Rakveresse. Üldine korraldus oli, et evakueeritavad ei tohi tulla rannäärsetesse valdadesse. Kaugemal tagalas ei ole antud evakueerimiskorraldusi. Küll oli Rakvere pankadele tehtud korraldus olla valmis evakueerimiseks.

Vösu rannakaitsekompanii ülem, kes on võrdlemisi informeeritud ohvitser ja sakslastega heas vahekorras, ütles mulle, et Saksa Feldpolizei andmeil on venelased toonud Leningradist jalaväeosi Kroonlinna, et ette valmistada dessandiks Eesti rannikule. Kui Narva alla jõuti, olid punased Narva lähedal ühe dessandikatse teinud, kuid see oli puruks löödud. Täna hommikustes Soome lehtedes leidis pisike teade, et punased on siis, kui nad tungisid üle jää Narva-Jõesuusse, tapnud seal umbes 50 tsiviilelanikku, kes olid kohale jäänud. Teatavasti venelased löödi Narva-Jõesuust uuesti välja. Eestis olles kuulsin, et Narva-Jõesuus oli peale lahingut leitud tänavail ja mujal ka surmatud tsiviilinimesi. Kas need surmati sakslaste poolt selle eest, et nad ei tahtnud tagasi tõmbuda, või surmati nad venelaste poolt Narva-Jõesuusse sisse tungides, selle kohta ei teadnud keegi midagi öelda.

Kõiki huvitav küsimus, mis saab nendega, kes ei täida mobilisatsioonikäsku ja kel ei ole võimalust kaugemale põgeneda. Minu arusaamise järgi ei ole praegu võimu, kes neid kinni püüaks. Eesti politsei ja Omakaitse ei tee seda. Sakslastel ei ole ka jõude selleks välja panna. Jooksikud jäävad lihtsalt metsavendadeks.

Politseiametnikud vabastati esialgu kuni 15. märtsini mobilisatsioonikohustusest. Kabuhirmutaolist meeoleolu oli siis märgata, kui venelased jõudsid meie piirideni. Nüüd on olukord jälle rahulikum. Prof. Uluotsast arvati, et teda sunniti raadios

esinema. Inimesed ei usalda sakslasi ja elu alleshoidmise instinkt ütleb, et hoiu niikaua mobilisatsioonist eemale kui vähegi saab.

Vana meremees, tuntud Eesti kapten Altenbrunn, pärit Käs-
must, 65 aastat vana, tähendas:

Praegu rahva keskel valitsevat meeleolu ei saa keegi muuta. Sakslased ei suuda ka selle parandamiseks midagi teha. Kõik on hiljaks jäänud. Minu kuulumist mööda tehti enamlaste dessandikatse Narva ja Sillamäe vahel, löödi aga tagasi. Näib, et kodused punased tõstavad pahatihti pead. Võsul oli käesoleval nädalal tee ääres kahel hommikul teiba otsa pandud papiriba, millele oli maalitud punane käsi. Kõik said aru, et see oli kohalike kom-
mude töö, mis pidi ütlema — küll me tuleme ja kagistame teid varsti.

Soome tulijate peale on vihased nii punased kui sakslased. Mõlematel on süda täis, et nende käest ära lipsatakse.

Üks vanem mees, kes oli Virumaal ühistegeliste kaupluste revidendiks ja kes lahkus kodumaalt teisipäeval, jutustas:

Helsingi pommitamise ööl pilluti meie põhjaranniku piirkon-
nas kella 1 ja 4 vahel lennukitelt rohkesti valgusrakette. Venela-
sed jälgisid, mis sünnib merel ja kas ei ole liikumas Saksa laevu.
Pandi ka miine.

Põlevkivitööstuse rajoonist ei ole seni toimunud mingisugust evakuatsiooni. Seal käis kuni viimaste päevadeni ehitustöö. Ehi-
tustöid sooritab Org. Todt oma vangide meeskonnaga. Tema
suures vangilaagris on 22 eri rahvusest inimesi. Uute ehituste
juurest katsutakse eestlasi eemale hoida. Ühes vangide laagris on
ka eestlasi, peamiselt neid, kes ei ole täitnud korralikult norme.
Uued tööstushooned on kõik kerged ehitused, mida on hõlpus
purustada. Uusi tööliste elamuid ei ole uute tööstuste juure raja-
tud. Kiviõlis oli seni 900 töölistorterit. Kui uued tehased selles
ulatuses käiku lähevad, nagu neid on ehitatud, siis peab vähemalt
1800 uut töölistorterit juure tekkima. Kiviõlis arvatakse tegevu-
ses olevat kokku 12 000 inimest, siia juure arvatud 4000 Vene
sõjavangi, kes töötavad allmaakaevandustes. Nende valvuriteks
on nüüd endised eesti kvalifitseeritud kaevurid ja puurijad. Töö
produktiivsus on äärmiselt madal ja tehase produktsiooninormid
väga väikesed.

Rakverel ei lubata enam uusi põgenikke vastu võtta. Kõik,
kes piiriäärsest rajoonist ära tulevad, neil kästakse elama asuda
lääne poole Võsu—Tapa—Põltsamaa joont.

Narva evakueerimine toimus väga kiirelt. Narvast lahku-
miseks anti ainult kaks tundi aega. Kes selle aja jooksul välja
ei läinud, seda ähvardati mahalaskmisega. Inimesed ei saanud
kuigi palju varandust kaasa võtta. Siis sõitsid Saksa autod ini-
mestest tühjaks jäänud majade ette ja ladusid majadesse jäänud
kraami autodele. Kuhu see viidi, seda ei tea keegi. Lihtsad
rindesõdurid murdsid majadesse sisse ja võtsid seda, mis neile
meeldis.

Evakueerimise ajal pommitati Narvat lennukitelt, peamiselt
aga Narvast väljaviivaid maanteid, põgenike ja sõjavägede ko-
lonne ja raudtee-ešelonisid. Kadrina ja Udriku jaama vahel sõitis
üks Saksa vedurijuht oma ešeloniga sõjaväe laskemoonarongile
otsa. Saksa rongijuht ei kuulanud Kadrina jaamaüleva sõna, et ei
tohi edasi sõita. Eestlastest raudteelaste korraldused ei tähenda
neile suurt midagi. Selle kokkupõrke tagajärjel oli raudtee terve
päev ummikus.

Sõda on sõda, kuid Narva evakueerimise ajal nähti, et
üle nelja aasta sõdimist on väga tugevasti demoraliseerinud
sõjamehi. Saksa sõdurid rekvireerisid meie äridest kõike, mis
nad kätte said. Need olid täiesti omavalilised võtmised. Kohtla
majandusühisusest viidi kõik kaeratagavarad ära. Teel võeti
kättesaadud talumeestelt nende paremad hobused ja anti kur-
natud setukad asemele. Niipea kui sellest kuulda saadi, hakati
suurtelt teedelt kõrvale hoidma.

Leningradi alt taganenud 18. armee näis tõesti demoraliseeri-
tud olevat. Viimastel päevadel toodi uusi SS-väeosi rindele. Rak-
veresse toodi lennukil tanke. Siit edasi nad liikusid maanteed
pidi Narva suunas. Naroova jõesuu läbimurde korral jõudsid
Vene väeosad sealt kuni 5 km edasi, peaaegu Merikülani. Puna-
sed löödi tagasi. Selle lahingu ajal kannatas Narva-Jõesuu väga
palju ja on tule läbi peaaegu hävitatud.

Sakslaste taganemine Gatšinast kuni Narva piirkonda toimus
väga suures korratuses. Mehed otsisid oma staape Rakverest.
Rakveres nägin esimest korda oma elus, kuidas välisandarmid,
revolvrid käes, frondilt lenduläinud mehi taga ajasid. Samuti

nägin Rakveres esimest korda joobnud Saksa hauptmanni, kes samal ajal pidi oma teenistuskohuseid täitma.

Olukorra tundjad kinnitavad, et pealetungivaid venelasi ei olnud eriti palju. Taganemise kohta öeldi, et üks tuli ees ja teine taga. Mõnes kohas liikusid sõjapõgenikud taganevate sõjaväelaste kannul. Sakslased ise tõid ette oma taganemise õigustamiseks järgmisi põhjendusi: 1) Meil oli vähe informatsiooni enamlaste liikumise kohta. 2) Läbimurde kohal oli kaks noort diviisi, kes polnud enne suuremates lahingutes viibinud. 3) Kogu armee oli kauasest paigalseisemisest logisemas ja juhtkond oli loiuks jäänud. Armees oli tunda tugevat distsipliini puudust, mille tunnusemärgiks oli väga suureks muutunud üldine prassimine. 4) Vene raskesuurtükivägi oli ülekaalus. Sakslased rõhutasid eriti raskesuurtükiväe puudust. Lennukeid pole põhjarindel kummalgi poolel, ei sakslastel ega venelastel.

Kõik mobiliseeritud eesti mehed pannakse kohe valve alla ja nad ei pääse enam koonduspunktides välja. Arvan, et mobilisatsioon võib kokku tuua kõige enam 50% kutsealuseid mehi.

Lõpuks mõni sõna prof. Uluotsa esinemisest. Sellel ei olnud mingit mõju. Omavalitsuse rahvakasvatuse peavalitsuse juhataja Meret mustas paar kuud tagasi oma salajases ringkirjas kõiki enamlastest allesjäänud rahvuslikke tegelasi põhjani, see oli siis, kui olid ebaõnnestunud kindralkomissar Litzmanni läbirääkimised prof. Uluotsa ja tema kaaslastega. Teatavasti prof. Uluotsa ja tema kaaslaste käest nõuti allkirja ühele kahtlasele üleskutsele, mis pidi mehi sõjaväkke minekule õhutama. See oli sundmobilisatsioonide algupäevil. Mereti ringkirjas öeldi, et Uluots ja teised on nahahoidjad, arad, valitsuspiruka juurde trügijad ja teised sellised subjektid, kes ei taha oma nime avalikuse ees mängu panna. Ja nüüd toodi see mustatud mees ometi välja. Häda pidi küll õige suur olema. Prof. Uluots ajas raadios kaunis ümmargust juttu, ja igale ühele jäi mulje, et see on tema isiklik arvamine, ja et teda sunniti raadios neid väljendusi tegema.

Üks käsitöoline Tallinnast, keskealine mees, jutustas:

Praegu on kõige kallim kaup relv. See maksab rohkem kui raadio või klaver. Nüüd tuleb kamp mehi kokku, võtab relvad

kaasa ja vajub metsa. Kuidas nad seal toime tulevad, seda ma ei tea, aga üldine suund on praegu selline.

Enne prof. Uluotsa avaldusi raadios teatati ringhäälingu kaudu mitmel korral, et prof. Uluots kõneleb sel ja sel tunnil. See teade haaras kõiki ja oldi peaaegu surmkindlad, et nüüd kuulutatakse Eesti iseseisvus välja. Kes vähegi said, kogunesid väljakuulutatud tunnil raadioaparaatide juure. Olin ise ühes suuremas seltskonnas ja kui Uluots temale esitatud küsimustele esimesed vastused oli andnud, oli meie pettumus otse kohutav. Uluotsa avalduste mõju oli vastupidine sellele, mida loodeti. Kõik said aru, et mees oli sunniviisil mikrofonu juurde tassitud. Praegusel raskel ajal inimesed loovad endile järjest uusi illusioone, ja mõned mõtlevad veel nüüdki, et eks see prof. Uluotsa esinemine meile lõpuks ikka midagi too.

Meeleolu on lohutamatu. Kui läheme koos kaotaja poolega, sammume hukkumisele vastu, ja punaste juure jäämisel ootab samuti kõiki sama saatus.

Niipea kui üldmobilisatsioon välja kuulutati, jäi elukäik peaaegu seisma. Keegi ei tahtnud enam midagi teha. Toon kas sellegi väikese näite, et laste piim jäi linna toomata. Siis ähvardati kõiki saboteerijaid surmanuhtlusega, ja elu saadi jälle kuidagi käiku. Alguses olid kõik mobilisatsiooni vastu. Aga kuhu sa end ikka peidad. Osa peab ikkagi kaasa minema. Masendatud meeleolust annab tunnistust ülirohke alkoholi tarvitamine. Nägin tänaval üht meeste salka, kes maalt ühte mobiliseeritute koonduspunkti toodi. Selle salga taga tõmbas üks purjus naine lõõtspilli. See oli see rahvuslippudega ja orkestritega sõjaväkke tulek, nagu sellest teadis jutustada propagandaleht "Eesti Sõna"! Ei ole kusagil seda tujut, nagu oli veel sakslaste maaletuleku ajal. Hoopis kõnelemata Vabadussõja päevist.

Kohutav on see, et kõik tuletab meele punaste aega. Siis sündisid venelased meie näitlejaid ja kirjanikke nendele vemmalvärsside kirjutama ja deklameerima, nüüd käsib sakslaste käsilane Mäe näitlejail deklameerida isamaalisi laule ja luuletajail kirjutada "isamaalisi" vemmalvärsside.

Allpool veel mõned jutustused eile ja täna Soome saabunud inimestelt.

Tallinnas püüdsid välisandarmid Saksa sõdureid. Välisandarmeid on nüüd näha iga nurga peal hiilimas. Öösel on linn rahutu, kuuldu laskmisi, nagu see oli harilik punaste režiimi viimastel päevadel.

Piiriäärsetest rajoonidest põgenenud inimesi jõuab veel järjest Tallinna. Venelased käivad mööda maju kerjamas. On kuulda, et mobilisatsioonist vabaks jäänud mehi hakatakse saatma Saksasse tööteenistusse.

Narva evakueerimisega oli väga kiire. Kahe tunni jooksul pidid kõik linnast lahkuma. Mida kaasa ei saadud võtta, see jäi sakslaste saagiks. See oli sama talitusviis, nagu oleme seda näinud Vene aladel. Evakueerimisega oleks aega olnud paar päeva. Kiirustati meelega selleks, et rohkem saaki saada. Kõik evakueeritavad lahkusid linnast jalgsi, õige väike protsent hobustel ja muudel sõidukitel. Rongid seisis sakslaste käsutuses.

Narvas purustati sakslaste poolt kalevivabrik ja linavabrik. Narva evakueerimisel tahtsid mõned töölisel töölikasarmutesse edasi jääda. Need toodi sealt sunniviisiliselt välja.

Mobilisatsiooni kohta arvatakse siiski, et selle kaudu saadakse küllalt mehi kokku, sest sisemaal, peamiselt Lõuna-Eestis, on mehed sunnitud suuremal arvul komisjonide ette ilmuma.

(Järgneb)

